

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАГІ.
INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE A PRAGUE.

P. SOULATYTZKY:
ESSAIS DE L'HISTOIRE DE LA RÉVOLUTION EN KOUTBAN.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ
на
КУБАНІ

(III-1917 — VI-1918)

Т. I

1925

ПРАГА

Від Видавництва.

Маючи метою подавати в світ «Матеріали до історії Української Революції», Видавництво Інституту Громадознавства на цей раз випускає «Нариси в історії революції на Кубані», про що в українській суспільно-політичній літературі досі нічого опубліковано не було. Про Велику Україну маються нариси П. Христюка (4 томи), про Галичину — книга проф. М. Лозинського — називаємо більш помітні праці, а про Кубань праця П. М. Сулятицького є, здається, перша українською мовою. Таким чином, на українському суспільно-політичному овиді є вже матеріали про революційний рух майже на всіх наших землях.

Вагу і мету видавання матеріалів до історії української революції не треба узасаднювати — це справа ясна, бо треба передовсім зазначити необхідність збирання матеріалів, доки вони ще не зникли. Тому Видавництво Інституту Громадознавства постановило, в залежності від матеріяльних засобів, випускати й далі «Матеріали» включаючи в них, як історичні, політичні, соціологічні описи подій, так і різні збірки документів, а також спомини й записки кремх учасників революції. Мемуарна література українська так бідна, що Видавництво має старатися різними засобами сприяти написанню і виданню мемуарів з політичного й революційного укр. життя.

Розуміється, вся література, що до історії революції, не може не носити певного відбитку суб'єктивного світогляду авторів, а тому Видавництво, випускаючи «Матеріали», не висловлює цим ні чийої думки, не дає ніякої офіційальної апробати, і за свої твори відповідають тільки автори їх. ¹

Цим шляхом Видавництво звертається до всіх тих осіб нашого

громадянства, що брали ту чи іншу участь у визвольній боротьбі, в проханням про виготовлення матеріалів до історії цієї боротьби чи в формі збірок документів, чи окремих монографій, чи споминів і т. в. — і представлення їх Видавництву. Видавництво застерігає, що єдиним при визначенні праць до друку в їх літературні чи історичні вартості, а також хоч відносна об'єктивність, — партійно-політичні та класові переконання авторів залишаються на боці.

Прага. 1 жовтня 1925.

М. Шаповал.

ПЕРЕДМОВА.

Приступаючи до праці, автор поклав був собі завданням зібрати і подати читачеві можливо більше матеріалу в історії революції на Кубані. Умови для досягнення цієї мети були весь час несприятливі. Під рукою не було багатьох важливих документів, і дістати їх в різних причин було не можливо. Це иноді приводило до думки припинити працю, і якщо цього не зроблено, то лише в переконання її konieczности навіть в недовершеному вигляді.

Сучасне молоде покоління, що буде творити майбутнє, мусить знати минуле, бо в ньому коріння будучого; мусить не тільки власним досвідом, а й за прикладом своїх попередників доходити того, як і чого не слід робити, і навпаки. Про кубанські події хоча написано вже досить багато, але майже виключно росіянами, і крім того, серед цієї літератури, за винятком книжки п. Покровського Г. «Денякинщина» (Берлін, 1923), немає ні однієї праці, що більш-менш систематично освітлювала б історію Кубані останніх років.

Дуже відчувається брак хоча б епізодичних праць і свогинів кубанських політичних і громадських діячів, котрі в різних причин досі майже нічого не опублікували. Тому автор мусів використовувати иноді особисті спогади і усні оповідання де-кого в бравших участь в тих чи інших подіях.

Це, а також і те, що події, яких доводиться торкатися, ще не покриті порохом не то що століть, а навіть десятиріч; що вони ось-ось минули, і безпосередні і посередні наслідки і впливи їх сучасники бачуть і відчувають иноді дуже болісно, — не може, звичайно, гарантувати абсолютної безсторонности. Можливі помилки в оцінці і розумінні тих чи інших діячів, подій, вчинків, але від

ний в подібних умовах. В кожному разі, автор
намагався згідно викласти зібраний ним матеріал і зро-
бити в нього відповідні логічні висновки, часом, може, й не вовсім
правильні. Можливо, що є факти і документи, котрі ці висновки змі-
нюють дещо, але, на жаль, і не в класеній вишці ніж їх не знав.

Якщо ця праця викличе істотні зауваження, оголошення від-
повідних фактів і документів і тим спричиниться до всебічного
вивчення революційної доби на Кубані; а це дасть можливість
кращому — може на підставі того ж принципу, що минуле
вчить, чого і як не слід робити, — написати ліпшу працю про Край,
якому автор віддав кращі свої роки і сили, то своє завдання
вона вичерпає.

Для повнішого і яснішого прозуміння подій автор вважав
за бажаним стисло торкнутися дореволюційного манулого Кубані.
Тут йому довелося стрітнутися в тими ж перешкодами, про які скавано
вище. Тому, хто захотів би глибше простудіювати це минуле, де-яка
література, крім зазначеної в примітках, подається далі (ст. 66).

Всім, хто допомагав ласкаво авторові в виготовленні цієї праці
(хто пером, хто книжкою чи документом, хто оповіданням, хто вка-
зівкою, хто торкнутися вислуханням і читанням первітних чернеток),
автор висловлює свою сердечну подяку, не перелічуючи всіх окрема,
бо в сучасних умовах нашого життя, така подяка може потягти за
собою і яку-небудь неприємність для того, кому дякують.

Цей мотив відпадає, що до організацій і установ, і тому автор

А. з великою глибокою вдячністю вітає бувший Український
Громадський Комітет в Ч. С. Р., що свого часу уділенням літературно-
наукової стипендії дав йому фізичну можливість перевести більшу
частину праці;

Б. і щиро дякує:

1. Союзіві Українських Народніх Товариств м. Нью-Йорку,
що започаткував матеріальну допомогу в справі друку;

2. Університетському Інституту Громадознавства в Празі, що теж
взяв участь в цій справі з матеріального боку, а також дав
можливість використати матеріал, з якого вже вийшла одна книжка про Кубань п. Іва-
нчука.

3. Українському Громад. Видав. Фондові, що технічно поре-
комендувало друкувати цю працю.

Вступ.

I.

«Що ми? Чіі діти?
Яких батьків!»

Г. Шевченко.

Україна існувала віки, як самостійна держава. Але згодом, знесилена в боротьбі з ворогами — в яких чи не найлютішими були попередники князів та царів Московських, князі Суздальські — вона стралила свою самостійність і увійшла в склад Литви (коло половини XIV віку), а пізніше Польщі (р. 1569).

В половині XVII віку Україна визволилася з явочі польської і отала знову незалежною державою.

Гетьман Богдан Хмельницький, бажаючи придбати військового опільника*) в метю оборонити Україну від наскоків Польщі, котра не хотіла вряктися надування над Україною і над українським народом, а також від наїздів татар, складає з царем Московським Олексієм Михайловичом, так звану, Переяславську Умову (8 січня р. 1654)**).

По Переяславській Умові Україна, входячи в спілку з Москвою, не губила збочі самостійности, а ставала лише під її протекторат (охорону). На чолі держави залишився вільно обраний Радою гетьман. Мала вона власні: армію, скарб, законя, суд, адміністрацію, школу, незалежну від Московського патріярха церкву, а також мала право безпосередніх зносин зо інша державами, крім Туреччини та Польщі (в останніи Україна могла входити в стосунки з порозу-

*) В. Липинський, «Україна на переході», Київ: Україна, 1920 р., ст. 27—30.
М. С. Грушевський, «Листограма ієтаріи Украліи...», р. ст. 312—316.

**) Відомі російські імені пр. Сергасія («Лекції в шкелідованія...» історіи руського права), і проф. барон Польде («Очерк...» історіи руського права) какуть, що фармою своєю Переяславська Умова є умовою двох окремих, незалежних держав.

ніянні в М... За військову допомогу Україна зобов'язалася
виплачувати Москві грошову данину.

Москва дуже швидко порушила цю угоду. Вона не тільки й на
думці не мала допомогти українському народові в його боротьбі
за свою незалежність, а навпаки, завзялася використати скрутне
становище України, щоб знищити її, яко самостійну державу, а
українські землі приєднати до себе.

Москва знала, що цілу Україну вразу приборкати вона не змо-
же, знала також і те, що народ український не зречеться боротьби
за самостійність своєї держави, доки матиме власний уряд і власну
армію. І через це свою програму поневолення України вона провадить
в життя не вразу, а поведі.

Перше — що робить Москва — віддає Правоберенну Україну
Польщі (Андрусівська Умова р. 1667);

друге — каєє українську армію і уряд український, нищить
українську інтелігенцію і вигуоднює Україну.

Щоб забезпечити своє господарювання, «союзник» роташовує
на Україні своїх сацдатів, а українських коваків і селян жене в да-
лекі походи, а як нема війни, то в Росію чи на Кавказ будувати
фортеці, копати протоки (канали) та на інші роботи, часто-густо в
квастках російських генералів, аби були вони подалі від України*).

Це і фізично і економічно знеслювало Україну. Оскільки
вона була виглодила і зубожіла через 80 років після складення Пе-
реяславської Умови, свідчить почасти репорт російського фельд-
маршала Мініха цариці Гавні (р. 1735), в якому він, вгадавши про те,
що Україна, котра давала раніше беа усякого напруження 100.000
війська, дала на війну в турками ледве 20.000 коваків, по біль-
шості безкінчих або на сухорейних шканах, шмеав: ...«Квац-
кіе города олустошаються... а командующе въ Украинѣ генералы
заботятся только о приращеніи новозаложеннѣхъ слободъ своихъ.
Кавкази многими тысячами въ Польшу, къ запорожцамъ, татарамъ и
туркамъ бѣгають и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая бла-
гословенная земля, олустошается... Ваше Величество! Благовоелите
генерала Ушакова или другого какого иибудь вѣрнаго человекя
хотя бы на одинъ мѣсяць прислать въ Бахмутскую провинцію в
Иваномирские города. Овъ на тамошнее разореніе такъ же, какъ и я, безъ
слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только двори, но цѣлыя улицы и
слободы давно впустѣ лежатъ**).

* ... россійским урядом на непотрібні
... додому, а останні про-
... дозорців. Десятки
... багаті їх загинуло тоді
... Петро І збудував російську сто-
... має підстави.
... народу XVIII—XIX ст.
... С. Саломисна —

Виборна військова старшина в українській армії звиняється то тільки в зрадників («явъ благонадежныхъ»), і нарешті — українське військо цілком касується.

Вибори гетьмана починають відбуватися під доглядом Москви. Вживається заходів, щоб позбавити гетьмана впливу на старшину, на народ та щоб пересварити їх між собою*).

З часом Російські царі завоюють собі право затверджувати обраного Радою гетьмана, а нарешті, посада гетьмана касується, і робиться все, щоб навіть «время и имя гетмановъ есчеало наъ павля людеи» (лист цариці Катерини II до ген. Румянцева, що правив тоді Україною).

Старшина військова, взагалі українська інтелігенція, котра робила опір заходам російського уряду на Україні, переселяється в Росію, заганяється до Сибіру, держиться по тюрмах, знищується.

На адміністративні посади російській уряд спочатку призначає «своїх» людей, а потім українські урядові установи касуються і замінюються російськими.

Вводяться російські закони, російський суд, касується український ескарб, а податки, до того ж значно збільшені, український народ примушується виплачувати Росії.

Українська церков позбавляється самостійности і підпорядковується спочатку Московському патріархаті, а пізніше Російському Синодові.

Українські школи знищуються, а в тих, що лишаються, навчання провадиться на російській мові.

Вживання на Україні української мови в державних і громадських установах забороняється.

Україна, одне слово, через яких 120 років після складення Перейславської Умови, цілком губить свою незалежність і стає російською колонією. З пам'яті українського народу поволі вибивається не тільки «время и имя гетмановъ», а й назва рідної землі — *У к р а ї н а*, замість якої починає вживатися штучна назва — «Малоросія». І в той час, як недобитки української інтелігенції, зліста себе надією сдїлаться на счеть нації хорощими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отца свыше» (автор «Исторіи Русовъ»), обмосковлюються — народ обертається в рабів.

Ще Богдан Хмельницький розгадав намір свого «союзника», «одповідного» царя Московського, і поклав був за всяку ціну розір-

* «Для нашей безопасности на Украинѣ — писалъ за часів царя Петра I князь Дм. Голицин до министра Головкина — надобно... не согласію между полковниками и гетманомъ; не надобно... просьба гетмана... Когда народъ узнаеть, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть, какъ Мавоца, то надѣюсь, что будетъ приходить съ допросами... Какъ приводе я Вамъ писалъ, такъ и теперь повторю: необходимо, чтобы во всѣхъ порубежныхъ городахъ были полковники согласенные съ гетманомъ; если будутъ несогласны, то для ихъ неѣ будутъ намъ открыты» — (Та ж праця Драгоманова, розділ I, ст. 69 — у Соловйова, т. XVI, ст. 40—41).

вати в Московю, та смерть не дала йому цього зробити. Гетьмани — Виговський, Дорошенко. Мазепа — хотіли виправити велику помилку Богдана Хмельницького, але їм не погаланило. Знесилена Україна вже не знайшла в собі відпорної сили і стала здобиччю сусідів.

II.

Росія за перші сто років свого панування над Україною багато встигла зробити, щоб повернути її в російський край, щоб щезло, як казала царя Катерина II, «развратное мнѣніе малороссіянъ, по коєму поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (російського) поб-го) совсѣмъ отличнымъ»; але доки існувало українське козацьке братство — Запорозька Січ, уряд російський не міг вважати придбання України до Росії цілком закінченим.

Після складення Переяславської Умови Січ не мало заповідляла лиха. Не раз і не два Запорожці, на чолі з деякими кошовими — зрадниками, допомагали Москві зміцнитися на Україні. Але, не вважаючи на великі часом помилки Запорожця, народ все ж покладав на своїх козаків надії і сподівався, що в останню хвилину вони допоможуть йому вкритися з ярма московського, як колись допомогли визволитися з неволі польської.

І дійсно, неколи траплялося, що в останню хвилину козакі приборкували свою сваволу і виконували наказ гетьмана чи йшли на звільнення інших проводирів, коли Україна повставала. В останні дні свого існування Січ взяла діяльну участь в гайдамацькому повстанні (Колівищині) в тій час частині України, що була під Польшею*).

Запорозька Січ за царя Катерини II була єдиним місцем, де знаходили притулок всі ті, хто не витримував російського чи польського панування, та вона ж була єдиним притулком і для українських патріотів, котрі не губили надії на визволення свого народу і на утворення української держави.

Російський уряд розумів, що коли б український народ повстав проти Росії, то не хто, а козакі стояли б на чолі повстання, бо в той час Запорозька Січ була єдиною організованою силою на Україні, і царя Катерина II наважується скасувати Січ. До того ж козацькі землі дуже приваблювали російських панів. Російський уряд вже почав був добиратися до цих земель і час од часу клапоть за клаптем обмежував їх та, щоб зміцнити своє становище і в запорозьких степах, заселяв їх сербами, німцями, молдаванами та росіянами.

* Визвольний рух, відомий під назвою гайдамацького, перед роком 1768 набрав такої сили, що Польща була вже згубила надію утримати українські землі в своїх руках. Польща боялася, щоб повстання не перекинулося на лівий бік України, що була під її пануванням, і послала війська та донських козаків. Повстання було згашено, та в 1764 році, на чолі з Гетьманом, Росія віддала Польщі.

«Та ще не світ, та ще не світ,
 Та ще не світає,
 Та хитрий москаль запорозьку землю
 А кругом об'їзжав.
 Ой, об'їхавши запорозьку землю,
 Та став степ межувати;
 Ой, став городи, панські слободи
 По річках сажати».

Народня пісня).*

Останній Кошовий Отаман Січи Запорозької, Петро Кальнишевський, бачив, що для того, щоб Україна могла визволитися з під Росії хоч в майбутньому, треба останню її силу — організоване українське військо, Запорозьку Січ — зміцнити. Він вважав необхідним вивести Січ в станової окремішності, в якій вона до того часу перебувала, перетворити військо в державний орган**).

П. Кальнишевський з гуртком однодумців мав цілий план відродження української держави, до переведення якого в життя й приступив.

Він почав з колонізації запорозьких степів, дурно роздаючи землю селянам-українцям. За десять літ свого отаманування Кальнишевський заселив великі простори і збудував кілька сот сел. В кожному селі коштом січового скарбу було поставлено церкву й школу. На Катеринославщині за його часів шкіл було в три рази більше, ніж через сто років, коли там заводилося земство. Дбав він також про розвиток хліборобства, промисловости, ремесла, торгу. Крім того, він мав на меті, використовуючи гайдамацький рух, предняти визволені повстанням українські землі до Запорозжя.

Про такі наміри Кошового російський уряд довідався ще до того, як російське військо вдало Коліївщину, але обставини не дозволили йому тоді ж ліквідувати Січ. Пугачовський бунт та турецька війна, в якій необхідна була допомога Запорозжців, відступили на деякий час зведення останніх рахунків Росії в Україною***).

В літі р. 1775, 5 червня, 40 тисячна російська армія, в склад якої входили і 13 полків донських козаків, облудою захопила Січ. Росіяне спалили й зруйнували всі оселі козацькі, а скарб і все майно січове розграбували. Навіть церкву вони не пощаджали: всі святощі церковні були покрадені, ікони пообдирані. Кошового Ота-

*) М. Драгоманів, та ж сама праця, розділ I, ст. 71.

**) Державна традиція не вмерла на Запорозжжі, і січовики прагнули в її загоді висунути її наперед. Так наприклад, в Законодавчій Комісії р. 1767 в той час, як донці, уральці, терці говорили про необхідність законів про права козацтва, як вільного стану (свободного стану), то запорозькі козаки вислали в обсягу управління, «про права козацтва в інших краях, во про автономію їх, — це була історична праця Запорозжжів, яко російський уряд, і Запорозжжів, уряду. (С. Г. Святіцький, «Росія и Донь», Вільна, 1924, ст. 198 і 202.

***) В. Антонович, «Коротка історія козацтва», Київ, ст. 207—220.

мана вивезено в Росію і замкнено в Соловецькому монастирі, а
всього січову старшину вясладо до Сибіру.

«Ів-ва гори в-ва Диману вітер повіває,
Да вже ж Москва Запорожжя кругом обступав.
Ой, облягла, обступила, та в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила.
Пішла Москва по куріням запасу збирати,
Як би Січу розорила, начала гадати.
Ваяли сотню, Кошового і писаря полкового:
Щоб не було Запорожжя поки світа того!
Прокляті драгуни запас одбірали,
Запорожці в чистім полі, як орми літали,
А російські генерали церкву грабували,
Кругом церкви, церкви січової, та калавуром стали,
Ой, священнику о. Владимиру служити не дали.
Вражі пани, руські генерали — еретичні сини,
Краї веселій, степ широкий тай ванапташили»*).

Так розповідає українська пісня про руйнування Січі.

Між иншим, Запорожці не хотіли скласти зброю і віддатися
москалям без бою, та старшина бачила, що не переможе несподівано
обложена Січ московського війська, і вгамувала січовиків.

«Васюринський козарлига
В корчмі п'є, гуляє,
Кошового Отамана
Батьком називав.
Позволь, Батьку Отамане,
Нам на башті стати,
А щоб тому москалеві
З плеч голову стяти.
Не позвольш в палашами,
Позволь з кулаками,
Щоб хоч слава не пропала
Поміж козаками».

Народня пісня.

Таким чином, через 120 літ після складення Переяславської
Умови, Росія знищила останню фортецю українства.

Січові землі — декілька мільйонів десятин (від р. 1775 до р.
1784 — 4,470.302 десят.) було роздано коханцям цариці Катерини
та взагалі російським панам, а козаків, котрі потрапили до рук ро-
сійського війська, позачисували — кого в міщане, кого в селяне,
а кого в так звані ніківерські полки російської армії.

* М. Драгоманів, та ж сама праця, розділ I ст. 7, 8, 25. Інші пісні, що
згадані в цій книжці, Драгоманова, цитується за збірником укр. пісень, виданим
Драгомановим, збірником Лисенка і яни.

«Ой, повсади запорозьких козаків у Москву город спішно,
Ой, посадили їх у неволю — сенаторам втішно.
Ой, тіпились пани сенатори і менші генерали,
Що відобрали в запорожців землі та володіють самі.
Славне було Запорозжя всіми сторонами,
А тепер ніде прожити та за москалями».

Народня пісня).*

З серпня р. 1775 Російська цариця Катерина II сповіщає маніфестом, що «Січъ Запорожская въ конецъ уже разрѣшена со истребленіемъ на будущее время и самого названія запорожскихъ казаквъ». Цариця докладно розповідає в маніфесті про те, що саме примусило її зруйнувати Січ. Запорозці обвинувачувалися в тому, що воєв:

а) домагалися повернення Січі захоплених російським урядом земель, які вони здавна вважали своєю власністю; на думку ж цариці, ці землі, «хотя и составляютъ часть Малороссіи, но тѣмъ не менѣе особенною принадлежностью казаквъ запорожскихъ никогда не были, да и быть не могли, потому что они въ самомъ бытіи своемъ не имѣли никакого законнаго начала, слѣдовательно же и собственности никакой въ земляхъ, а были единственно терпимы въ тѣхъ земляхъ, гдѣ они жили въ замѣву прежней тамъ военной стражи»;

б) перешкоджали російським офіцерам межувати ці землі, будували на них свої вимовники, а людей, яких оселив тут російський уряд, переселяли на Запорозжя;

в) «б. Принимали къ себѣ, не смотря на частыя имъ отъ правительства нашихъ запрещенія не однихъ уже прямо въ казаки вступающихъ бѣглецовъ, но и людей женатыхъ семейныхъ черезъ разныя обольщенія уговорили къ побѣгу на Малороссіи для того только, чтобы себѣ подчинить и завести у себя собственное хлѣбопашество, въ чемъ довольно уже и предупѣля; ибо поселянъ, въ земледѣліи упражняющихся, находится нынѣ въ мѣстахъ бывшего запорожскаго владѣнія до пятидесяти тысячъ душъ.

д) «б. Наконецъ, тѣ же запорожцы стали распространять своевольныя свои присвоенія и до земель, издревле принадлежащихъ нашему войску Донскому, непоколебимому въ должной къ намъ вѣрности, всегда съ отличностью и мужествомъ въ нашей службѣ обращающемуся и порядкомъ и добрымъ поведеніемъ пріобрѣтшему навсегда къ себѣ станцю наше Высочайшее Монаршее благоволеніе, дѣлая и симъ Донскимъ казакамъ запрещенія пользоваться оными землями, которыя уже долговременно въ ихъ обладаніи состоятъ. Всякій здраворазсудяющій можетъ тутъ легко проникнуть, какъ лукавое намѣреніе запорожскихъ казаквъ, такъ и существительный отъ онаго гоеударству вредъ. Завоюя собственное хлѣ-

*) А. Каченко. «Оповідання про славне Віссыю Запорозьку Низовою». 4 вид. Катеринослав—Львівці, ст. 293.

богвшество, рааторгали они тѣмъ самое ос-
воаніе ависимости ихъ отъ Престола
Нашего вомышляли конечно оставити ихъ
себя посреди отечества область, совершен-
во неависимую, подѣ собственнымъ своимъ
невстовымъ управленіемъ, въ надеждѣ, что склон-
ность къ развратной жизни и къ грабежу будетъ при внутреннемъ
инопліа безпрестанно обновлять и умножать ихъ число*).

Жах перед приводом самостійної України — це був єдиний і
дійсний мотив до злочину цариці Катерини, яка навіть в указі Се-
нату не соромиться писати, що відносно українців треба мати: «волчий
ротъ и лисий хвостъ**).

«Ой, і не гаразд, запорожді,
Не гаразд вчинили —
Степ широкий. Край веселий
Тай занастили.
Ой, хоч гаразд, хоч не гаразд,
Нічого робити,
Добре буде запорожцям
І під турком жити».

Народня пісня.

Частина Запорозців не покорилася насильству. Коваки не
довго думали, де їм шукати порятунку від пікінерських полків.

«Та хоч турчин і невіра,
А він правду має, —
Як преб'ється коваченко,
То він привітає.»

*Народня пісня***).*

Шлях до Туреччини Запорозцям був добре відомий, і вони «на-
кидали п'ятами».

Султан Турецький дозволив козакам оселитися в Туреччині не-
далеко від українського кордону. Не подобалося російському уря-
ду втекти до Туреччини великої кількості Запорозців, і він починає зма-
гати їх назад, обіцяючи дати їм землю та привілеї і про е т и н
І х а о ч и н и (р. 1779 та 1780) цариця Катерина маніфестами обіця-
ла їм амністію «бігльцямъ, самовольно отлучившимся за грани-
цями»).

М. П. П. М., Москва, 1842 р. т. IV, ст. 446—451.

11, ст. 383.

10.

Історія переселення турецьких запорожців
Товариства імені Т. Г. Шевченка. т. LXV.

«Ой, пише Москаль листи до Кошового: «Ой, ідіть до мене жи!
Що оддам землю да врежню, по Дністер границу».
— Ой, брешеш, брешеш, превражий Москалю, де ж ти хочеш

Ой, як підем в твою землю, будет лоби голить*).

Так відгукнулися козакки на заклик російського уряду.

Тоді російський уряд р. 1779 на підставі айналінованської ко-
венції офіційно зажадав від султана пересунення Запорожців в гл-
бину Туреччини, і той звелів Запорожцям пересунутися далі ві-
українського кордону за Дунай, де й дозволя ім заложити Січ**).

Коли на Україні стало відомо, що Січ відродилася за Дунаєм
зараз же січовики потягли в Туреччину. За Дунаєм, здавалося За-
порожцям, ще була козаська воля.

«Ой, деж ваша, славні запорожці,
Та вольная поля?
Наша воля по тім боці моря,
Така наша доля.»

*Народня пісня***).*

Але в часом де-кому в Запорожців життя в Туреччині не подо-
балось. До того ж їм надокучили і постійні непорозуміння й сварки
в донськими козаками, в котрими довелося жити поруч («некрасовці»
або «слиповане» — прийшли в Туреччину раніш від Запорожців).
Одні в дозволу Австрійського цисаря перейшли до Австрії і оселилися
в Банаті, біля річки Тіси, між городами Цента та Панчов†), заідкля
агодом більша частина повернулася знову до Туреччини в район
Сеймена, а менша — залишилася там; другі ж стали повертатися
додому, на Україну††).

Російський уряд, щоб збільшити кількість козаків, охочих
вернутися в Туреччину, та щоб зменшити кількість бажачих тікати
в України, надумав відродити на Україні запорозьке військо і до-
ручив Антону Головатому та Захару Ченізі зібрати охочих.

Спочатку цьому війську було дано назву — «Вѣрное Войско За-
порожское», а потім стали звати його «Войскомъ вѣрныхъ казаковъ»

* М. Драгоманів, та ж праця, розд. I, ст. 24-25.

** П. Г. Бутковъ. «Матеріали для нової історії Кавказа съ 1722 по 1803 г.»
т. II, С. П. Б. 1869 р., ст. 250.

*** М. Драгоманів, та ж праця, розд. I, ст. 32.

†) В Банаті Запорожців було біля 8.000 душ. Вони мали своєго виборного
кошового агимана і курієних, свій суд, свою адміністрацію, свої зоридки зем-
леволодіння і зберегли всі національні особливості. На випадок війни ставали
в ряди австрійського війська, але зберігали цілком свою військову організацію,
при чім одержували на це від уряду платню на загальних підставах.

††) О. Кондратовичъ. «Задунайскан Сѣча». «Кіевскан Старина», 1883 р.
№ 1, ст. 49-50.

В. А. «Сѣча — Setesha. Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ». «Кіевскан
Старина», 1882 р. № 6.

Черноморських». Першим військовим отаманом був Сидір Білий. Поселили були нове Військо спочатку біля Дніпровського лиману з Киябурською косою, а потім р. 1790 Чорноморцям було віддано землі по-між Бугом та Дністром. Неабаром на військові потреби і стали переселятися: січовики, котрі не пішли до Туреччини; ті, хто вертався з Туреччини; всі ті, хто шукав порятунку від панщини, яку цариця Катерина остаточно завела на Україні р. 1783 — записано було в кріпакі до 25000 Запорожців, — і військо стало змінюватися, вбіватися в силу. Вже р. 1790 військо мало 25 великих осель*).

Надії російського уряду не справдилися.

Мало козаків верталось в Задунайській Січі. Це, а також і те, що запорозьких степів уже не вистачало на подарунки російським панам, привело до того, що російський уряд почав козацькі землі роздавати панам та німцям колоністам, а Чорноморців повертати в кріпаків.

«Дарувала нам цариця землю
І всі чотирі лимани,
Гей, ловіть, ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани.
Ми думали, мклі браття,
Що ми жупани справляем,
Аж ми собі, мклі браття,
На віженні кайдани заробляли**).

Так співали козакі про той «чорноморський подарунок». Добре відомим шляхом Чорноморці знову тікають до Туреччини.

«Ой, дала нам Судариня землі та веліла відобрати,
А нас чорноморців в рекрути забрати.
Козакі, як це почули, стали утікати,
Стала Судариня та на них гукати:
Ой, не утікайте, славні запорожці,
Ой, я не велю вас у рекрути брати.
Ой, не можем вже себе спивити,
Було б степів наших на трое не ділити».

Народня пісня.

Щоб урятувати військо, старшини військові: Головатий, Челіга та Сидір Білий стали домагатися від російського уряду дозволу переселитися на друге яке місце.

*) Ор. Л—к. «Потемкинъ и Чорноморцы». «Кіевская Старина», 1887 р., № 9, ст. 189.

М. Уманець. «Антін Головатий». Львів, 1891 р.

Ф. Щербина. «Історія самоуправління у Кубанських казаків». «Кіевская Старина», 1884 р., № 2 ст. 224—226.

***) А. Кащенко. Та не сама праця, ст. 333.

«Боже, наш Боже! Боже милостивий!
 Що ми родилися в світі нещасливій!
 Служили ми вірно в полі і на морі,
 Ты зоставив убогі і босі і голі.
 Старалися ми землю наслужити,
 Щоб в вольності нам віску дожити.
 Дали нам землю від Дністра до Бугу,
 А границею по бендерську дорогу —
 Дніетровий і Дніпровий обидва лимани,
 Добунати рибу, справляти жупани.
 Прежню землю взяли та й цю відбірають;
 А Тамань нам дати тепер обіцяють!
 Ми б пішли й туди, аби нам сказали,
 Щоб не загубити козацької слави».

Народня пісня).*

Царниця Катерина з радістю згодилася здихатися Чорноморців і дала їм «грамоту» на землі між Азовським морем та річкою Кубанню — «Кубань», по-черкеському «Шинз», що означає «князь річок», в старі часи звався «Варданус»**) — які пожалувала їм «въ вѣчное владѣніе».

«Всѣ состояціи на упомянутой нами пожалованной землѣ всякого рода угоды, на водахъ же рыбная ловля — каже, між иншим, ця грамота — остаются въ точномъ и полномъ владѣніи войска Черноморскаго, исключая только мѣст для крѣпости на островѣ Фанагоріи и для другой при рѣкѣ Кубани, съ подлежащимъ для каждой выгономъ, который для выцей войску и особливо на случай войны безопасности сооружены быть имѣютъ»***).

Або в кріпаки чи в російську армію, або на Кубань — таке питання козакки повинні були вирішити. Чорноморці не хотіли йти в кріпаки, не хотіли вони й козацтва позбавитися, а де-хто і на Кубань не згодився йти.

«Дарувала Катерина козакам лимани,
 Ловить, хлопці, рибу, справляйте жупани!
 Дарувала землі від Дністра до Бугу
 Аж по ту границю — бендерську дорогу.
 Дарувала, дарувала та й назад одняла
 І жалю-почулі козакам вандала:

*) М. Уманець, та ж сама праця. Сказан ця пісня А. Головатий.

**) И. Паша. «Черноморскіе вѣдѣнія въ ихъ военномъ и гражданскомъ быту». С. П. В. 1858 р.

***) «О времени поселения бывшего Черноморскаго казачьего войска на мѣста нынѣ имъ занимаемыя и о происходившихъ переменахъ въ оныхъ мѣстахъ по слову управленію» Записка, введѣнная въ архивъ 1812 г. Р. № 10. «О времени и обстоятельствахъ Крѣпости» Записка, введѣнная въ архивъ 1812 г. Р. № 5, ст. 49

Нашу землю на панів роздала,
А нас козаченків на Кубань-річку вагдала.
А ми козаченьки там жити не схотіли,
Посідали на чонники, на Дунай махнули.
Тепер, хлопці, моліть Бога за царицю небогу,
Що нам показала на Дунай дорогу».

Народня пісня.

Не вали віря Чорноморці російському урядові. Почували, що він і на Кубані їх достане і не дасть їм опікою. А може й прочули, що на Кубані мають поселити також донців*). Та все ж Чепіга та Головатий зібрали круг себе де-кілька тисяч козаків, котрі згодилися маждрувати на Кубанські степи.

«Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року,
Гей! вийшов указ від тої цариці з Петербургу городу,
Ой, щоб пан Чепіга та пан Головатий,
Зібравши все військо запорозьке,
Гей! вступали та на Кубань річку
На вічнеє время, гей!

Бувай здорова, Дніпро, ріка мутная!
Підем на Кубань чистої напитися.
Бувайте здорові, всі куріні ваші!
Тут ви без нас розвалитися.
Там будем жити, там будем гуляти і рибу ловити,
А вражого черкеса, та як того зайця,
Будем по горах гонити».

Народня пісня.

З великим жалем Чорноморці кидали Рідний Край. Прийшли чужі люди, розташувалися, а українців з своєї землі, з своїх хат вигнали...

«Зажурилися чорноморці,
Що віде прожити,
Уселвся вражий москаль,
Виганяє з хати.
Ой, годі ж вам, чорноморці,
Худобу плудати,
Гей, запрягайте воли в вози,
Ідіть на Кубань жити.
Ой, як вийшли чорноморці
На круті гори,

* У 1806 році російський уряд вирішив поселити на верхній і середній Кубані 6 тисяч донських козаків під командуванням графа Гудовича, командуючого військами. Ці козаки мали бути виключно з українських сімейств, але цариця не погодила їх, збільшивши кількість їх.

Та глянули чорноморці
 У чистеє поле.
 Ідуть, ідуть чорноморці,
 Не раа ноги гнуться,
 А як глянуть у рідний край,
 З очей сльози льються.
 Добре було депутатам
 Чари одиваги,
 Та не добре чорноморцям
 Рідний край кидати...»

Народня пісня).*

III.

Ще за часів Великого Князівства Київського частина Кубані була українським краєм, який звався князівством Тмутараканським. Осередком цього князівства був теперішній Таманський півострів (тоді острів), на якому в кутку Таманської затоки, біля теперішньої Сінної, була грецька колонія — Фанагорія.

Коли саме українці оселилися в Тмутаракані, докладно не відомо, але вже в середині X віку вона належала до Великого Князівства Київського.

За старих же часів, як свідчать стародавні письменники (Страбон, Птоломей, Пліній) тут жило багато всяких народів**).

Тмутаракань лежала на шляху великого торгу Європи з Азією, мала вона не аби-яке значіння для України, і тому Київські князі не раз ходили походами на Кавказ, щоб зміцнити її положення. Як і інші українські землі в ті часи, Тмутаракань мала свого князя, свого архієрея (архієрей у Фанагорії був вже в VIII віці). Але свого княжого роду там не було, її князями були весь час «іагої» (вигнанці), серед котрих прославився своїми походами проти кочовців (кубанських черкесів) та перемогою над їхнім князем Радедею — Мстислав Удалий, син Володимира Святого***).

В другій половині XII віку Тмутаракань Україною була страчена. Спочатку її захопили греки, потім італійці, потім татаре і, нарешті, турки. Українське населення в Тмутаракані було майже знищено, але, можна гадати, зовсім воно ніколи там не переводилося, ховаючись при небезпеці в плавнях. Згодом, як виникла Запорозька Січ, Запорожці стали заходити на старі українські житла, селилися там і навіть сварилися з доцями, котрі також забридали на Азовське

*} Останні 4 рядки записано в слів К. Я. Бокровим.

**} «Ф». «Черкеси, Кавказ, Адох». «Русскія Вѣстникъ», 1863 р., № 12, ст. 850.

Ф. А. Щорбина. I т. «Ист. Куб. Кав. Войскы».

***} М. С. Грушевський. «Історія України Русів». Т. I. 3 вид. Київ, 1913 р., ст. 195, 242, 417, 487, 511; т. II, вид. 2, Львів, 1905 р., ст. 39, 45, 53, 69—

побережжя Кубані. Указ царіці Лизавети в 14 липня р. 1745 свідчить, що в ті часи на Кубані чимало Запорозців жило постійно*). Таким чином, Чорноморці були там не першими представниками українського народу.

Кубань на протязі довгого часу належала Туреччині, поки по Кучук-Карнаджійській мировій умові (22 липня р. 1774), не була визнана Росією за самостійну татарську державу**) (татаре, відсунувши в свій час ясів — осетин, та козогів — черкесів, в гори, жили в степовій частині Кубані). Але Росія, як і завжди у відносинах ві слабшим від неї, не довго додержувалася Кучук-Карнаджійської умови і, розпочавши влізати з Кубані татар та черкесів, «подарувала» їм простори українським козакам-чорноморцям.

Не всі разом і не одним шляхом козакки переходили на Кубань. Перша валка з полковником Савою Білим рушила морем на Тамань, другу валку повів суходелом через Крим полк. Кордовський, третя пішла з Чепігою по-над берегом моря, і, нарешті, четверта, яку вів Головатий, з дітьми та жінками (жінкам дуже не хотілося кидати свої оселі, через що чимало козаків і не пішло на Кубань, залишившись між Бугом та Дністром) поїхала шляхом Кордовського та Чепіги.

25 серпня р. 1792 перші Чорноморці пристали до старої Тмутаракані***).

В станиці Таманській, там де ввійшли на берег нові «іагоги» в Рідного Краю, тепер стоїть пам'ятник: на невеличкій скелі бронзова постаць запорозького козака.

Прийшло на Кубань усього з старшиною 17.021 козак (не рахуючи жінок та дітей). Спочатку Чепіга з депутатами обібрав місце для осель, а потім вже жеребком було вирішено, кому де саме селитися. Розселюючись, Чорноморці поділилися на 40 курінів (в часом російський уряд звелів українську назву «курінь» замінити російською назвою «станція»), котрі було розділено на 5 округ. Тридцять восьми куріням було дано старі назви запорозьких курінів (Кущівський, Поновичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербинівський, Тимошівський, Шкуринський, Коренівський, Незамесельський, Рогівський, Кореунський, Кальніболоцький, Уманський, Дерев'янівський, Нижче-Стеблівський, Верхне-Стеблівський, Джерелівський, Черензавський, Полтавський, Мишастівський, Мисовий, Татарівський, Величівський, Леушківський, Пластувський, Дидківський, Браховецький, Медведівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Калівський, Іванівський, Киє-

* Д. П. Тарасович. «История запорожских казаков». Т. 1, Петербург, 1877.

** Die Kosaken in ihrer gegenwärtigen Lebens-Entwickelung und gegenwärtigen Zustände. Leipzig, 1847, S. 230.

*** Р. П. Кавелин. «История запорожцев на Тамани». «Киевская Старина», 1871 г., т. 1, стр. 130.

Львівський, Криловський, Діневський, Сергіївський, Колеловський), а двом — нові (Катеринівський, Березанський). В Карасунському куті, де отаборився кіш, було засновано місто (город) Катеринодар — р. 1794*).

На Кубань Чорноморці принесли і деякі прикмети давнього січового ладу: Військову Раду, виборного Кошового Отамана та виборну військову старшину, свій суд, правда дуже обмежений **) свою школу, своє духовенство, свої форми землеволодіння.

Правило Військом на підставі, так би мовити, військової конституції — «Порядка общей пользы», Військовоє Правительство: Кошовий Отаман, Військовий Суддя і Військовий Писарь***).

Російський уряд дозволив козакам безданно займатись ріжкими промислами, вільно в краю торгувати і продавати вино, а козакі зобов'язані були боронити край від народів Кавказу, а пізніше давати в розпорядження російського уряду певну кількість війська і на суші і на морі (до р. 1836 Чорноморці мали власну флотилію; під час переселення на Кубань у них було 50 канонерських човнів і одна лхта в 49 гарматами на них).

Але й на новому місці не довго були недоторканими козацькі права та привілеї. Захар Чепіга був першим і останнім виборним кошовим. Після його смерті, Військо кошового не вибірає, його вже призначає російський уряд. Першим таким призначеним кошовим був Антін Головатий. Р. 1797 касується назва «Кошовий», і від цього часу російським урядом призначаються «наказні» отамани. Спочатку наказні призначалися все ж з козаків українців, а від р. 1855 всякі церемонії, що до поводження з Чорноморцями, уряд відкинув і наказними отаманами став призначати виключно росіяни (лише останній наказний отаман ген. Бабиц був з козаків і походженням українець).

*) Та ж сама «Записка» «О времени поселения бывшего Черноморского казачьяго войска...» ст. 43.

Ф. Щербина. «Колонизация Кубанской области». «Киевская Старина». 1883 р. № 12, ст. 531.

Він же. Цит. «История самоуправления у Кубанских казаков».

Його ж: I т. «Ист. Куб. Каз. Войска».

**) ... «Мы предоставляемъ Правительству Военному распорядку и наказаніе впадающихъ въ погрѣшности въ войскѣ, по важныхъ преступникахъ посылаемъ для оубижденія по законамъ отсылать къ губернатору Тамбовскому» — писала цариця Катерина в грахоті Чорноморцям (та ж «Записка» ст. 43).

***) «Порядокъ общей пользы», що його склали р. 1794 Кошовий Отаман Чепіга, Військовий Суддя Головатий і Військовий Писарь ... вгадали в пестуні «о первообычномъ подѣ названіемъ заповѣдцевъ состояній в Божіимъ поуподобіемъ оного за разныя погрѣшности уничтоженіе оныхъ оубежувать наданному отъ Еи Импер. Величества учрежденію» (ст. 1). В § 1 установлював: «Да будетъ въ семь Военскъ полковъ ... в сегда управлющее на точномъ и непоколебимомъ основаніи всѣхъ российскихъ законовъ безъ малѣйшей отъѣвы, въ ... датель должности: отаманъ кошовой, войсковой судья и войсковой писарь» (ст. 1) «Записка» Барилки і Кішица, ст. 58).

Військова Рада, про яку вже мовчить «Порядокъ общей пользы», не скликається.

Військове Правительство, після скасування царем Павлом I по-саду Б. (того Судді і Військового Писаря і утворення Військової Канцелярії (пізніше — «Войсковое Гравленіє»), перестав існувати.

Керування Військом передається до мішаної колегії, в склад якої входять: 1) Отаман, 2) виборних членів і «сверхъ того особы, какъ выхъ мы залагоразсудимъ назначить» (указъ 16 лютого р. 1801). Головою в канцелярії не Отаман, а «первоприсутствующій» з російських генералів. Пізніше виборні члени цієї колегії замінюються призначеними спочатку з «благонадежныхъ» козаків, а потім з російських офіцерів та чиновників.

Самоврядування затримується лише по станицях, але й там воно так обмежується і ставиться під такий десьгляд вищої адміністрації, що виборна станична влада робиться слухняним виконавцем наказів цієї адміністрації, яка при потребі мала право і сама призначати станичних отаманів.

Військові школи зачиняються, і де-який час повсім ніякої школи не існує, а потім заводять російські, але в такій незначній кількості, що потреба козацтва в освіті не задовольняється. В школах навчання провадиться по-російському.

Військовий Суд скасується і вводитьься російський.

У чорноморців старого часу церква зливалася з військом, і духовенство уявляло невіддільний від решти козацького стану елемент. Козаки призначали з поміж себе священників і причетників, а Кошовий Отаман передавав їх Феодосійському архієрею на іспит і посвячення*). Цей порядок скасується, і козацьке духовенство призначається переважно з «уроженцевъ центральныхъ губерній» спочатку Ростовськими, а потім Ставропольськими архієреями.

Попередні вільготи відносно податків і торгу зносяться. Більше того, вимагають Військо за власні кошти абудувати в Петербурзі для караулу Козацького Чорноморського дивізіону касарні і стаїні.

Починає російський уряд втручатися і в земельні відносини козацтва: р. 1842 він установлює розмір довічного користування землею (козакові 30 десятин, обер-офіцерові — 200 десятин, штаб-офіцерові — 1000 д., і генералові — 1500 д.), а р. 1870 передає офіцерам і полковникам займища в повну власність. Р. 1868 без згоди Військо дається дозвіл купувати землі у власність і особам не військового стану, і, внаслідок цього, частину землі уряд захопив в своє розпорядження і проголосив її «касацією» (скасуванням).

Р. 1864 уряд приєднує, так званих, «Линейнихъ» до Чорноморського Війська і сама назва «Чорноморське Військо». Назва: «Кубанское Кавказское Войско». До Чорноморського Війська назва: «Кубанское Кавказское Войско», як офіційно.

*) И. Пешко. Та ж праця

називалася територія, на якій оселилося Чорноморське Військо (черкеси звали Чорноморію «Бошкале», що значить — домівка кашо-ідів*), важко було жити українцям. Війна щоденна, неважкий клімат, хвороби, а особливо «скорчій» (маларія)**) дуже виниці ували населення, та козацтво віджилося й скріплювалося приливом свіжих сил.

Свідок перших десятиліть життя Чорноморців на Кубані (Туренко) каже, що кількість їх збільшилася «неоднократними переселеннями на малоросійських губерній, безъ чего неадоровый край сей осталося бы безъ людей, ибо въ ономъ ежегодно гораздо болѣе умирало, нежели рождалось, не говоря уже объ убитыхъ въ почти безпрерывныхъ сраженіяхъ съ непримиримымъ неприятелемъ и умершихъ отъ ранъ»***).

Р. 1808 прийшло на Кубань з Туреччини (на заклик отамана Бурсака) 500 Запорожців****). Цим роля Задунайської Січі в змідненні Чорноморського Війська не скінчилася. Року 1828, за царя Миколи I, частина Запорожців (біля 1.500 душ) на чолі з Кошовим Отаманом Іосифом Гладким, повіривши обіцянкам російського уряду, котрий саме тоді воював з турками, перейшла на бік Росії. Одурених людей спочатку було поселено по побережжю Азовського моря в Маріупольському повіті (сучасні села: Петровське, Новоспасівка, Стародубівка, Покровське, Миколаєвське — Кальчик) під назвою Азовського Козацького Війська, з доволом користуватися деякими привілеями.

Маріупольщина не подобалася Запорожцям, і Азовське Військова Рада з самого початку хотіла була переселити Військо на Кубань і там приєднатися до Чорноморців, які радо годилися; але цьому спротивився Гладкий, що не хотів уступити першенства чорноморському отаманові Безкровному. Незадоволені почали тікати по тайки — хто на Чорноморію, а хто й до Туреччини, а тих, що залишилися, незабаром спіткала загальна доля українських козаків. Від р. 1852 їх почали переселяти масово на Чорноморське побережжя від Анапи до Сухум-Кале (м. Анапа, ст. Анапська — в цьому районі ще р. 1832 були поселені 200 родин українських козаків — Благовіщенська, Новоросійська, та інші місця побережжя). Частина Азовців оселена в закубанських станицях Таманського та Катеринодарського повітів (ст. ст. Абинська, Хабльська, Грувінська, Ільська, Свворська, Азовська, Дербентська Папайська).

Азовці були не проти переселення, але вони хотіли зробити це цілим Військом і так, щоб бути якуні з Чорноморцями. Російський

*) Н. Попко. Та ж праця, ст. 2.

**) Про недобрий клімат, між иншим, свідчить і прелів'я, що склали перші Чорноморці — «До святого Духа не отадай козуха, а по Святих і до у тому ж кокусі» (Попко, та ж праця).

***) Туренко. «Историческія записки о Войскѣ Черноморскомъ». «Кіевская Старина», 1887 р., № 6, ст. 373.

****) Туренко. Та ж праця. «Кіев. Стар.», 1887 р., № 5, ст. 132.

... уа проти цього і почав переселяти їх купками і в ріжні
місяці, маючи з ними елементами. Це егрінуло опір; траплялося,
що внаслідок розпорядження уряду знімалася з місця цілі стани-
ці, ішли на Кубань з військовими каліцетами і навіть церковними
дзвонами і тут намагалися оселитися не розпорощуючись. Уряд цього
не хотів, і це викликало цілі бунти, які треба було адаялювати
силою. Нарешті, уряд мусив уступити, і де-які станиці (Северська,
Азовська, Дербентська, Папайська) були внаслідок виключно азовця-
ми. Це переселення тяглося аж до р. 1865, коли (11-X) Азовське
військо було скасовано, а рештки його повернуті в по-
селян*).

Поповнювала Чорноморське Військо і друга гілочка Запоро-
вська — не довго існувала, так зване, «Усть-Дунайское Войско».
Р. 1800 переселяється звідтіль на Чорноморію 122 душі, р. 1808 —
435, р. 1810 — 50 душ**).

Але далеко більше значіння для Кубані мало безпосереднє пе-
реселення в-над Дніпра.

Необхідність цього переселення і збільшення в такий спосіб
Чорноморського Війська вже добре розумів Головатий. Не обмежу-
ючись визволенням шляхом відповідних клопот перед російським
урядом і переселенням на Кубань тих Запорожців, що попали в
кріпаки (лише р. 1794 було переписано з Катеринославського на-
місництва в Чорноморське Військо 4803 бувших Запорожців і 37
старшин), він має на Україні, особливо в районі бывшего осідку
Війська на річці Бузі, своїх агентів, котрі зманюють людей на вільну
Кубань. Чутки про те, що тут відродилося вільне козацьке військо,
пшли незабаром по всій Україні, і як раніш люде тікали від поль-
ських панів на Запорожжя, так тепер від російських панів та своїх
старшин, що перевернулася в російське дворянство та одержала
право володіти козаками та селянами, що жили на її землях, як
кріпаками, — починають тікати до Чорноморців. Російський уряд
вимагав від Військового Правительства, щоб воно не давало приту-
лок втікачам. А Головатий на це відповідав, що дійсно «мало-
численна родина людей, войску черноморскому непринадлежащие,
некоторые съ женами и дѣтьми, тайнымъ образомъ на вой-
сковой землѣ по непряму, украдкою про между войсковыми жите-
лями под видомъ польскихъ виходцевъ скрываются», і пропону-
вав вигнати тих, відносно яких їх панами буде доказано, що вони
втікачи. Але це доказати було важко, бо всі такі люде мали
у своїх панів паси, які видавав їм Головатий, і по яких вони значилися
вільними козаками. Та й доказувати, чи то панові чи його управи-
тельству належить вигнати їх, було важко. До вступати в чорноморські стени — козаки не
хотіли вступати за людьми. А крім того, незабаром утво-
рено в Україні війська, гватися за втікачем можна було до річки Сі:

* 1794.

** 1800.

раз він перехопився на козацький берег, то тому, хто гнався, хоч би навіть це була й поліція, нічого не залишалось, як на потіху вартовим козакам вилаштуватися та повернути назад. (Подібне згодом було і на Чорноморському побережжі: втікача, який встигав пробратися в Анапу і там одержував відповідну посвідку від команданта, повернути назад було вже неможливо)*).

Щоб збільшити населення Чорноморії і припинити зманивання козаками кріпаків в Україні, на що весь час скаржилися пани, та щоб позбутися на старій Гетьманщині неспокійного елемента, що весь час мріяв про відновлення старого козацького ладу і при кожній сприятчій нагоді давав себе відчувати, — уряд російський улаштує масові переселення на Чорноморію козаків в Україну, що не понали в кріпаки. (Між иншим, Херсонський губернатор, якому підлягало Чорноморське Військо, Дюк де-Рішел'є, хотів був колонізувати Чорноморію азовцями. Та чорноморський старшина Бурсак на це не погодився).

17-III, р. 1808 виїшов царський указ про переселення на Чорноморію в Чернігівській та Полтавській губ. (стара Гетьманщина) 25.000 козаків. На підставі цього указу протягом 1809—1811 р.р. було переселено 22.206 козаків і 19.328 душ жінок та дітей. Р. 1820 переселення знову відновляється, і протягом п'яти років переходить на Чорноморію з тих самих губерній 25.627 козаків і 22.755 душ жінок та дітей. Від р. 1845 до 1850 в Полтавській, Чернігівській та ще й Харківській губернії переселеньом 8.500 козаків і 7080 душ жінок та дітей. Разом протягом 40 літ було переведено з України на Чорноморію та записано в чорноморські козаки по-над 100.000 душ**).

Хоч ніби-то переселення було й добровільне, проте народ прозвав його некрутчиною. Та й про яку добру волю можна казати, коли під час першого переселення Малоросійській генерал-губернатор, князь Я. И. Лобанов-Ростовський, наказував полтавському та чернігівському губернським правлінням переселяти ті козацькі родини, «гдѣ болѣе дѣвокъ и вдовъ, въ бракъъ еще вступитъ могутъ, по уваженію малаго числа женскаго пола, нынѣ въ черноморскомъ войскѣ состоящаго***).

*) Ф. Щербина. «Взглядъ и крѣпостные въ Черноморіи». «Кіевская Старина». 1883 р., № 6, ст. 234—239.

Цит. «Записки» Барятка і Кішкіа, ст. 44.

**) С. Ж. «З історії колонізації Чорноморія». «Ізрада». 1889 р., № 5.
Н. С. «Наз історію малоросійськихъ казаковъ въ конць XVIII и въ началѣ XIX вѣка». «Кіевская Старина», 1897 р., № 5, ст. 481; № 10, ст. 130; № 11, ст. 155.

Ф. А. Щербина. «Исторія Кубанскаго Казачьаго Войска», Екатеринодаръ, 1910 р., т. I, ст. 53—70.

Його ж цит. «Взглядъ и крѣпостные въ Черноморіи», ст. 238 і «Колонізація Кубанской области», ст. 534.

И. Пинко Цит. праця.

Цит. «Записки» Барятка і Кішкіа.

***) Н. С. Та ж праця, «Кіев. Ст.», 1897 р., № 5, ст. 467.

Відбувалося переселення в надзвичайно важких умовах, про
кількість х в дорозі. Так під час переселення
— 11 загинуло в дорозі від «климата и лишений» 7.315 душ.
переселенців, поки дійшла від Ростова н-Дону до Ку-
шовки (додатком), стратила померлими 3249 душ*).

Але крім цього урядового переселення, переселялися в Україну
на Чорноморію і окремі люди та родини: це були почасти козакі —
спадомі чи родичі перших чорноморців, а здебільшого селяне, які
тікали на Чорноморію, де дихати було вільніше, ніж на Україні.
Важко сказати, чи переселення з України ніколи вже не припинялося. Пошуку-
ючи заробітків та кращих умов життя, українці, переважно хлі-
бороби, йдуть і йдуть спершу на кубанські степи, пізніше в заку-
бур'я, а останніми часами в гори. Дуже багато цих пере-
селенців приписувалося в козакі спочатку Чорноморського Вій-
ська, а потім і Кубанського (пови в 70 роках минулого століття
російський уряд не унеможливив це різними перешкодами).

Нарешті, було ще одне джерело поповнення Чорноморського
Війська і все тим же самим українським елементом. Указ Сенату
№ 70693 дня 10-V р. 1834 наказував:

«Уволенныхъ изъ военной регулярной службы нижнихъ чиновъ
изъ малороссійскихъ казаковъ водворятъ на земляхъ Черномор-
скаго войска при родственникахъ ихъ, по Высочайшему повеленію
переселенныхъ изъ Полтавской и Черниговской губ. въ Черноморію,
я. записанъ въ число казаковъ, не употреблять ни въ какія повин-
ности по уваженію выслуги ими въ регулярной службѣ 25-лѣтняго
срока. Дѣтей же сихъ чиновъ мужескаго пола, рожденныхъ до от-
ставки тѣхъ чиновъ, причислятъ къ категоріи военныхъ кантони-
стовъ, а дѣтей, кои родятся по отставкѣ ихъ отцовъ, записывать въ
морское войско**).

Таким чином, Чорноморське Військо і своїм походженням і тими
струмочками, що весь час вливалися в нього, було виключно україн-
ським в національному відношенні***).

Що ж із себе уявляло в цьому відношенні Військо Лінейське?

В першій половині XVI віку на нижній Терек прибилася під
проводом якогось Андрія невеличка ватага московських козаків в
Волги та з-під Рязані. Оселилася ця ватага на правому березі річки
в Гребенській губернії і стала зватися Гребенськими козаками. Козакі прийшли
на Терек без жінок і без дітей і жили бурлаками, а хто з них хотів
утворити собі родинне життя, той крав собі жінку в сусідів: чечен-
ців, інгушів та інших горців.

Р. 1599 також на ці місця прийшов з наказу царя Московського,

Кіевка, ст. 48.

... і татар добровільно записалися в
... цимом записувалися.

Івана Грозного, військового загін, що заложив Терську фортецю (Терський «острог») і приєднав до себе частину Гребенців. Султан Турецький примусив Москву знищити Терську фортецю, і цар забрав своїх москалів назад. Козаки, що були в фортеці, залишилися в її околицях і почали вважатися Терськими козаками. Згодом терці об'єдналися з своїми товаришами — Гребенцями під назвою **т е р с ь к и х к о з а к і в ***).

З самого початку Терське Військо було невелике, а різні походи і постійна війна не давали йому можливості збільшитися (на початку 18 ст. в ньому було всього 500 кінн. і 500 піш. козаків)**); були хвилі, коли воно, здавалося, мусіло вовсім загинути. Напр., цар Петро I погнав був всіх безздатних терців в хивинський похід, і з них майже ніхто не вернувся.

Дальше існування Війська було врятоване переселенням на Терек різних елементів.

Ще цар Петро I перевів на Терек 1000 родин донських козаків, але незабаром половина їх перемерла з різних причин. Той самий цар поселив на середньому Тереку та верхній Кубані чимало українських козаків та полонених шведів. Згодом українські козаки оселяються в Святому Хресті (на Ставропольщині) та його околицях, звідкіль за цариці Ганни частину їх переведено до Кізяря (Кізярське Козацьке Військо***).

Року 1770 на просторі між Моздоком і ст. Червленою російський уряд поселив 517 родин Волзьких козаків (Волзьке Козацьке Військо спочатку було засноване на Волзі, біля Дубовки, р. 1717 українськими козаками, згодом до них пристало трохи й донців); з них утворено Моздоцький козацький полк****).

Року 1763 до терців приєднуються осетини й кабардинці християнської віри†).

Року 1779 з нових переселенців з Волзького Війська утворюється Волзький козацький полк. Того самого року переселенці з Ново-Хоперської фортеці (на Вороніжщині), українці, оселяються в кількості 3000 д. 4-ма станицями (Сверна, Ставропольська, Донська і Московська) на Ставропольщині, утворивши Хоперський полк. Року 1827 Хоперський полк переводиться на верхню Кубань і Куму, де він засновує станиці: Біломечотинську, Баталпашинську, Невиномиську, Барсуківську, Бекешівську і Суворовську††).

*) Цит. «Die Kosaken...», ст. 222—226.

***) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. I, ст. 15.

****) П. Г. Бутковъ, там же, ст. 79 і попер.

Цит. «Die Kosaken...», ст. 277.

†††) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. I, ст. 166—168, т. II, ст. 6.

†) Цит. «Die Kosaken...», ст. 229.

††) П. Г. Бутковъ. Цит. праця, т. II, ст. 49.

М. И. Венюковъ. «Къ исторіи заселенія Западнаго Кавказа». «Русская Старина», 1878 р., т. XXII, ст. 260—261.

Ф. А. Щербина. «Ист. Куб. Кав. Войска», т. I.

Його ж цит. «Колонизація Куб. обл.», ст. 536.

Під час пугачовського бунту трохи донців поселено на просторі між Дніпром та Кубанню.

Року 1792 цариця Катерина II звеліла переселити на верхню Кубань (поруч з Чорноморцями) 6 донських полків. Але на Кубань вони вбуитувалися, і тільки р. 1794 перейшло в Донщини кілька сотень, що й заснували станиці — Усть-Лабинську, Кавказьку, Григор'янолівську, Прочноокопську, Темноліську й Воровськолівську, утворивши Кубанський полк (це — так звана, «Стара Лінія»^{*}). Під час пугачовського бунту в межах Старої Лінії було поселено 350 українських козаків з Вороніжчини і 41 душа в Полтавщині^{**}).

Року 1803 переселяється на Кубань 3277 українців, козаків, так званого, Катеринославського Козацького Війська, які заснували станиці: Теміжбецьку, Казанську, Ладозьку та Тифліську і утворили Кавказький полк^{***}).

1804 року 378 укр. козаків з Харківщини заснували станицю Воронізьку^{****}).

Року 1805 переселяються на Лінію в того ж Катеринославського Війська ще 229 козаків†).

Року 1832 російський уряд об'єднав війська — Терське, Гребенське, Кізілярське і полки — Моздоцький, Волзький, Хоперський, Кубанський, Кавказький в Кавказьке Козацьке Лінійне Військо. Це Військо також поповнюється українцями: того самого року в'являється «Положеніє о переселеніи малороссійскихъ казаковъ вмѣстѣ съ однодворцами и прочими казенными поселянами для поступленія въ кавказскія казачьи линейныя войска и полки»††), а слідуєчого року царський указ (з дня 12-X) дозволяє одетавним салдатам «изъ малороссійскихъ казаковъ» переселятися з своїми родинами на Кавказьку Лінію†††). Взагалі роки 1831—1834 були добою напруженого переселення українських козаків на Лінію, при чім це переселення йшло і примусово. Так наприклад, два полки українських козаків (з Полтавщини та Чернігівщини), посланих воювати на Кавказі, не пустили, а поселили на Терщині в районі Владикавказу. До козаків, переважно нежонатих, року 1834 було привезено щонайменше з України 500 дівчат, з котрими вони й побралися), а року 1835 з Харківщини на верхню Кубань оселено було за непослух два полки українських козаків (з Харківщини). — Їхні ж землі на батьківщині віддані були російським кіраспрам††††).

*) П. І. Пугачовський бунт. Та ж праця, т. II, ст. 246—247.

**) Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. I.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. I, ст. 188.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 155.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 250 і слід.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 250 і слід.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 250 і слід.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 250 і слід.

... Ф. А. Брусиловський. Та ж праця, т. II, ст. 250 і слід.

Року 1846 та 1847 в Дону переведено на Сунжу та Лабу 715 козацьких родин. Року 1848 записується в Кубанський полк 202 душі муж. полу і 161 душа жінок полу «малороссовъ», р. 1849 переселяється на нову лінію 250 україн. родин, а 1858 р. ще 216 і 94 душі*).

Але крім планового, мовляв, переселення з примусу й розпорядження уряду, і сюди також, як і на Чорноморію, тікали кріпани в Україні. Чимало прийшло люду й в Дону. Донські козаки-старовіри, тікаючи від переслідування царської та патріяршої влади, ще в кінці XVII століття почали забиватися в північно-кавказькі степи та передгір'я, а після ліквідації повстання Булавина р. 1707 (між иншим, тоді російськими військами знищено по-над 1500 Запорожців, що прийшли на поміч донцям в їх боротьбі проти Москви)**) поховалося було тут чимало й нестаровірів***).

Поповнювалася Лінія також шляхом поголовної приписки в козаки населення цілого ряду сел Ставропольської губернії й перейменування останніх в станиці: так року 1833 було утворено ст. Новотроїцьку, Новоолександрівську, Расшевацьку, Успенську, Новодонецьку, Новомалоросійську, Архангельську, Іллінську, Дмитрівську, Сєвгиліївську, Каменобродську, Новомар'ївську, Рождественську, Старомар'ївську. Року 1840 ще 36 ставропольських сел перейменовується в козацькі станиці†). В цих ставропольських селах теж не мало було українців. З'явилися вони на Ставропольщині ще в першій половині XVIII століття. Тоді чимало козаків, котрих ганяли в Гетьманщині будувати фортеці на Кавказі та по калмицьких степах, тікаючи від жорстокого поводження російських дозорців, знайшло собі притулок в ставропольських просторах, а згодом сюди почали переселятися й безпосереднє з України.

З яких ріжних елементів складалося Лінійне Військо, про це свідчить царський указ в 26 лютого р. 1845, в якому говориться:

«Корінне населення кавказького козацького війська складається з властиво корінних лінійних козаків та людей ріжного стану, які перед затвердженням цього регламенту були вже приділені до війська. Опріч того, дозволяється, як це було досі, прий-

*) Ф. А. Щербина. «Ист. Куб. Каз. Войска». Ного ж. «Колонизация Куб. обл.», ст. 538.

Цит. «Die Kosaken . . .», ст. 236.

**), М. Драгоманів. Цит. праця, розділ I, ст. 11—12 (у Солов'єва т. XV, ст. 242—248).

***) Дуже повчальна історія Дону. Це яскравий приклад людських насильств, що творила Москва над вільним козацтвом, що не тільки не шкодило їй, а навпаки, на свою голову багато їй допомагало. Облукою, чварами, насильством Москва поволі обернула Дон, що був самостійною державою, в «Область Войска Донского». Донський історик Сватіков («Россія и Донъ») так поділяв історію Донщини: з р. 1549 до 1614 Дон — незалежна держава; з р. 1614 до 1671 в васальній залежності від Москви; з р. 1671 до 1721 користується державною автономією; з р. 1721 до 1775 — областною автономією, а далі Москва остаточно ковтає його, переводячи в стан звичайної губернії.

†) Ф. А. Щербина. «Ист. Куб. Каз. Війска». Ного ж. «Колонизация Куб. Обл.», ст. 536. М. П. Венюковъ. Цит. праця, ст. 260.

мати до війська: 1) українських козаків, однодворців та держакних селян, 2) міщан, звільнених своїми громадами, 3) відпущених на волю, які мають відповідні відпустні посвідки, 4) людей, які на підставі постанови суда одержали волю, 5) дітей саадатських удо-вців, які виходять заміж за козаків, 6) дітей одетавних саадат, які попали на службу при поділі військової повинності між держакними селянами, та їхніх дітей, котрі не знаходяться на військовій службі, 7) азіатів різного роду*). Ці елементи та переселенці в Чорно-морі, Старої Лнії, та Терцини заселили Нову Лінію, лінію вадови річок Лабв. Білої, взагалі колонізували Лабинський, Майкопський та Баталпашинський повіти (наприклад, року 1858 для заснування станиць — Спокійної, Підгорної, Удобої, Передової, Ісправної і Сторожевої переселено 639 родин «анапців» (українців з походження), 570 родин старолінейців, 200 родин донських козаків і 200 родин малоросійських козаків)**).

Терські та гребенські козаки, а почасти й кізлярські, спочатку користувалися самоврядуванням і мали свого виборного отамана, але згодом все це було російським урядом скасовано. Спершу, виборні отамани були підпорядковані російським генералам, а потім (за царя Олександра І) їх замінили призначеними з російських генералів. Отамани мали права дивізійних начальників і підлягали Ставропольському генерал-губернаторові, а в утворенням Кавказького Лінейного Війська прийшов кінець і ставичному самоврядуванню. Стара Лінія (кубанський полк) та козаки полків кізлярського, моздоцького, волзького та кавказького ніякого самоврядування не мали: станиці мали право обірати лише суддів. На чолі кожного полку стояв призначений російською владою полковий начальник, який всім правив через нижчу полкову адміністрацію, теж призначену (лише новим станицям, заснованим року 1803 та 1804 переселеними на Лінію українськими козаками, було дано тимчасово право обірати кандидатів на посади полкових старшин). Після утворення Кавказького Лінейного Війська полковий устрій во всіма його обмеженнями поширився і на всю Лінію, яка від станиці Воронізької — що на Кубані — до Кізляра була наново поділена на полкові округи. На чолі округ стояли призначені полкові начальники (полкові начальники і штабові офіцери призначалися лише з армійських офіцерів), які мали й цивільну владу. А станицями правили офіцери команданти, які теж мали не лише військову, а й цивільну владу***).

* Цит. «Die Kosaken...» ст. 236.

** Ф. А. Шербина. «История Куб. Каза. Войска».

Цит. цит. «...заява записка по вопросу о переселении на передовья линии»
С... каже, що Лабинська лінія заселялась по жеребку
... части переселенців съ Дона и изъ внутрен-
... ия, при м... естве... и въ Малоросіи, и жена-
... регулярнаго войска».

*** Ф. Шербина. «История самоуправ. у Кубан. казачествъ», ст. 240

Цит. «...», ст. 234.

Року 1861 західню частину Лінії, а саме 6 бригад, влило в Чорноморцями в Кубанське Козацьке Військо, а з східньої — утворено сучасне Терське Козацьке Військо. Де-яка частина Лінії була приєднана до Ставропольської губернії з поверненням козаків у селян*).

Після цього, в зв'язку з дозволом купувати садиби на козацькій землі у власність, число переселенців іде більше зростає; протягом яких-небудь 10—15 років на Кубань переселилося по-над 250.000 душ, переважно українців**). Частина цих переселенців разом з козаками-переселенцями в Чорноморії, Лінії та Азовського Війська, яких уряд переселяв силоміць (було також трохи і донців, і уральців, і оренбуржців) заселяє передгір'я і кавказькі гори. Таким шляхом утворено було в Катеринодарському (за Кубанню), Майкопському, Лабинському та Батайпашинському повітах багато станиць, які вважаються «лінійськими». Щоб надати цим станицям російський вигляд, уряд дав багатьом з них такі назви: «Калужская», «Пензенская», «Рязанская», «Тверская» і т. д., і т. д., а українські прізвища козаків поперевертав на російський лад, і таким чином з'явилися «лінійці»: Швецови, Мельнікови, Ковальови, Іваненкови, Крамарови, Шевченкови, Шаловалови, Сушкови, Бабієви і т. д., і т. д.

Російські назви станиць не мають нічого спільного з минулим життям їх мешканців. Швець, Мельник, Коваль, Іваненко, Крамар, Шевченко, Шаловал, Сушко, Бабій і інші хай найбільші лінійці не прийшли на Кубань в губернії Калужської, Пензенської, Тверської, як не прийшли з них єуди й Новікови, Русанови, Колкови, Бірюкови, Цареви, Авдєєви і ин.

Українці, головним чином, заселили і Чорноморську губернію — переселенці та втікачі з України, азовці та чорноморці, особливо останні, що в наслідок примусового переселення заснували між Новоросійськом і Сочі 12 станиць, які складали, так званий, шапсузький береговий батальон. Року 1870 козаків цього батальону повернуто в селян, а станиці перейменовано в села. Козаки не хотіли розкозачуватись і просили дозволу повернутись на рідну Чорноморію, але уряд на це не погодився***).

*) Цікаво, що назва «Кубанське» військо швидко стала відома в Туреччині серед нападків Запорозжців, і де-хто з них засвоїв її і собі. Так, напр., в селі Майносі (біля міста Цандерми в Малій Азії), де живе де-кілька сот козацьких родил, осаул, закликаючи на раду, вигукує: «Гей, господа козакі, велике військо кубанське, ходіть вісті слухати». («Майноські казакі», «Кієвская Старина», 1889 р., № 9.).

***) Перевагу українців в колонізації Північного Кавказу стверджують і російські дослідувачі переселенчеської справи, яких не можна запідозрити в українофільстві, наприклад: Ріттіх — «Переселеніє», кн. Васильчиков — «Землевладеніє и земледеліє», Б. Ленскій — «Крестьянскія переселенія» (див. також «Окраины Россіи», Подъ редакціей П. П. Семенова, Вице-Председателя Импер. Русск. Геогр. Общ. С. П. Б., 1900 г. изд. Мин. Фин., ст. 234; Дорошнїй, «Казачьи Войска», С. П. Б., 1881).

***) Л. С. Личковъ, «Очерки изъ прошлаго и настоящаго Черноморскаго побережья», «Кієвская Старина», 1903 р., № 6 і 10.

Кубань в межах бывшего Черноморського Війська (Сіський, Сіверський, частини Таманського та Катеринодарського повітів) мала назву «Чорноморія», а козаків, котрі живуть на «Чорноморі», зберегли назву «чорноморців». Землі, де жили 6 лінійних і взагалі повіти Лабінський, Майкопський, Баталпашинський мають назву «Лінія», а козаків цієї округи називаються «Лінійцями». Закубанські частини Таманського та Катеринодарського повітів називаються «Закубанцями», а козаків-мешканців цього району називають себе «закубанцями».

Загал населення Кубані поділяється на козаків (року 1914 їх було 1.339.430 д.), «горців» (106.574 д.) та «іногородніх» (1.646.901 д.*).

Козаків «Чорноморців» прибули на Кубань в Україні, і переселенці та втікачі в неї їх зміцнили і збільшили. Дінезькі, Титарівські, Переяславські, Батуринські, Бекешівські, Вознесенські, Азовські і т. д., Манжули, Шевченки, Сердюки, Півні, Петренки, Ковтуни, Тищенки, Перебийноси та інші й тепер по селах України, відкиля рушили на Кубань їхні діди чи прадіди, знайдуть своїх родичів.

«Лінійці» (Кубанські) прийшли на Кубань не з Тамбовської, Орловської, Московської, Симбірської, Нижегородської та інших російських губерній, і не ці губернії, не Московщина дала їм силу. Частина їх прибула з українських губерній: Полтавської, Харківської, Катеринославської, Чернігівської й інших, частина переселилась з «Чорноморія», а частина з Тереку та Дону і дуже мало безпосередньо з Росії. Хто були прадіди тих, що прийшли в Дону та Терек, відкиля вони переселилися туди — не відомо. Відомо, що колись Дон не був Росією, що перші мешканці його, хоч в більшості з походження й москалі, в західній частині Дону, де здавна існували оселі Запорожців, котрі навіть стару донську столицю Чорноморськ — теперішню станицю Старочеркаську, заснували, — зміцнилися з українцями**), а в східній — з калмиками, татарами та киргізами. Про Терек було вже сказано раніш.

* Ця цифра взята з відомості Начал. Кубан. Обл. на 1 січня 1915 р. Берлин, 1923, ст. 10.

** Р. ст. 14—17.

... з Росії, а в Україні, — про це

в н ро

... (Історія запорожців)
С. Солов'яков («Історія Росії», т. XIV) та донські історії С. П. П. 1870), Сухоруков («Історія Новоросії», т. I, 1867; т. II, 1872).

... низові донці, як антропологічний матеріал для козацької етніки, т. I, СПб. 1853; Соболевський «Історія», т. II, в. I; Семіонов-Тян-Шанський, «Огляд національної

... 1922 р.

«Закубанці» — це головним чином переселенці з «Чорноморіє» (1863—64 р. р.) з домішкою «азовців» та селян-українців, приписаних до козаків. Чистих москалів а походження серед кубанських козаків майже немає.

По чорноморських, лінійських і закубанських станицях співають ті самі пісні, що й по селах під Києвом, під Полтавою, під Харковом. Всі стародавні звичаї не гірше збереглися на Кубанщині, ніж на Україні, а українська мова в кубанських станицях, в степах чи в горах Північного Кавказу так само лунає, як і по селах над Дніпром чи над Сяном. «Напѣвъ на клиросѣ», каже історик Чорноморського Війська, М. Попко (цит. праця, ст. 46), «веснянка на улицѣ, щедрованье подъ окномъ, жениханье на вечерницахъ и выбѣленный уголь хаты, и гребля съ зелеными вербами, и волю въ ярмѣ, и конь подъ сѣдломъ — все напминаеть вамъ въ той далекой кавказской Украинѣ гетманскую Украину Наливайки. Хмельницкаго». Лінейці утворили свій побут на якому відбився склад лінійського війська: де-що в донського, де-що терського, де-що українського, де-що навіть гірського, і дуже мало чисто московського, чи то в хаті, чи в звичаях, чи в пісні. Вони однаково співають, як свої пісні лінійські, що своєю гармонійністю і мелодійністю мало нагадують донські, наприклад:

«По-надъ лѣсомъ, ой, да шляхъ дорога,
Шляхъ дороженька; ой, широкая она
Пріубитая, ой, пріубитая.
Широкая она пріубитая, пріубитая,
Ой, слезыньками она пріулитая,
Ой, пріулитая.
Слезыньками она пріулитая, пріулитая;
Ой, никто жъ по ней, ой, да не проѣхалъ,
Ой, не проѣхалъ, не прошелъ.
Никто жъ по ней, ой, да не проѣхалъ,
Не проѣхалъ, не прошелъ... Ой, только прошло
Ой, да три полка, ой, три полка казакѡвъ.
Только прошло, ой, да три полка,
Три полка казакѡвъ... Ой, попереду,
Ой, да со знаменами, ой, со знаменами.
Попереду, ой, да со знаменами,
Со знаменами... Ой, а позаду
Ой, да все съ обовами, ой, все съ обовами...»

(в цій пісні, очевидно, вгадується про переселення в Дону на Лівію), так і чорноморські: «Гей, гук, мати, гук», «Ой, сів пугач на могилі» та інші, називаючи й ті, й другі «нашими кубанськими піснями».

Одна недолі споріднила «чорноморців», «лінейців» і «закубанців». В минулому спільна тяжка війна по наказу російського уряду

в народах Кавказу, а потім однакова «служба». І «чорноморець», і «лінець», і «закубанець» однаково запрягалися в ярмо «служби» і випригалися з нього лише під старість. Уряд російський дивився на всіх козаків як на «гарматне м'ясо», або як на внаряддя, котрим можна усмиряти «внутрішнього ворога»*).

«Іногородні» — українці, росіяне, вірмени, греки, німці, молдаване, чехи й інші, поділяються на «корінних» і «не-корінних». «Корінні» (із значна меншість) — це ті, що, яко члени сільських громад, користуються земельним паєм, та «вічніки» — селяне-хлібороби, котрі купили панські землі «на вічність» (почасти через поземельний банк), а «не-корінні» — всі інші.

«Не-корінні» в своїй більшості живуть по станицях (і селах) і поділяються на: 1) «городовицьку» — бідноту, що живе по кватирях — це переважно робітники, ремісники, хлібороби «з мірки» і т. д. і в своїй більшості найпізніші переселенці; 2) «посаженцків» — мають свої садиби («городи», «плани») і платять за садиби станичним (сільським) громадам «посаженне» (пересічно 5 коп. з квад. сажня на рік). — вони переважно хлібороби, держать в оренді козацькі паї; ці переселились давніше і вже обжилися; 3) орендарів — хуторян-хліборобів, що держать в оренді панські землі, а також шкільні, церковні, сирітські частки і подекуди запасні землі станичних громад — ці здебільшого живуть хуторами.

Більшість «іногородніх» («корінних» і «не-корінних») — українці, переселенці з України (переважно хлібороби). Росіяне складають серед іногородніх поважну кількість, головним чином, серед мешканців міст; інтелектуальні професії обслуговуються, як по містах, так і по станицях, майже виключно ними (учителі, священники, урядовці, лікарі, адвокати і т. д., і т. д.); та й добра половина робітників на фабриках, заводах, на залізницях і т. д. також до них наложять. Більшість переселенців в Росії загнав на Кубанщину «отхожий промисел». Взагалі незвична первітна кількість переселенців в Росії стала збільшуватись потроху лише після того, як р. 1875 залізниця зв'язала з нею Північний Кавказ.

Але навіть і цей російський елемент поволи губить своє національне обличчя. Апостолов у своєму «Географическому Очерку Кубанской Области» («Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстно-

* В початку р. 1914 представник Головного Штабу, генерал Л. в комісії Державного Ради, докладаючи один законопроект, що торкався безпосередньо козаків, сказав, що уряду не потрібні учителі, адвокати, інженери, державні чиновники, бо він дбає лише про те, щоб кожне козацьке подружжя мало таку-то кількість «земельної» такої-то якости — і більш нічого.

Важко загадуєся імені цього ген. Аракевича, котрий казав: «у мене на кожній год рожать, влучше сына, чѣм дочь. Если у кого рожать дочь, то штраф. Если родится мертвый ребенок или мальчик, то штраф, а какой год не родит, то представь десять эршин на казну войсковым поселенцам; С. Мельгуновъ, «Дѣла и люди Александровскаго времени». Берлін. 1923 р. т. I, ст. 281).

стей и племень Кавказа», т. XXII, 1897) каже що на Кубанщині асиміляція переселенців в Росії так посувається наперед, що важко відрізнити «великоросса отъ малоросса» (див. цит. праця Д-р. Рудницького).

Вірмени жили переважно по містах і тримали у своїх руках значну частину торгу та промисловости; греки відігравали велику роль особливо в тютюновій промисловості. Молдаване, чехи й німці живуть селами (де-кілька сел) й хліборобствують.

Іногородні «корінні» — які утворили сільські громади, та «не-корінні» — які живуть по містах, користувалися загальними правами сільського та міського населення (взначна меншість).

«Не-корінні» — що жили, головним чином, по станицях і часто-густо утворювали більше, ніж половину населення станиці, були в гіршому стані. Того тягара служби і громадських витатків, що лежали на козаках, ці іногородні, правда, не несли, але ж вони не мали ніякої своєї організації і тому валежали цілком від станичної адміністрації, в виборах котрої ніякої участі не брали. Безправність та неорганізованість «не-корінних» — половини населення Кубані — утворили ґрунт, на якому під час Великої Революції повстав конфлікт між козаками та «іногородніми».

Військову службу всі іногородні несли на загальних підставах в російській армії.

«Горці», відомі під загальною назвою черкесів, складаються властиво в більшості з черкесів (колишні косоги—де-кілька племен)*), карачасців та кабардинців. Всі ці народи, особливо в верхніх своїх верствах, мають де-яку домішку татар (напр., рід Султан-Гіреїв — нащадків Кримських ханів).

Під час ліквідації Росією незалежності гірських народів Кавказу коло 500.000 черкесів переселилося (шапсути й убіхи цілком, абадзехи і бжедухи наполовину) в Туреччину**). Це переселення (виїхала найсвідоміша й найактивніша частина народу) черкесів, і до нього занесених семидесятирічною війною, цілком обезкровило.

Горці живуть в повітах: Катеринодарському (за Кубанню), Лабінському, Майкопському та Баталпашинському. Всі магометане. До р. 1917 військової служби цілком не несли. Мали аульне самоврядування і свій суд, що розбіраз незначні позови та скарги по-між черкесами.

*] Слово «черкес» виводять від: сер-кюш — по-перському — бунтівник, сер-кес — по-перському та турецькому — головоріз, шер-кес — по-турецькому та арабському — той, хто порушає лад, закон» (цит. праця «Ф». «Черкеси, Казани, Адехе», ст. 847).

**] А. П. Берке. «Выселение горцевъ съ Кавказа». «Русская Старина». 1882 р. № 5 (т. XXXIII).

Е. Ковалевскій. «Очерки этнографіи Кавказа». «Вѣстникъ Европы». 1867, р. № 9.

IV.

Все, що вище було наведено про населення Кубані, дає право сказати, що склалося воно в «ізгоїв» і переважно в українців (60—70 %). Що ж ці «ізгої» зробили за 125 р. (від 1792 до 1917 р.) в старій Тмутаракані та сумежних гір та степів? Спочатку жилося на Кубані козакам впе, особливо українцям чорноморцям (в 60-х роках минулого століття кавказькій намісник кн. Барятинський вивчав не раз, що Чорноморське Військо бідніше і менш розвинуте, ніж Лінейське)**). Людей було мало. В новоутвореному Кубанському Війську всього населення було тільки коло 400.000 душ. Війна забірала весь час і всі сили, напр., р. 1858 Чорноморія при 76.000 душ муж. полу мала 11.000 кінноти, 10.000 піхоти, 1.200 в артилерії та по-над 5.000 в гарнізонах, цеб-то, майже 1/3 всього мужського населення***). Господарство ледве животіло, а начальство було проти добробуту козацтва: ген. Вельямінов, командуючий військами Кавказької Лінії та Чорноморії, казав, що козак не мусить бути багатим, бо багатство нівечить вояка****). Вищезгаданий кн. Барятинський свідчив про Чорноморію, що «во всемъ краѣ нельзя найти ни одного порядочнаго дома или усадьбы изъ прочныхъ матеріаловъ», що «Черноморія даже въ урожайные годы не производитъ столько хлѣба, сколько нужно для народнаго продовольствія†). Але протягом останніх 50 років все змінилося.

Перед початком Великої війни (р. 1914) на площі в 94.904 кв. кіл.††) (або 83.401 кв. вер., або 8.687.170 десятин) жило 3.122.905 душ. Більшість (2.860.500 д.) жила в станицях, аулах, хуторах (біля 950 заселених пунктів), а решта (262.405 д.) в містах (6)†††).

Чимало є в Європі держав, які в 1914 р., перед війною, наближались до Кубані або площею або кількістю населення.

*) І. Івасюк. «Кубань», ст. 16—17.

А. Русовъ. «Статистика населенія Европейской Россіи». «Українскій народъ въ містѣ, селѣ и настоящемъ», т. II. Петроградъ, 1916 р.

Д-р Ст. Гудзицький. «Основи землезнавня України», ч. II. Прага, 1923 р. ст. 232.

Його ж дитя «Огляд національної території України».

Його ж дитя «Land und Volk», ст. 153.

М. І. Боднар. «Історія і населення України». Відень, 1918, ст. 6, 7, 19.

І. Федів. «Українська історія і числах». «Воля», Відень. Т. II, ч. 3.

**) М. И. Венюковъ. Цит. праця. «Рус. Ст.», т. XXII, ст. 254.

***) Н. Пошю. Цит. праця.

****) Там же, ст. 142.

†) М. И. Венюковъ. Там же, ст. 253—254.

††) Otto Hübner. «Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde». 66 Aufl. Wien, 1920 р.

†††) І. Івасюк. «Кубань», ст. 6 і 15.

Дійсно:

	площа в кв. км. *)	населення
Кубань	94.904	3.121.000
Данія	40.432	2.941.000
Сербія	86.707	4.354.000
Болгарія	111.837	4.658.000
Бельгія	29.452	7.639.000
Швайцарія	41.298	3.937.000
Португалія	92.157	5.580.000
Греція	113.292	4.586.000
Румунія	137.902	7.509.000
Голландія	34.186	6.779.000
Норвегія	322.209	2.611.000
Швеція	448.091	5.801.000 **)

Земля на Кубані поділялася так: 6.785.144 дес. було козацької (425.458 дес. «офіцерських» участків), — власником її було все Кубанське Козацьке Військо; решта — 1.902.526 десятин: казенної (834.000 дес.), міської (городської), «приватно-власницької», церковної, монастирської і т. д. Козацька земля, за винятком «офіцерської» та 329.324 дес. військового запасу, знаходилася в громадському («общинному») користуванні (свого часу землю було поділено між станичними громадами незалежно від кількості населення станиці, і тому козак одержував під своїх громад не однакові «паї»; р. 1914 розмір пая, що давався кожному козакові 17 років, досягав від 4½ до 30 десятин). В такому користуванні була й земля корінних селян. 1.217.000 дес. було під лісом (832.952 д. козацької, решта майже вся казенна)***).

Більшість населення — 2.455.000 душ займалося хліборобством (р. 1916 було зареєстровано 433.000 господарств).

Щорічно (в п'ятиріччя р. р. 1911—1915) засівалося вбіжжям пересічно (в середньому) 3.139.300 дес., які давали:

Пшениці озимої	74.936.300	пудів
„ „ ярової	41.704.500	„
Жита озимого	6.479.000	„
„ „ ярового	222.000	„
Ячменю	57.017.500	„
Вівса	13.261.400	„
Кукурузи	7.463.900	„
Решта (картопля, просо і инш.)	21.666.600	„
Разом ..	222.751.200	„†)

*) 1 кв. кілом. = 0,8787 кв. верст, а 1 кв. вер. = 1,138 кв. кіл.

***) Таблиця складена на підставі даних вивчає праці О. Habuets'a і крім того: Julius Szende, «Geopolitisches und Wirtschaftsstatistisches Jahrbuch aller Länder der Erde», Budapest, 1922 р. і В. В. Водозововъ, «Новая Европа», Прага, 1925 р.

***) І. Івасюк, «Кубань», ст. 20—21.

†) Там же, ст. 21—22.

Значіння цих цифр яскраво виявляє таке порівняння:

1) Посівна площа (в квадр. кіломет.) під

	Рік	Пшениц.	Жит.	Ячм.	Вівсом	Кукуруза.	Разом
Кубань	1911—1915	20.299	1.242	9.112	2.300	893	33.846
Данія	1917	530	1.770	2.400	3.970	„	8.670
Сербія	1911	3.940	500	1.030	1.050	5.840	12.360
Болгарія	1913	10.300	1.850	2.300	1.700	6.500	22.650
Бельгія	1914	1.620	2.610	340	2.780	„	7.350
Швейцарія	1916	500	290	70	420	20	21.300
Румунія	1915	19.040	760	5.550	4.310	21.070	50.730
Голландія	1916	540	2.000	240	1.390	„	4.170
Норвегія	1916	60	200	410	1.300	„	1.970
Швеція	1917	1.330	3.290	1.770	7.820	„	14.210*)

2) Зібрано в метричних центнерах (в тисячах)**)

	Рік	Пшен.	Жита	Ячменю	Вівса	Кукур.	Разом
Кубань	1911—1915	19.020	1.110	6.060	2.130	1.230	29.550
Данія	1914	1.570	2.830	4.950	6.850	„	16.210
Сербія	1911	4.170	440	1.000	730	6.740	13.080
Болгарія	1914	12.500	2.500	3.500	2.000	9.000	29.500
Бельгія	1914	3.800	5.880	920	7.220	„	17.820
Швейцарія	1914	890	440	120	750	30	2.280
Румунія	1914	12.000	500	5.360	3.650	27.830	49.960
Голландія	1914	1.410	3.720	690	2.900	„	8.780
Норвегія	1914	70	270	560	1.350	„	2.260
Швеція	1914	242	6.800	2.650	8.060	„	19.930***)

Цікавість цього порівняння збільшується, коли взяти на увагу з одного боку, що в таких державах, як Голландія, Бельгія, Данія, господарська культура стоїть надзвичайно високо, а з другого, що на Кубані ніякого удобрення землі не вживається і плодозмінної системи й досі не знають.

Кількістю хліборобського реманенту Кубань займала одно в перших місць в бувшій Росії.

Р. 1910 було

	Сінок	Косінок	Молотилок
1) На Кубані	37.100	74.400	3.700
2) В 6 російських центральних хліборобських губ.	18.200	16.700	1.700
3) В 6 середньо-волянських губерніях	17.200		
	35.400	48.700	2.700 †)

*) На підставі даних Отто Нубнера (цит. праці).

***) 1 метр. центнер = 6.1048 пуд.

†) На підставі праці Отто Нубнера.

†) Складено таблицю на підставі даних «Сельское хозяйство России в XX веке». Стат. збірник под редакцією проф. Н. П. Огановського. Москва. 1923.

Задовольнивши свої потреби, Кубанщина вивозила ще за кордон щорічно (1911—1915 р. р.)

Пшениці	65.000.000 пудів
Ячменю	31.000.000 ..
Жита	2.000.000 ..
Вівса	775.000 ..
Кукурудзи	686.000 ..
Разом	99.461.000 пудів

Кубань мала чимало й сіна. В 1910 р. на 511.280 десятин. вібрано 79.517.000 пудів*).

Завдяки добрим сінокосам та багатій паші, розвинулося й скотарство.

В порівнянні з вищезазначеними державами становище скотарства на Кубані мало такий вигляд:

	Рік	Коней	Рог. худоби	Овець та ків	Свиней
Кубань	1910	813.241	1.308.540	1.912.989	497.937
"	1916	999.242	1.523.342	2.163.826	967.122
Данія	1910	567.000	2.463.000	556.000	2.497.000
Сербія	1910	153.000	964.000	4.450.000	866.000
Болгарія	1910	478.000	2.018.000	10.091.000	527.000
Бельгія	1910	317.000	1.800.000	403.000	1.494.000
Швейцарія	1916	137.000	1.616.000	530.000	544.000
Румунія	1910	864.000	2.589.000	5.888.000	1.709.000
Голландія	1917	334.000	2.301.000	7.753.000	1.186.000
Норвегія	1916	189.000	1.119.000	1.511.000	221.000
Швеція	1916	715.000	3.020.000	1.480.000	1.030.000**)

В 1910 році на 100 душ сільського населення припадало:

	Коней	Рогат. скот.	Овець і ків	Свиней	Разом
На Кубані.....	35	53	73	20	181
В Європ. Росії.....	21	31	37	10	99

З продуктів скотарства Кубань вивозила, головним чином, вовну (230.000 пуд. на рік р. р. 1909—1914), смушки (32.600 пуд.), м'ясо та сало (на 1.500.000 карб. р. 1911), сиру шкуру (56.200 пуд.***).

Культура соняшника і зв'язана з нею олійна, саламасна та поташна промисловість займає не останнє місце в господарчо-економічному розвитку Кубані. В 1917 р. під соняшник було висіяно 310.119 дес., з яких вібрано 23.078.300 пуд. насіння. Р. 1914 вироблено було 6.053.000 пуд. олії (вивезено 4.368.000 пуд.) та 10.088.000 п. макухи (вивезено 5.090.000 пуд). Функціонувало 2 саламасних фабрики з продукцією 1.350.000 пуд. саламасу на рік. Р. 1911 вивезено: саламасу й олії 1.707.000 (99% російського вивозу); поташу 835.000 пуд. (85% російського вивозу). В 1919 році поташу одобуто

*] «Ежегодникъ Россіи 1910 г.» СПб. 1911. Центр. Стат. Комис. Мѣс. Ви. Д.

**] Складено таблицю на підставі даних «Ежегодника Россіи 1910 г.», праці І. Івасюка «Кубань» і цит. праці Otto Hubners'a.

***] І. Івасюк, «Кубань», ст. 50—51.

Інжен. VI. Husnik, «Hospodářský rozvoj a družstevnictví v Kubánském Kraji», Praha, 1920, ст. 23.

2.000.000 пуд. В тому самому році вироблено 2.000.000 пуд. мила, 300.000 пуд. оливи*).

Побіч в соняшниковому культивуються і другі олійні рослини. Р. 1917 рай-деревом було зясіяно 1.213 дес., які дали 87.000 пуд. насіння, з якого добувалася медична й технічна касторка**).

Льняного насіння добувалося протягом р.р. 1911—1915 пере-січно 481.300 пудів на рік, конопляного за той самий час — 134.600 пуд. на рік. Чимало сіялося свиріпи***).

Значного розвитку досягло тютюнництво. Уже р. 1911 Кубань дала 94% турецького тютюну на вивіз його в цілої Росії. Р. 1916 під тютюновими плантаціями було 17.828 д., які дали 2.119.257 пуд. турецького тютюну високої вартости. В продукції турецького тютюну Кубанщина серед губерній бувшої Росії займала перше місце.

Року 1916 було під тютюном:

	Десятин Зібрано пудів		
1) Кубань	17.828	2.119.257	} (майже виключно турецького)
2) Україна (вся)	14.004	2.125.689	
3) Росія (європейська вся)	12.326	2.013.953	} (переважно махорки)
4) Крим	2.904	200.400	

Р. 1919 існувало 88 тютюнових складів і 6 невеликих фабрик. Вивозився тютюн в Кубані майже виключно необробленим в папу-шах****).

Садівництво, огородництво, виноградництво задовольняли, го-ловним чином, потреби місцевого населення.

Р. 1914 на 13.125 дес. було 22.837 садків, які дали 700.000 пуд. овочів та 200.000 п. ріжних ягод†).

Р. 1910 під городиною було 56.000 дес. та під баштанами 39.000 дес., з яких було зібрано 20.000.000 пуд. огородини††).

Під виноградниками р. 1914 було 8.645 дес., які дали біля 1.895.900 пуд. винограду†††).

Бджільництво досягло таких розмірів: р. 1915 було 23.000 пасік з 680.000 вуликів, які дали 217.000 п. меду та біля 14.500 пуд. воску (і мед і віск, після задоволення місцевих потреб, в значній кількості вивозиться з Кубані). У бджільництві Кубань займала в бувшій Росії 4 місце††††).

*) І. Івасюк. «Кубань», ст. 24, 25, 47—49.

VI. Ниснік, цит. праця.

**) І. Івасюк. «Кубань», ст. 24.

***) Там же, ст. 25.

****) І. Івасюк. «Кубань», ст. 27, 46.
«Сельское хозяйство России в XX веке».

VI. Ниснік, цит. праця, ст. 16.

†) І. Івасюк. «Кубань», ст. 29.

††) Там же, ст. 31.

†††) Там же, ст. 32.

††††) Там же, ст. 36.

«Ежегодник России 1910 г.».

Лісова промисловість уже р. 1911 дала вивозу на 6.600.000 карбованців*).

Птахівництво задовольняє головним чином, місцеві потреби (р. 1912 вивезено з Кубані 39.000 пуд. птиці та 16.800 пуд. — 3.360.000 штук яєць**).

На рибних промислах р. 1914 працювало 7.033 робітників; піймано 149.200 пуд. річної риби. Р. 1919 функціонувало 5 заводів ракових консервів та 16 заводів рибних та ікриних***). Відомий, так званий, «керченський» оселедець ловиться на Таманському побережжі. Так звана, «очувська» ікра добувалася на заводах, заснованих ще Запорожцями.

Багате лоно кубанської землі, але користування його скарбами ще не досягло широкого розвитку. Є вугілля, нафта (у Майкопському, Катеринодарському і Таманському повітах), газ до освітлення, різні металеві руди, глини, солі, цілючі води («Гаряче Джерело», «Запоровське Джерело»). Р. 1912 здобуто 9.262.100 пуд. нафти. Здобувається також глауберова сіль (срібно-олов'яна руда). Р. 1919 функціонувало 10 любайстрових і 3 цементових заводів з продукцією до 10.000.000 пуд. на рік****).

Майже в кожній станиці (і по містах) є цегельні, на яких вироблялася цегла і черепиця для потреб місцевого населення.

Р. 1914 функціонувало 7.994 різних промислових підприємств, в яких працювало 21.168 робітників (річний оборот — 36.484.881 карб.)†).

Того самого року торгівлею було занято 19.402 душі (з них 2.254 д. козацького стану); оборот виносив 230.400.000 карб.††).

Козацтво мало власні капітали: 6.367.792 карб. військового, 1.055.538 спеціального і 8.917.436 карб. станичного. Земські прибутки виносили в 1913 році 172.131 карб., а видатки — 248.435 карб. На одну душу припадало прибутків 6 копійок, а видатків — 8 коп. Тоді як по 34 земських губерніях Росії припадало на 1 душу прибутків 1 карб. 27 коп., а видатків 1 карб. 90 коп.†††).

Російський уряд не вважав потрібним витрачати на потреби кубанського населення навіть половину того, що він витрачав у російських губерніях. Так р. 1913 уряд взяв з Кубані 34.338.967 карб. усяких податків, а витратив на неї лише — 15.543.800 карб. (в цій сумі і «загально-державні потреби» — М-во Двора, Військове, Морське, Закордонних справ, виплата державного боргу та % на нього). На одну душу кубанського населення припадало 11 карб. 20 коп. вібраних на Кубані податків, а уряд витратив на Кубані

*) VI. Husnik. Цитов. праця, ст. 23.

***) I. Івасюк. «Кубань», ст. 36.

****) Там же, ст. 54.

†) Там же, ст. 37.

††) Там же, ст. 40.

†††) I. Івасюк. «Кубань», ст. 78—80.

на 1 душу лише 5 карб. *). Подібне було і на Україні, де наприклад, року 1902 прибутків на 1 душу припадало 16 карб. 97 к., а уряд витрачав на одну душу 8 карб. 65 коп., тоді як в російських губерніях на душу населення прибутків припадало 13 карб. 90 коп., а витратків 13 карб. 99 коп.

Для задоволення потреби в кредиті на Кубані функціонувало 2 відділи Державного Банку (баланс р. 1914: 15.786.000 карб.), 5 міських (городських) банків (баланс — 6.684.000 карб.), 67 «Общ. Ва. Кредита» (баланс — 25.621.000 карб.) і філії деяких російських приватних банків (Азовсько-Донського, Русько-Азіатського та інших)**).

Але Кубань потребувала значних оборотних коштів, і хліборобське населення запобігало недостатці кредита утворенням кредитової кооперації. На 1-е січня р. 1908 на Кубані було:

	Кредит. т-в	Позич.-Ощадн.	Разом
Кількість товариств	58	26	84
Кількість членів товариств	20.010	20.660	40.670
Оборотний капітал	898.500	3.224.400	4.122.900
Видано позичок за рік	1.265.300	3.222.200	4.487.500
Остача на 1 січня 1908 р.	770.000	2.923.100	3.693.200***)

1 січня р. 1919 кредитових т-в на Кубані було вже 218 і позичково-ощадних — 88. Всі вони були об'єднані в два союзи: перший — об'єднує 213 тов-в під назвою «Кубанський Кооперативний Банк» (150.000 господарств входять через кредитові товариства в склад цієї спілки) і другий — 96 тов-в під назвою «Южно-Кубанск. Союз Кред. Ссудо-Оберегат. Тов-в» (в цю спілку входять 65.000 господарств)****).

Про розвиток кредитової кооперації свідчать операції «Куб. Коопер. Банку» (раніш «Кубан. Центрального Союзу Учрежд. Мелк. Кред.):

Рік	Оборотний капітал
1913	313.000 карб.
1914	1.911.000 „
1915	4.141.000 „
1916	4.412.000 „
1917	30.253.000 „ †)

Споживча кооперація досягла такого розвитку: на 1 жовтня р. 1919 було 4 спілки: 1) «Куб. Союз» (в Катеринодарі), який об'єднував 248 т-в з 240.000 членів; 2) Армавірська спілка, яка об'єднувала 199 т-в з 182.000 чл.; 3) Майкопська спілка, що об'єднувала 115 тов-в з 55.000 членів і 4) Баталпашинська, яка об'єднувала 48 тов-в з 12.000 членів††).

Російська кооперація намагалася підпорядкувати собі кубанський кооперативний рух, але без успіху (заходи Московського Народного Банку).

*) І. Івасюк, «Кубань», ст. 77.

***) Там же, ст. 80—84.

****) «Ежегодник Кубани 1910 г.»

†) І. Івасюк, «Кубань», ст. 42.

††) В.І. Навинь, цит. пр., ст. 25.

†††) І. Івасюк, «Кубань», ст. 45.

Власними силами Кубані довелося рятуватися й від бездоріжжя, на яке російський уряд не звертав уваги. Навіть про ґрунтові шляхи менше він дбав на Кубані, ніж по інших місцях. Наприклад: Р 1909 під доглядом М-ва Шляхів було ґрунтових шляхів:

На Кубані.....	141,5	верст
„ Ставропольщині	3.279,4	„
„ Тереку	9.817,8	„

На Кубані Росія збудувала до 1910 р. лише 900 кілом. (або 844 вер.)*) залізниці (Владикавказ. заліз.). В цілім ряді російських губерній — Самарській, Саратовській, Рязанській, Пермській, Московській, Петербурзькій, Орловській, Новгородській, Тамбовській, Тульській залізничного шляху було більше тисячі верстов у кожній (на Донщині — 2133 вер.). Отже населення Кубані протягом декількох років утворило 3 акційних товариства (головними акціонерами були станічні громади), які збудували три залізниці: 1) Чорноморсько-Кубанську — на протязі 420 кілм. з виходом до порта Ахтарі, 2) Армавір-Туалсинську — 265 км. з виходом до порта Таупсе, 3) Єйську — 140 км. з виходом до порта Єйськ. Таким чином, Кубань мала 1725 км. залізничного шляху**).

Варто порівняти протяз залізниць на Кубані з довжиною їх в деяких державах перед війною 1914 р.

Кубань	1.725 км.	Португалія	3.293 км.
Данія	4.253 „	Греція	587 „
Сербія	1.572 „	Румунія	3.843 „
Болгарія	2.944 „	Голландія	3.403 „
Бельгія	9.461 „	Норвегія	3.229 „
Швейцарія	5.891 „	Швеція	15.508***†)

Місцева ініціатива також організувала і використання водного шляху — річки Кубані, яка на протязі 441 вер. судоходна (на протязі 214 в. можуть ходити пароплави). Р. 1912 на Кубані було 13 пароплавів і 300 барж та інших суден з грузооборотом на рік до 25.581.000 пуд.****).

Ці всі заходи, що до шляхів, потягли за собою розвиток кубанських портів. Оборот Єйського порту виносив на рік 15.000.000 карб., Ахтарського — 10.000.000 карб., Темрюцького — 20.000.000 карб.†).

Власними силами Кубань розвинула й справу народньої освіти.

В 1910 р. на 1000 душ припадало грамотних: чоловіків — 267, жінок — 66; загальний відсоток грамотних був 16,8 (на Донщині 21,4) в той час, як в російських губерніях цей відсоток грамотних

*) 1 кілом. = 0,9373 версти.

**) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.»
I. Івасюк. «Кубань», ст. 12 і 13.

***) Otto Hubners, цит. праця.

****) «Ежегодникъ Россіи 1910 г.»
I. Івасюк. «Кубань», ст. 12.

†) VI. Hüsnik, цит. праця, ст. 11.

піднімався до 55. Серед козаків відсоток грамотних був 39, бо вони мали більше шкіл, ніж «іногородні» (Школи будувалися станичними громадами на власні кошти, і дітей «іногородніх» козаків в свої школи не пускали. «Іногородні» мусіли задовольнитися переважно церковно-парафіяльними школами, а більшість «городовицьких» дітей зачислялася по-за школою).

Про розвиток шкільної справи свідчать такі цифри:

Рік	Середніх загально-просв.		Середн. та початк.-спеціальн.		Початкових загальних		Разом	
	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів
1910	19	5.943	23	1.957	1.602	131.823	1.641	139.723
1913	36	9.268	94	8.035	1.620	157.585	1.763	175.621
1919	151	—	124	—	—	—	—	—

В 1918 р. вищих початкових шкіл було 140 (в 1919 прибавилося ще 40) з 15.778 учнями*).

V.

Після зруйнування Січі старшина військова — тодішні проводирі козацькі — цілком розпорошилася. Найсвідомішу й найактивнішу частину її російський уряд виселив з України в Росію, замкнув в отрумах, знищив; де-хто з старшини — і то певно кращий елемент — подався до Туреччини, де-хто загинув під час походів, і таким чином, козаків рушили на Кубань майже обезголовлені. Чепіга, Головатий, Білий, а коло них кілька десятків старшин — це був той мозок українського козацтва, з яким прийшло воно на нове місце.

Останні проводирі останніх Запорожців в останнє прислужилися українському народові. Вони зібрали запорозькі недобитки, розселили їх, чи так, чи сяк, і при дуже несприятливих обставинах організували життя в напівдикому краю. Безперечно, переселення Запорожців на Кубань прискорило залюднення широких просторів Північного Кавказу українцями.

На цьому старшина українського козацтва скінчила своє служення Україні.

Російський уряд бачив, як настирливо запорозька старшина добивалася дозволу заснувати Військо, як вона піклувалася про його організацію; розумів він і те, що коли б надалі на чолі Війська стоятимуть національно-свідомі проводирі, то воно не вмере, як українське козацтво.

Існування на Кубані такого Війська було не в інтересах Росії, тому уряд робить усе, щоб козаків цілком обезголовити і потім обмосковити.

*) «Російський уряд в Росії 1910 г.»,
1. т. 1, кн. «Кубань», ст. 18 і 19.

І мабуть ні в одному закутку України російський уряд не дбав так уперто і так старанно про обмосковлення українського населення, як це робив він на Кубані. Та може через це нігде уряд і не мав більшого успіху в своїх заходах, як тут; хоч це обмосковлення посувалося й не дуже хутко.

Головнокомандуючий кавказькою армією князь Барятинський р. 1861 писав військовому міністрові: «Дві частини, наъ которыхъ составилось нынѣшнее Кубанское Казачье Войско, до сихъ поръ различны между собою и имѣють только то общее, что благосостояніе казаковъ, при всѣхъ богатствахъ края, не развивается. На это есть очень много причинъ и между ними главныя: замкнутость казачьяго сословія и пользование землею всѣмъ войскомъ безъ права пріобрѣтати часть оной въ собственность... Но замкнутость казачьяго сословія имѣеть другую болѣе важную сторону: она развиваетъ духъ отдѣльности въ государствѣ. Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія запорожской сѣчи, эта отдѣльность принимаетъ видъ національности и выражается нерасположеніемъ къ иногороднимъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшего Черноморскаго войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого особенно вреднаго въ настоящее время начала, но необходимо, чтобы сліяніе это было не только административное, а проникало въ самый бытъ казаковъ*).

Було вже вазначено, що козацькі привілеї і права швидко почали обмежуватися і цілком порушуватися. Не без опіру стрівали козаки заходи уряду — і просили вони його і бунти счиняли**), але

*) М. И. Венюковъ, та ж праця, ст. 252—253.

**) Останніми такими бунтами були бунти, які викликало примусове переселення в Закубанні (під час цих бунтів особливо велася своєю упертістю і непокірністю ст. Полтавська). Щоб швидше обмосковити Черноморців, російський уряд обібрав знаряддям для цього Лінейців і склав план заселення Закубання, згідно якому Лінейців мусіли переселяти на нові місця цілими станицями, а Черноморців розпорошувати по новоутворених з Лінейців станицях окремими родинами. (Спочатку була думка переселити за Кубань і за Кавказ погозово всіх Черноморців, а їх землі віддати переселенцям з Росії, але царь Олександр II погодився лише на переселення окремих родин — спочатку охочих, а як їх не вистачить, то призначених Головнокоманд. кавказькою армією зі всіх станиць — «въ награду Войску за постоянное доблестное служеніе престолу и отечеству и за охраненіе имъ въ теченіи 70 лѣтъ дарованныхъ ему земель»). Почали переселення в Ейського повіту; вичане на таке переселення погодилися. Коли ж дійшла черга до таманців та катеринодарців, то останні відмовилися йти «к бисовому батькові за Кубань». До козаків пристаа частина старшини, і коли головний репортер переселення граф Бидокімов прибув до Катеринодару, вступила в ним в суперечку. Спіраючися на царські грамоти, на споконвічні козацькі привілеї, черноморське офіцетство доводило Бидокімову беззаконність і жорстокість цього переселення.

«Хіба Ви, Ваше Сіятельство, хочете завоювати Закубання вашими жінками та дітьми?»—питав його, між иншим, військовий старшина К—ський. А полковник Р—ль, плачучи, казав: «у нас відобрали дорогу нам ім'я Черноморців, ми не маємо права самі вибрати отамана, нас гонять а землі, котра затверджена за нами».

прохання і протести викликала лише нові обмеження та утиски. Петербург твердо провадив стару московську політику поневолення українського народу, навіть не міняючи для Кубані зовнішніх форм і методів цієї політики.

Рада і виборна старшина (козаський уряд) касується. Як колись у Запорозців, частина землі відбирається. До 1.000.000 дес. козаської землі проголошується власністю російської казни і частина її роздається таким «козакам», як Карцев, Лоріс-Меліков, Дурасов, Юсупов-Стумаржков-Ельстон і т. д., і т. д., Цариця Катерина II роздавала землю своїм коханцям, а царь Микола II відрізує від Кубані смугу Чорноморського побережжя (р. 1896), щоб утворити Чорноморську губ. і потім дати можливість російським вельможам та петербурзьким урядовцям і московським купцям придбати за безцінь — по клаптику земельки під вілля.

Старшину, що прийшла з козаками в Україну, уряд повертає на свій бік. Він віддає їй у власність частину військових земель (за цю «жидость» проводирі козаські врадили своєму народові і з часом майже всі без винятку обмосковилися).

Спочатку старшина жила одним життям з козацтвом і мало чим відрізнялася від нього. Ще р. 1851 в. об. наказного отамана Рашицького, в приводі пропозиції уряду взяти на утримання коштом Війська 10 стипендій для старшинських дочок в Новочеркаському дівочому інституті, писав Командуючому Військами Кавказької Лінії: «Дворяне Черноморскаго Войска не обладают недвижими имѣніями, крестьянами населенными, и не имѣютъ никакихъ фондовъ, отъ которыхъ могли бы получать доходы безъ личнаго труда. Напротивъ, дворянинъ въ Черноморскомъ Войскѣ поставленъ въ обстоятельства быть лично земледѣльцемъ и сельскимъ хозяиномъ точно такъ же, какъ простой казакъ, съ той только разницею, что первый обязанъ соразмѣрно съ большинствомъ своихъ нуждъ и потребностей больше трудиться, чѣмъ послѣдній: потому то и для того первому дается больше земли, чѣмъ послѣднему. Въ этомъ и состоитъ нѣкоторое различіе, но не отличіе въ бытѣ дворянъ и казаковъ. *Дворянинъ вѣль службы обязанъ снискивать себѣ пропитаніе тѣмъ же самымъ путемъ, что и простой казакъ.* Въ теперешнемъ нашемъ положеніи и въ отноше-

В меморандумі, який було подано гр. Євдокімову, чорноморська старшина вимагала, щоб докладно було зазначено кордоня Закубання, котре буде заселено козаками, і щоб ці простори царською грамотою було затверджено. Ця грамота була надіслана на підставах 1792 р., щоб не дозволялося продавати землю козакам щоб 6 бригад Лінійців було відділено, щоб Чорноморським козакам було в інгородній місцині було селитися лише на агрономічних промислах, і було повернуто старому ім'я Чорноморського Війська. З цього протесту нічого путнього не вийшло. З 93 старшин, що жили в Старополтавській тюрмі, 8 душ було скинуто до Старополтавської тюрми; з 4 роки після цього заселено 63 станиці в Катеринодарському, а також в Шахтинському повітах (для та ж праця М. И. Венюкова).

ній із тому быту, який намъ Государемъ Императоромъ указанъ, дочорпмъ нашимъ высшего институтскаго образования не надо*).

Але незабаром стан речей змінився.

Вище згаданий князь Барятинський, констатуєчи пізніше через 10 років, що «Замкнутость казачьяго сословія и недостатокъ на мѣстѣ средствъ къ образованію сдѣлали то, что войсковые дворяне очень мало отличаются отъ простыхъ казаковъ въ пользованіи общей землею», радить цареві передати військовій старшині землі в власність, не забороняти старшині виписуватися з Війська, дозволити дворянам і иншим особам купувати військові землі в тм. виобті райони, в яких кількість інгородніх збільшилася, вилучалися б з Війська і передавалися в управління російській цивільній владі (роковачувалися — *авт.*), дозволити також і козакам, що вислужать свій строк, купувати землю у власність і виписуватися з Війська. «Войсковые офицеры», на його думку, «пріймуть съ глубочайшей признательностью, какъ высокую милость, дозволеніе потомственнымъ дворянамъ оставлять казачье сословіе и покупать въ Войскѣ земли. Постылаемые нынѣ въ необходимость искать популярности между казаками выказываніемъ духа оппозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній, офицеры бывшего Черноморскаго Войска въ виду преимуществъ, даруемыхъ потомственному дворянству, сдѣлаются для своихъ выгодъ горячими поборниками всѣхъ мѣръ, принимаемыхъ правительствомъ. Выбытіе изъ Войска нѣкоторыхъ потомственныхъ дворянъ не повлечетъ за собой недостатка офицеровъ для службы казачьей, а если бы сказались вакансии, ихъ можно замѣнить офицерами регулярныхъ войскъ. При строгомъ выборѣ этихъ офицеровъ, они будутъ особенно полезны для уменьшенія невыгодъ замкнутости, въ которой казачья войска всегда останутся до нѣкоторой степени... Сверхъ того, эти офицеры будутъ содѣйствовать полному сліянію двухъ разнородныхъ частей, изъ которыхъ составилось нынѣшнее казачье войско».

На виписку офіцераства з Війська взагалі царь Олександр не згодився, «чтобы не захотѣли того и въ другихъ войскахъ, чего никакъ нельзя допустить, чтобы не лишиться дешевыхъ сравнительно съ регулярными офицеровъ»; дозволивши виписуватися лише тм офіцерам, котрі прослужать 22 роки и куплять не менше 200 десятин, а останні пропозиції затвердив «по исключительному характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ, отягодъ не могущимъ идти въ примѣръ для прочихъ казаковъ — по особеннымъ обстоятельствамъ», і тм вросив відносно чорноморської старшини те, що в 18 ст. дарі й цариці зробили відносно української старшини, — посварив її в козацтвом і спокусив зрадити свій народ**).

На ґрунті земельних відносин, що своїми розпорядженнями

*) И. Понко, цит. праця, ст. 151—155.

**) М. И. Венюковъ, цит. праця, ст. 254—259.

створив російський уряд, повстала між козацтвом і старшиною негода, котра ще далі все зростала в міру того, як старшина «одворянувалася» і обмосковлювалася ніби з вдячності за царську «милість» — передачу у власність землі, що досі була у доживотному користуванні.

Старанно охороняючи козацтво від найменших впливів української національної стихії (поруч на Україні розташовуються російські салдати та донські, оренбурзькі, уральські козаци, а кубанських козаків заганяють в Польщу, за Кавказ, за Каспій), уряд крок-за-кроком намагається вбити у кубанців «духъ отдѣльности въ государствѣ», ставлячи Кубань своїми заходами в положення гірше від того, в якому перебували інші козацькі краї, де жили козаци, що вважалися «чисто-руськими казакими».

Кубанському Війську, яке в мирні часи має: 11 полків і 2 дивізіони кінноти, 7 батальонів піхоти (пластунів), 4 батареї — не дозволяється мати ні військової школи ні кадетського корпусу. Більш того — ставропольська юнкерська школа, де вчилися майже виключно кубанці, в 70 роках зачиняється, а кубанці примушуються їхати в юнкерську школу в Оренбург, Тифліс, Петербург... А донські козаци мають свій кадетський корпус, юнкерську і офіцерську школу; Оренбурзьке Козацьке Військо — менше від Кубанського — має також і юнкерську школу і кадетський корпус; Терське Військо, майже в 6 раз менше від Кубанського, має свій кадетський корпус, в якому утримувати половину учнів примушуються кубанців, але стипендіятів на кубанські стипендії призначає... намісник Кавказа з кандидатів цілого Кавказу, а школи й в Росії.

Козацькі сини вчаться в військових школах не дома. На цілі роки вони відриваються від сім'ї, від рідного краю. А вміла рука російського вчителя рве в дупні маленького козачка всі ниточки, які звязують його з своїм Краєм, з рідною стихією; і в Воронізькому чи Московському корпусі, в військових школах Оренбурга, Москви чи Петербурга виховуються не діти свого краю, свого народу, а в ліпшому випадкові люди до них байдужі.

«Замяряється» Кавказ (р. 1861), і козаци мають час, щоб взятися за працю по налагодженню свого господарства*). Почувається потреба в агрономах, в інженерах, взагалі в освічених людях**).

* Р. 1862 на Чорномор'ї припадало середнє на душу населення $1\frac{1}{2}$ четверти урожаю, а р. 1870 вже 3 чет.

** Ще р. 1804 в Катеринодарі починає функціонувати «Войсковое Училище». Р. 1810 на Чорномор'ї функціонує 11 «училищ». Різними заходами російський уряд частину їх ліквідує. Р. 1818 підчиняється в Катеринодарі «Духовное Училище», але через 2 роки визнається перевести його до Ростова. Р. 1819 відчиняється в Катеринодарі гімназія, в якій з ініціативи її директора,

Грот. Російського, що був першим смотрителем, вводиться класа військових наук, — але р. 1828 вона зачиняється, а замість неї підчиняється... і все майже П. Лише р. 1851 було доведено, що в 1862 р. не було ні одної школи (Ф. А. Щербатков, «Історія Куб. Кав. Войска», Туринно, дит. праця, «Кіев. Ст.» 1887 р. № 3).

Козацтво рветься до світу, до науки, будує по станицях своїм коштом школи-палаці, витрачає великі гроші, щоб обставити їх як-найкраще (на Кубані часто-густо 2-х класові школи обставлені краще, ніж середні в Росії). Почувається велика потреба в учителях, а одна кубанська вчительська семінарія випускає щороку 20 учителів. І хмарою сувають в Росії на Кубанські стени «культуртрегери», «образовувати» козаків (російське слово «образовать» на Кубані перекручено в «образовувати» і вживається замість слів — «обшарпати», «обдурити». — «А він мене вдорово «образував»). Не знаючи ні мови більшости населення краю, ні звичаїв, ні життя його, ці «культуртрегери» на протязі десятиліть безуспішно вчать козацьких дітей одній науці — говорити «правильно» (в 1917 р. на Кубані в Чорноморській губ. було більше 3000 учителів, котрі прийшли з Тверської, Ярославської, Пензенської, Московської і в інших російських губерній).

Хліборобський край не має навіть середньої агрономічної школи. В 1909—13 р. чорноморські станиці добиваються дозволу відчинити середню агрономічну школу, при чім дають на цю ціль, конкуруючи між собою, хто дасть більше, сотні тисяч карбованців, сотні десятин землі; але... все це даремно, дозволу не дається, а одночасно в цим на Дону відчиняється і середня агрономічна, і землемірну школу, і політехнікум. Частина козацької молоді вчиться в середній школі по-за межами Кубані, а вищі школи Петербурга та Москви одшліховують козаків в бажаному для російського уряду напрямі (кавати про те, що школа на Кубані чужа, російська — нема чого).

В той час як губернії російські — Псковська, Вологодська, Костромська, Володимирська, Архангельська, в яких в кожній валічується від 1 до 1½ міль. населення, мають свої єпархії й школи для підготовки священників; Кубань з її 2½ мільйоновим православним населенням підлягає ставропольському архієпископу і не має своєї духовної семінарії. Потреба в священниках задовольняється в такий же спосіб, як і потреба в учителях: в Росії пастирі йдуть пасти козацьке стадо, не знаючи ні мови ні звичаїв «овець» (р. 1917 значна більшість священників була з росіян. Козак священник — на Кубані велике диво).

Нащадки колишньої старшини військової (до речі сказати, першоплемена стара козацька аристократія майже вся вимерла і взагалі переревелася), так зване, «дворянство» — хоч його й мало на Кубані, має охоту об'єднатися, і... по наказу з Петербургу установи дворянського стану для Кубані організовуються в Ставропольській губернії (де дворян значно менше).

Під час Судової Реформи (в 60-х роках XIX віку) для Дону видається спеціальний закон, на підставі якого половина членів Суду мають бути з козаків донців, що ж до Кубані, то нічого подібного — «на общемъ основаніи». На Дону козаки вибирають Мирових Суддів, а на Кубані вони призначаються російським урядом

не може виключно з росіян, поляків, донців. Судову Палату дають не тільки в Лону. За часів Державної Думи виникає питання про відкриття в Окружного Суду на Північному Кавказі. Кубань просить відкрити його чи в Майкопі чи в Армавірі, а Петербург рішає відкрити на Тереку в П'ятигорському, недалеко від Владикавказу, де такий Суд є.

Поштове Окружне Управління відчиняється не в Катеринодарі, а на отшибі у Владикавказі.

Навіть такої установи, як Контрольна Палата, Кубань не має (відчитується перед Ставропольською Палатою).

Кали до вищесказаного додати, що Кубанське Військо в своїх військових капіталів не могло витратити навіть на найпекучіші потреби краю без дозволу російського уряду більше 300 карб., то стане зрозумілим, в яких лабетах кубанці жили 125 років (в р. 1792 до 1917).

За цей час російський уряд досяг того, що українське населення краю загубило розуміння національної здиности Кубані в Україною. Велика Революція застала на Кубані етнографічну масу, добрий десяток тисяч російських «культуртрегерів», москвофільську козацьку (в той же час здебільшого «ура-козацьку») інтелігенцію та де-кілька десятків свідомих українських громадян, розпорошених по краю від Новоросійська до Ставропольщини, від Ельбруса до Кушовки (на 500 депутатів Кривої Ради останніх було де-кілька душ).

І тому, коли прийшов «слухний час», козацтво Кубанське не сказало того слова, яке воно могло б сказати, не ступило на той шлях, на який повинно було б ступити.

VI

Більше п'ятидесяти років після того, як переселилися Чорноморці, на Кубані існувала «хапатня» (скільки забажав та подумав і де б не надумав, там і браз, і косяв, і випасав). Тоді козак знімав шапку перед новим переселенцем з України, перед «дядечком», перед «братіком» і просив: «Не минайте, ріднесенький, нашого куріня (на Чорноморі ще... нашої слободи)». Та в нас вам, дядечку, і те й се, та в нас вам, братіку, і земля й вода... риба в нас, раки... тирса — то... не видно... бджоли — парі беремо... Допоможемо вам і хату поставити». «Дядечко» й «братіко» були не чужі люди, то були діти та внуки Запорозьців, родичі їхні та знайомі чи селяне-хлібопашники, Харківщини, Чернігівщини, в колишніх степів чи й в інших місцевостях України. Тоді «дядечко» мави-решти, де їм зручніше осітися: а чи на Кирпилях, чи на... чи може... на Лівню — на Лябу. Там живуть родичі, знайомі, і там осідали. І радо записували в козакки. Козацтво збіль...

Потім військову землю поділили між станицями на юртя, а станичні громади стали давати козакам пай (наділи), і «хашатня» минулася. Нові переселенці з України — ще бажані гості, — землі вдосталь (пай до 30 десятин на душу, станиці мали ще й загасні землі), і всіх, хто приходив і хотів у козаки приписатися, станичні громади приймали.

Пізніше (в кінці 70 років минулого віку) почала вже почуватися де-яка «кіснота». Уже не всіх переселенців станичні громади приймають у козаки, а лише де-кого з них, бо... «й самим стає кісно». Новим переселенцям не забороняється осідатися, купувати в козаків городи, будувати хати, орендувати козацькі землі, господарити. Переселенці почувують себе добре, хоч їх уже й не приймають у козаки (цьому став перешкоджати російський уряд); земля ще дешева: за 12 карбованців можна купити десятину, за 5—10 коп. заарендувати.

Але в часом переселенців-хліборобів значно побільшується, а в зв'язку з цим росте і попит на землю. Орендані ціни підскакують вгору, і козаки (більшість з них учорашні переселенці), особливо ті, котрі самі орендували землю, починають почувати не аби-яку «кісноту» і нарікати на «іногородніх» (так «Областное Правленіє» починав називати переселенців, не прийятих у козаки). І що більш піднімаються ціни на землю, то дужче росте невдоволення «нагородніми», «городовниками» (так переселенців починають називати козаки). Як і скрізь, на Кубані вони збувають потроху свої землі, городовики, головним чином хлібороби-українці, за допомогою поземельного банку, починають скуповувати їх.

Але панів тих в краю не багато, маєтки їх не такі вже великі, і тому продажньої землі обмаль. Пізніші переселенці мусять задовольнитися здебільшого орендою чи ремісництвом (переважно переселенці росіяне)*).

В вісімдесятих роках переселенець перестав вважатися не тільки «братіком», а й «добрим чоловіком», і вже нікого з переселенців не приймають у козаки.

Переселенець — ще недавно бажаний гість — стає «городовиком», «нагороднім», «зайдою», «приблудою», «пришлецем», «кутирем», «гамселом», «боскою», «шушваллю». Козак з Полтавщини чи з Черні-

*) Про це заселення Кубані іногородніми один з сучасників його малює так: «Сперва появились тавричане, гоня передь собой десяткомъ другой оведь: Мазаевы, Николеники, Петренки и многіе другіе... Потомъ появились веллеробы хохлы на своихъ скринучихъ, по окованныхъ арбахъ, запряженныхъ ряслыми велями, а потомъ и наши земляки на своихъ заморенныхъ влячахъ... Лучше всѣхъ сжились съ новыми условіями степенные домонитые хохлы и вскорѣ зажили прочно и богато. Многихъ изъ «россійскихъ», т. е. чисто русскихъ, загубила страсть къ бродяжничеству... Они въ концѣ концовъ шли или въ батраки къ хохламъ, или псаивались въ конецъ разоренными домой съ вѣчнымъ своимъ прильвомъ: «куршу негдѣ вынустить, тѣсно стало». (Баронъ Н. Врангель. «Воспоминанія (Отъ крѣпостного права до большевиковъ)». Берлін, 1924 р., ст. 130).

гівщини — нащадок запорожця, чи селянин-хлібороб в Харківщини, Вороніжщини, Київщини, з Поділля, з Волині чи в Росії, — відкіля б не був — стає «бісової невіри городовиком», «бісової душі — там-село» (останнім словом звичайно дратують городовиків росіян).

Обезголовлене козацтво уже не скріплює себе, не збільшує свою міць прийняттям переселенців у козаки, а витрачає свою силу на протязі 30—40 років на щоденну невтомну сварку та гризню в них, що проводі набірали характеру справжніх городовицьких погромів (80-ті роки).

А місцева військова влада і уряд російський своїми розпорядженнями лише під'юджують козаків проти городовиків і навпаки; напр., в дев'яносто роках військової міністр Вановський був заборона станицям здавати свої землі в оренду, що лише загострило відношення між обома частинами населення. «Поділяй і володій» (*divide et impera*) — ця політика провадиться урядом російським і на Кубані. І в краю, де може розміститися і добре жити 10 мільйонів населення, трьом мільйонам душ стає тісно.

Козацтво завололо в свою станову шкаралупу і відгородилося від половини населення краю. Станова окремішність і привілейоване положення козаків спричинилося лише до поневір'яння і козацтва і цілого краю. Козак не розумів, що він може бути дужим лише вкупі з «братіком».

Привілейоване положення, станова окремішність і більша, порівнюючи, матеріальна забезпеченість утворили ґрунт для народження в козаків почуття своєї «впщості». Життя, підкреслюючи економічну й громадянську нерівність між козаком і городовиком, лише зміцнює це почуття*).

Вже при охрещенні дітей робиться поділ: за охрещення козацької дитини священник бере п'ятдесят копійок («недохрещені» — кажуть городовики), а за охрещення «городовичати» священник бере карбованця («душа з лопуцька» — не змовчують козаки). За вінчання, за похорони і т. д. «такса» теж не однакова: «городовик» платить більше, козак менше.

Семилітній козак — обов'язково низько пострижений, у шапці, в бешметі, поясом козацьким підперезаний і в чоботях — одяг чепурний і добре пригнаний — іде до школи. Батько козак за науку сина нічого не платить, бо школа утримується на громадські козацькі кошти і дає школярам і чера, й папір, і книжки — всі приладдя і підручники (учебники). Семилітній городовик сидить здебільшого дома. Батько — «городовик», його сина до школи можуть не прийняти, а приймуть — за науку він мусить платити (і родився, і хрестився городовик у станиці — може й жінку має козацьку, — стиген й купив козацьку шапку — козакам плани (садиби) дав громада — поставив хатину, а він не член громади, він... приписаний до Полтавської, до Хар-

* «...почуття і його негідні прояви свого часу був... і громадські потреби в Кубанщині».

ківської, до Херсонської чи ще до якої губернії, відкіля колись дід його чи батько пішов на Кубань).

Семилітній козак вдоволений, що ходить до школи. Семилітній городовик може втішатися тим, що пасе гусей чи свині. Козацький син пишається, що він уже й «шалички пише» і вмів брати «спів-виг», «городсвичча» може пишатися тим, що пасе гусей чи свині иноді не чиї, а козацькі.

Козацька дитина в школі бачить ц'ять-шість душ школярів-городовиків (більше не прийнято «за нестачею місця»). Козацький син не хоче сидіти в школі поруч з «городовиком»... иноді кудлатим, вовкуватим, гірше одягненим і обутим.

Чує школяр-козак у школі, як учитель каже: «Петренко! сели завтра не принесеш денгів за правоученіє — будеш исключен!» А на другий день «г о р о д о в и к» Петренко іде з плачем з школи, — його прогнали, а к о з а к Петренко спокійнесенько вчиться.

Інструктор гімнастики (в школах навчання гімнастики обов'язкове) підкреслює, коли відбуваються вправи: «Як стоїш? Що ти «мугирь», чи що?» І козак-школяр пильнує, щоб стояти «спо-козацькому». Школяр-«мугирь» почував себе ніяково...

До послуг козака-школяра і двохкласова школа в станиці. Хоче вчитися далі — хоч і мало шкіл, — «Областное Правленіє» про освіту не дбає, та й Петербург зкоса дивиться на найменшу спробу козаків на світ вирватися — а все ж маються фершальська школа та учительська семінарія, де і вчитимуть козацьких синів і годуватимуть. (Військо утримує ще й реальну школу для хлопців і інститут для дівчат, але в цих школах на військові кошти можуть вчитися лише діти «благородних родителів»).

Має козацька дитина путній голос — військовий хор («півча») шукає доброголосих хлопців — регент хору їздить що-року по станицях, одвідує школи та пробує голоси, і хлопець з путнім голосом може вступити до хору. Має козацька дитина нахил до музики — військова музична школа візьме її у науку. І хор і музична школа — установи військові, — козак навіть і службу відбуде там співаком чи музикою (не погана ще й «оружейна» військова майстерня. І туди козак може піти, і вийде з нього не абиякий майстер).

Хай городовик-школяр має голос золотий — його голосу навіть і не спробує регент військового хору. Хоч який нахил у городовика буде до музики, ніхто не зверне на нього ніякої уваги.

Городовик походив до школи дві віми, і годі. Його до «козацької» не пустили, бо «не було місця», чи «не було за що», — ходив він до перовної, — дякон там «образує»...

Цей вся наука більшості тих небагатьох щасливих «городовиків», що попали до школи. А походить дві віми, трохи підросте і береться за працю. Пасе він чужі вівці, «кущанку», він за підпасича в чередника громадського і за погонича в сусіда-козака; він десятиком

кого «справлення» або йде в майстерню до шевця, до кравця, до бондаря: він працює дома, коли є коло чого працювати.

Школяреві козакові дванацять років, а він уже вмів і «навку-битися». Він уже й рукава засукує, ніби й справжній парубок (а коли нема поблагу старших, то і «в-віру» дається). Та він уже знав й перемоги в боротьбі з... «бісової невіри городовиками». Городовикові дванацять років, а його вже не раз і не два застукували в сучотках його однолітки козак. Він уже був у бувальцях, не одного й синяка вже зносив, таї не за одну ровпанахану сорочку дала вже йому мати «трипарів».

Сімнадцятилітньому козакові громада дає пай. (По де-яких станицях на Закубанні пай даються десятилітнім хлопцям. Батько мусить викорчувати землю, щоб син у 17 років мав чистий пай).

Пай дається парубкові незалежно від того, скільки паїв батько його вже має, хлібороб він чи ні, і що він робить з землею. Пай дається парубчаків, бо він козак, бо він мусить за свої кошти оправитися на службу.

Городовикові-хліборобові паяю не дають. Городовик-хлібороб робить у козака з мірки. Не хоче працювати з мірки — може взяти в оренду якусь десятину чи сирітської землі чи у козаків-панів, що самі своїх паїв не обробляють і в станиці не живуть, а якщо й живуть, то їм за служби (писарської, фершалської і ин.) не до землі.

Сімнадцятилітній козак починає парубкувати. Гуде «ковацька» ушниця. Нема найлюбішої розваги в козаків-парубків, як дати городовикам «доброї кладі». На «улиці» зводиться рахунки між парубками: пробиваються голови, вибиваються зуби, юцаки калічаться, і «куркулі» (так дражнять козаків) на все життя в знаки даються «городовичні». Буває й навпаки.

Парубок-козак вже й на городовика — чоловіка старшого віку гримає. Він на старого городовика рукава не засукує, але «в-душю» дається при ньому не соромиться. Городовика, хай і сивого чоловіка, парубок-козак не поважав, бо він же... «нагородній бісова-душа».

Парубок-городовик перед старим козаком не такий завзятий. 19 років козакові, і він береться за підготовчу працю до служби (станична громада обмірковує і вирішає, кому з козаків молодих де служити; заможніших громада призначає до кінноти, бідніших призначає в пластуни). Ходив колись козак до школи, але забув науку*, і знову дві зими він учить в школі (вечірні заняття). Два роки відбуваються і вправи військової (для кінноти на конях). Іде... (громадський, з досвідчених вахмістрів) учить козаків і військової вправи і «словесности». Сотенний командір чи команді-

* «...я особливо часто з козаками, для яких матерньою мовою яко давалась їм в школі наука чужою російською мовою... (бо вночі навчали чомусь кумедному: кіт плаває... т. ин.), і вони легко забували і те, що було в цих книжках, і мову, якої вони, крім школи, ніде не чули і не вживали.

ри полка або батальона, що приїдять у станицю «на смотр» — на огляд козацької амуніції — перевіряють, оскільки успішно іде навчання військовій науці.

«Учення» (вправи) відбуваються на церковній площі чи на вигоні. Дітвора і козацька й городовицька дуже любить дивитися на «вчення». Заклопстаний інструктор хвилюється, дається: «як ти повернувся, щоб тобі те та се! Що ти «мугирь», чи що? Не вмієш ступити?» Або: «Як ти ідеши? Чого ти перехнябився, як та «городовичка» на поролозі?» Маленькі козаки слухають інструктора і з цікавістю дивляться на маленьких городовиків.

З «словесности» козак довідується про існування «внутреннього врага» і про те, нащо козаки існують на білому світі. Козак дізнається з «словесности», що він муєть боронити «престол — отечество» від «вишнього врага», муєть замирати Кавказ, Польшу, «тиканців» — та «уємирати» ворога, який є «внутри». Козак знає, що люде, котрі живуть «внутри», поділяються на козаків і «городовиків». Козак — «слуга царю», а «городовик»... незара, недотепа, несковира та він же «бісова душа» іноді ще й «внутренній враг», разом в жидом і студентом! Такі висновки робить козак після двохрічного навчання «словесности».

Провчився козак дві зими і йде в лагерь (в одну з станиць на Кубані) на 4—5 тижнів. Сходиться в лагерь козаки цілого майбутнього полку чи батальону і козаки однієї станиці довідується, з ким їм доведеться служити і знайомляться один з одним. В лагерьх відбуваються вправи цілого полку, батальону. І не самі молоді козаки вчаться вправам, а разом з полком чи батальоном другої черги («очереді»), з старими досвідченими козаками, котрих теж покликано в лагерь. Молоді вчаться, старі вчать, дають приклад. В лагерьх козак остаточно підготовлений до служби.

Козак іде на службу. У козака свій кінь, своя зброя, своє вбрання. Не сам він іде, а в гурті своїх рсвесників. Двацять — 30, 50 — 100 душ (в залежності від кількості козачого населення станиці) разом ідуть в один полк, в один батальон і навіть в одну сотню. Ідуть брати двоюродні, брати троюродні, зяті, шуряки, свати; батько одного козака — хрещений батько другого, рідна мати другого — хрещена мати третього, той у того бояринував, а той у того кумував. Ідуть одним великим гуртом, а в гурті тому менші гуртки: «зарічанці», «заврковці», «з нашого кутка», «з красної вулиці», «сусіди», і всі, всі — «станичники». Знають вони один одного змалку: разом і до школи і на «улицю» ходили.

Виряжають козаків рідні, товариші, друзьки (а парубків і дівчата), та виряжав козаків і громада на чолі з станичним отаманом. Багатий, бідний, має батька-матір чи сирота, жонатий чи парубок — перед громадою всі однакові, всі — козаки. Виряжають козаків урочисто: правиться служба Божа, священник, цокрошивши свяченою водою і козаків, і коней, і вбіжжя козацьке, напучує словом... Станичний отаман наказує козакам молодим не забувати про

Військо, про славу його, про свою станицю, наказує держатися гуртя свого козацького, стояти один за одного, «хоч би й не нашу сотню» р... Батьки навчають словом батьківським синів своїх, на... в коней доглядати («доглянеш, сину, і він тобі послужить»)!... шануватися.

Разом козак одслужаться чи за Кавказом чи за Каспієм, разом повернуться, і всіх дома стринуть і рідні й громада. І рідні й громада радіють, що козак одслужилися й повернулися і живі й здорові.

«Городовик»... Учора звечера бачили його на базарі, а сьогодні люди кажуть: «пішов у салдати». Пішов — пішов. І станичний не сказав городовикові слова доброго, хоч би він в діда-прадіда жив у станиці.

З ким городовикові доведеться служити, він не знає, а як одслужиться та повернеться з «шинелею» в станицю, його не стріне громада. Пришов — пришов, то його справа.

Козак служить в полку чи в батальоні, в якому служив батько його. На службі навчається козак стояти «одни за одного», а всі навчаються стояти за «свого». Офіцери в полку чи батальоні теж в більшості козак. Офіцерів ріднить з козаками приналежність до одного Війська. При лихій годині офіцер не покине козаків, а козак не покине свого офіцера. Вони — козак. Козацьке військова частина — то сила, яку можна більшою силою подужати, знищити, а не розпорошити.

А городовик — салдат. Салдат — «крупа» («А на палубі солдатшки стоять!» — співають салдати. «Отакісінькі, бісові душі!» — не втерить козак і покаже на пальцях, які саме завбільшки «солдатшки»). — «Далеко салдатам до козаків!» — каже так семилітній козак, та так каже й седемдесятилітній козак. І старе і мале так думає.

Повернувся козак з служби і мусить сидіти дома, в станиці. Не має він права рушити з місця (без дозволу). Кінь, зброя, одяг мусять бути завжди в належному стані, щоб чи в день чи в ночі, по першому наказу, козак міг в похід виступити.

«Смотр» — командір полка оглянув коня, — кінь спав в тіла — козак купує другого. Коня вкрали — козак купує третього. Ні з того, ні з цього «телій» — здох кінь — знову купує... Купив доброго коня, та купив не в черкеса Ібрагима, як наказував командир полка, і... «брак!» — треба другого купувати в Ібрагима (а за те, що не послухав, на місяць «на висидку»).

«Смотр» — командір батальона абракував бурку й башлик. Та козак порігав вішалом. «Добра бурка, і башличок нічого, агадає купити в Тамазона... Десь на Красній улиці...» На... козак стигся, продавши «те-се»... Щоб купити ачас «верітькь» в опікунів громадських... Третього купує за свій... а частину козацького має здас в оренду... а купує вже й другого коня (а по-ва Ку-... то в першому).

Справка козаків виснажує. Господарство козацьке підупадає. Козак убожіє.

Лиха година об'єднує козаків.

Рівняє козак свою козацьку долю з «городовицькою» долею: «городовик — прийшов з служби, і ні гадоньки. Куди схотів — пішов, поїхав. Не зборканий він, неспутаний. Ні коня йому не забракують, ні на «висидку» його не пошлють. «Шинелю» зносить і забув, що салдат!» — «Добречко! живуть собі на наших животах!» — «Ат, бісові душі!»

Терпець уривається, засувають козаченьки рукава і...начувайтеся городовики! Невдоволення козаків своєю долею падає на городовицьку голову. Городовик не має, де дітися, і зносить нарікання, а часом і зпущання мовчки і взагалі поводить так, ніби він і оправді завинив перед козаком тим, що його батько чи дід візніше прийшли на Кубань, ніж батько чи дід, або прадід козака (хоч із тієї ж самої причини і часто-густо з того ж самого місця), і тому не встигли вже приїхатися в козак, поки ще це легко було зробити.

По де-яких станицях громада рятує при лихій годині громадян-козаків: погорів козак — громада дає йому допомогу на будівлю хати; вкрали коня — громада допомагає купити коня.

Хай городовик голий вискочить під час пожежі, громада йому не допоможе.

У кожній станиці є громадська аптека, кожна станиця має свого громадського фершала (подекуди акушерку і майже завжди ветеринарного фершала). Козак має право на безплатну медичну допомогу. І лише «добрый чоловік» — громадський фершал безплатно допоможе городовикові.

Козак — громадянин. Він вибірає, і його вибірають виборним, отаманом, довіреним, суддею, уповноваженим в справах громадських. Козак дбає про містки, про школу, про будівлю церкви. Козак рятується від сарани, від повіді. Всі потреби життя станиці задовольняє і обслуговує козацька громада. Козак — господарь у станиці.

Городовик — «зайда», «приблуда», «пришлець». Має городовик город — платить посаження; тягло має — одбучі одбуває, корову придбав — платить за попас. Нічого городовик не має — нічого не платить («з голого, як з святого»). У громадських справах городовик не бере участі. (В багатьох станицях городовики складають більшість населення). Городовик — чужинець (хоч би він з діда-прадіда жив у станиці).

Городовик любить край, станицю. Живеться більшості городовиків скрутно, та податися нікуди, — «з дому ж не підеш... коли поповіратися, так поцевіратися вже дома».

Не злидні городовикам довідають, а безправно образливе становище, утворене, зважаючи, не козаками, а розпорядженнями російського уряду. Позбавлений елементарних прав (не маючи в той же час майже й ніяких обов'язків громадських), городовик губить

нахля до громадського життя, починає думати лише про те, щоб можна було йому вільно «глинки вкопати», «дровець нарубати» (по вагубанських станицях), «скорову чи гусей попати» (революція р. 1905 подарувала городовикам мрію про скасування «посаженного»).

Городовик тримається так, ніби не дід його чи батько в станицю перейшов двадцять — трицять — п'ятьдесят літ тому, а він сам прибув учора чи позавчора. Він нічого від козаків не вимагає і не просить, а чекає, коли козак на нього зглянується та полетить його безправне стяговище. Городовик не від того, щоб на нього було покладено всі ті обов'язки перед станицею, перед краєм, перед державою, які мають козак. (Невно, коли б і кубанському козакові довелося опинитися в становниці «городовика» на Полтавщині, то, як би скрутно не було йому, він не вимагав би і не просив би, щоб сільська громада дала йому наділ землі і всі права селянина-громадянина, козак теж чекав би).

Городовики («посаженники» і взагалі всі ті, які живуть у станиці) не об'єднані. Лише перед революцією р. 1905 по багатьох станицях вони стали гуртуватися в мету організувати свою «городовицьку» школу.

Городовики — вічняки та хуторяне, теж — «сужинці». І ті й другі складають досить численну і міцну економічно групу переселенців, головним чином, з України. «Вічняки» вже скупили чимале панської землі; хуторяне тримають в оренді більшість панських земель (і участки «шкільні», «церковні», «громадські» і т. п.). Війна та революція перешкодила цим заможним хліборобам остаточно розв'язати «земельне питання» на Кубані в частині його, що торкається «панських земель» (купували вічняки землю почасти при допомозі поземельного банку, засновуючи товариства). Ці городовики користуються в козаків не яби-якою повагою. Козаки поважають доста-ток, а вічняки — «не шуміваль».

Вічняки і хуторяне теж не об'єднані. Ще дужче, ніж «посажен-щак», відбилися вони від громадського життя і вже ніякого клопо-вадоловляти потреби релігії (охрестити дитину, одговітися, по-святити васку і т. д.).

Городовицькі села, як і козацькі станиці, мають своїх «горо-довиків». Селяне-городовики — не «айди», не «приблуди», вони — теж рівня між козаками і «городовиками», що живуть селами.

Доля городовиків не «корінних», що живуть по селах, майже нічим не різниться від доли городовиків, що живуть по козацьких станицях.

Городовики — городяне, — їх мало (коло 1/3 кількості всіх городо-виків) і живуть вони відокремлено. Городяне з козаками станиця-ками користуються, головним чином, лише на базарі, купуючи в остан-ніх хліб, дрова, городину і т. д. По містах їх значна більшість, коза-ки ж — тільки в міському житті вони всі рівні.

Всі городовики — чужинці, а в той же час і вони й козакі в значній більшості прийшли з України. Мати городовичка співає над коліскою тих же пісень, що співає й мати козачка. Маленький козак і маленький городовик бояться одного і того ж «хо», одні й ті ж «вови». Семилітній городовик однаково носить «вечерю» своїй бабусі, як і семилітній козак. Щедрувати й колядувати і городовицькі і козацькі дівчата ходять разом, і городовички співають не краще від козачок. І в козаків не відбувається весілля без короваю і гільця, а городовицькі бояри й дівчатка-світилки однаково пишються, як і козацькі. Мати, жінка, сестра, дочка—козачки й городовички однаково і тими же словами тужать за батьком, за мужем, за братом, за сином, а коли задзвонять «по мертвому», козак перед тим, як взяти шапку, не питає: «чи по козакові, чи по городовикові?» і т. д., і т. д.

Мова, пісні, звичаї у більшості козаків і у більшості городовиків одні, бо вони діти одного народу, брати.

Політика російського уряду і безголов'я роз'єднали братів і зробили їх ворогами.

VII.

Обезголовлене населення Кубані, «образоване» російським учителем, а почасти «словесністю», поволі привчається покірливо нести тягар безправности.

Колись вільне і вільнолюбне козацтво обертається в зброю в руках російського уряду, яку останній все частіше і частіше починає вживати для «усмирєпіл» непокірливих мешканців «тюрми народів». Козак стає не яби-якою підорою існуючого ладу і, ніби вдоволений своєю долею, мріє лише про те, щоб «коней не дуже бракували». Боязка думка козацька вже не сягає навіть до бажання позбутися справки на свій кошт (революція р. 1905 не подарувала козакам і мрії про скасування справки).

Справка, цоголовна служба та одбучі (натуральна повинність) поволі руйнують козацьке господарство. Козак, помітивши, що до нього наближаються злидні, що злидні ось-ось-ось зашчять його добробут, нащорошується, шукає-вищукує причини підупадку господарства. І знаходить її. Козакові здається, що убожів він через городовика, йому здається, що коли б у станці не було городовиків, то злидні не заглянули б у козацьку хату. Козак напосідає на городовика.

До революції р. 1905 ні козакові ні городовикові і не сниться можливість полагодження відносин між ними, можливість утворення спокійного опівняття. Козак все сподівається, «що городовик піде собі», і все його підштовхує, щоб ішов. Городовик «з дому» не хоче йти і все надіється, що може ж таки можна буде й йому «глинки вкопати».

Після цієї революції козак, не дочекавшись, коли городовик піде геть, дає йому спокій і береться утворювати кращі умови життя, рятуватися від злиднів.

Козаки обезголовлені, вони не мають своєї інтелігенції. Старшина військова та «чиновництво» — відрізана скибка: московська школа в козацьких снів витворила «їх високоблагородія», а «їх високоблагородія» не дуже часто цікавляться долею свого народу: козак, так званих, інтелігентних професії — адвокати, судді, інженери і т. д. — їх де-кілька десятків душ на цілу Кубань — це — твір тієї ж школи, це — більше люде «20 числа». Священники, вчителі й міська інтелігенція — в більшості люде чужі краєві, добувають, головним чином, лише про свої «промісел», а вчителі — кубанці — майже всі дивляться на світ Божий очима російських інтелігентів — заробітчан. Так звана, ідейна російська інтелігенція живе переважно по містах і до станиць не доступиться; вона бавиться в «союз руського народа» (праві) чи веде партійну роботу між своїми земляками гордянами (с.-д., с.р., к.-д.). Козацька ідейна молодь («образовані» козак) — не численна, і вона заклопотана «общечеловѣческими интересами», іноді витрачаючи всю свою енергію на поборення «українського сепаратизма».

Козацької національно свідомої (української) інтелігенції ще менше і розкидана вона по краю...

Нема кому козакам-хліборобам і раду дати.

Козаки хлібороби проводирів своїх виділяють в поміж себе. Не дуже вчені ці проводирі — впливони вони в учительській семінарії, в фершальській та в двухкласовій чи однокласовій школі. Багато їм можна закинути де-чого — козацьке хліборобське населення в переходовий мент свого життя спромоглося лише на таких проводирів — але вони (імена і прізвища їх всім кубанцям відомі) почали вчити кубанців покладатися не на «начальство», не на уряд російський, а на себе. Вони — сілі землі кубанської в останні 10—15 років життя її перед революцією р. 1917 — не хто ж, а вони звели козаків на шлях самодіяльності.

Були діячі масштабу красового, але кожна станиця мала й своїх, котрі служать громаді в повнім розумінню того, що, крім них, нема кому працювати на живі громадській.

Працюють проводирі без плану, без певної системи (іноді, ніде правди діти, не забуваючи й про себе), як уміють, так і працюють, і роблять багато помилок, бо й їм немає кому ради дати. З ким справді працюють громадський діяч — станичний отаман чи гурток громади, що оточують отамана і впливають в житті ту чи иншу сторону? З священником? Чужий він, і до нього люде більше не звертаються тоді, коли треба задовольнити потреби релігії, обряду. Учитель? (В станиці п'ять, десять, двацять, трицять учителів.) Який же з учителів порадник у справах громадських (в значній їх частині). З багатьма з них добре «шульку записати», в «банчочку» за «стрижку» пограти, а не радиться... Сотенний командир, коман-

дир полка чи батальона?.. Та хіба був випадок, щоб «іх високоблагородів», приїхавши в станицю «на смотр», не поводилося з станичним чи з козаками громадянами старшого віку не як з «нижніми чинами»? Щось було не чути, щоб «іх високоблагородів» поцікавилася життям громадським і порадило козакам, як позбутися тієї чи іншої болячки. Нема в ким радитися проводирям, самотужки працюють вони і вчать-ся на досвіді (ніколи ця наука дорого коштує громаді).

Немає болячки, яку б станичний громадський діяч не брався вилікувати, немає такої дірки, яку б він не брався залатати.

Один дбає про сінні трави — козаки починають сіяти трави. Ще він клопочеться, щоб путню худобу козаки годували, шукає-вишукує бугаїв «доброто заводу». Знайшов — громада купує їх і дякує панові-отаманові, що розшукав «швиців». (Місяць-другий минає, отаман дізнається, що «швиців» на Закубанні, в горах, добре плодять, що на Чорномор'ї, в степу, було б далеко зручніше «семинталів» держати, — помилка виправляється: «швиці» продаються на Закубанні станичній громаді, яка вже два роки шукає їх і ніяк не ваїде, а для себе купують «семинталі»).

Другий переконує громаду, що без акушерки, а ніяк жити не можна, що молодіці соромляться в жіночих хворобах до фєршала йти; громада згоджується, призначає кошти на акушерку та заразом ухвалює й шпиталій свій організувати.

Третій про пошту дбає. Писав він раз, писав два, і, нарешті, в округи (з Владикавказу) відповіли, що пошту можна відчинити, коли козаки дадуть хату простору, сторожа, освітлення й опал, а також візьмуть на себе доставку пошти з залізниці.

Третій доводить громаді, що нема чого нарікати на «казану», бо на те ж воля й «казан», щоб брати, а нічого не давати; що треба не гавити, згоджуватися та скоріше відчиняти, щоб ще в окрузі і не роздумали... Громада дає хату, дає сторожа, освітлення, опалює і береться доставляти пошту з залізниці. — Пошта відчиняється.

Четвертий всі сили покладає, щоб як-найкраще використати громадський дан («общественні впашки»), щоб збити колійку та збудувати громадську цегельню в «гофманській грубкою».

П'ятий міркує-розмірковує: коли станична громада дає раду громадському ланові, коли станична громада має цегельню, то чому вона не може мати й власного млина? Громада будує паровий млин...

Шостому здається, що одна станиця нічого не вдіє, щоб бездо-рїжжя позбутися, але коли сорок станичних громад об'єднуються, коли козаки гуртом візьмуться, то де-що можна б зробити. їздить шостий по станицях, намовляє, до об'єднання козаків закликає і... утворює спілку громад, пише статут акційного товариства, їде до Петербургу, добуває дозвіл і будує залізницю. Будує залізницю та й про свій стиль дбає (Чорноморсько-Кубанська залізниця має всі будинки українського стилю*).

*) Між иншим, коли клопотався про дозвіл збудувати цю залізницю, то тодішній голова російського уряду, П. А. Столипін, в балаці з прохачами.

Сьомому вдається, що козацтво без своєї інтелігенції перевереться ні-на-що. «Куди не глянь — все в Тамбові та в Рязані... Дізнається про те, що вже й писарь із Москви... Клопочеться, щоб устанці гімназію відчинити. Оббиває пороги в Катеринодарі, добивається до «Округа» (Тифліс), до міста до Петербургу — ніде ні дозволу йому, ні поради, ні слова доброго... Розпочинає знову. Витрачає сьомий чимало часу і коштів і, нарешті, свого таки добивається, і громада відчиняє гімназію.

Восьмому вдається, що доки будуть на Кубані козаки й городовики, доти не буде ладу. Йому здається, що в інтересах і тих і других і в інтересах цілої Кубані треба козацтво вивести з станової окремішності шляхом «козачення» городовиків. Безсиллий він зробити багато і робить, що зможе, і добивається, що в кооперативі між громадянами станиці немає поділу на козаків та на городовиків.

Дев'ятий гадає, що козаків його станиці живуть, хвалити Бога Милосердного, так, що дай Бог кожному. І хліб, і до хліба... І авліяниця під боком... А коли й є яка прикрість, так це хіба та, що в його славної Старо-Нижче-Н—ській станиці церква та школи не такі великі та красиві, як у Ново-Вище-Н—ській, хоч остання станиця й менша далеко... І громада витрачає десятки тисяч карбованців, щоб і церкви і школи були, «як і в людей».

Десятий бачить, що мпрошник і в млині, і на своєму подвір'ї, і в хаті світить електрикою. Десятий вираховує, чи дуже дорого коштуватиме освітлення станиці електрикою... Поглядає десятий на річку... Роспитує, вираховує, а громада чекає...

Одинадцятий переконав свою громаду, що вода в «цистерні», вода дощова, яку люди вживають, шкодить вдоровлю. Він радить артезіянську криницю викопати. Громада робить постанову «викопати». Шукає одинадцятий того, хто знає, як копати артезіянську криницю... Шукає, шукає і не знаходить...

Дванадцятий вгуртував де-кілька станиць, щоб впеунити плавні. Громада дає кошти. Шукали, шукали громади досвідченого чоловіка і знайшли... Дали йому шістьдесят тисяч, щоб розпочав працю, а він... «Глибки поставив і каже, щоб що сто дали... треба ще... бо цей щось...»

Тринадцятий вчитав про трактор і вирішив спробувати орати на громадському ланові. Громада призначає кошти, і тринадцятий їде до Катеринодару розпитати в «Союзі», де можна купити той трактор, а ж тут... війна! («Найшли коли воювати!»...).

І т. д., і т. д., і т. д.

Мучить бездоріжжя, — ні уряд російський ні місцева влада не уваги на цю болячку — козацтво саме ригується: станиць складається, утворюють три акційних товариства

в думку, що війна може бути швидкою, бо козаки не бояться, на що один з кубанців відповів, що вони будуть во-

і будують залізниці: Чорноморсько-Кубанську, Армавір-Туапсинську і Бійську. Кожне з акційних товариств розробляє проекти поширення своїх магістралів і будівлі під'їздних шляхів. Десять—двадцять років спокійного життя, і Кубань побудеться бездоріжжя власними силами.

Давгься внаки безгрішя —державний банк, російські комерційні банки, а потім і московський народний (кооперативний) банк висмоктують з Кубанщини гроші і перекачують їх до російських центрів, — населення утворює кравву кредитову кооперацію і свої кооперативні осередки (Центральний Союз, Кубсоюз).

Московський народний (кооперативний) банк усі сили покладає, щоб не дати кубанському кооперативному осередкові (Кубанський Центральний Союз) стати на ноги, об'єднати кредитові товариства, а кубанці виносять осуд цій політиці М. Н. Б., зміцнюють свій союз і приймають не аби-яку участь в боротьбі кооперативного «Юга» з кооперативним «Сївером».

П'ять—десять років спокійного життя, і Кубань порятуться від безгрішя.

Для перемолу кубанської пшениці — «Кубанки» млини існують в Італії... Там з кубанського борошна макаронні фабрики роблять макарони... Інша сировина іде також за кордон та на російські фабрики та заводи, і кубанські кооперативи стають на шлях утворення своєї промисловости... Місцеві промислові кала й собі мобілізують сили і заходжуються коло будівлі фабрик та заводів. Кооперативи розробляють проект будівлі кооперативних елеваторів.

Десять двадцять років — і Кубань своєю сировину перероблятиме дома.

Хліборобське населення потребує порад, допомоги, і кооперативні союзи пробують задовольнити потребу в агрономах...

Прекрасні річки в степовій частині Кубані греблями та запатами запакуджені. Не одна сотня тисяч десятин родючої землі гине під плавнями.

Гірські річки Кубані можуть дати білого вугілля для задоволення всіх потреб краю. І вже в головах проводирів роється думки про оздоровлення річок, про осушку плавнів, про використання гірських потоків — дарової сили. Десять—двадцять років спокійного життя, — і утвориться не одна спілка громад, щоб раду дати і річкам, і плавням, і лиманам.

Російський уряд дбає, щоб кубанець умів добре «усмиряти» та щоб кубанець нічим не відрізнявся від російських козаків: довців, оренбуржців і інших; щоб умів він «розпнестися» — більша наука урядом вважалася для козака шкідливою. А населення з великим осудом стріває козаків, котрі вертаються з «усмирення» в наряді славними швейними манжетами та носудом, в крадених годинниках та пероніми, і будув на свій кошт школи-палади та відчиняє гімназії по станціях.

Проводирі — станичні отамани, учителі, фершала, станичні кошові, більші-менші освічені хлібороби — в більшості прихильники зрівняння в правах городовиків з козаками. Вони зуміли встановити певні відносини між ними в кооперації. Десять—двадцять років спокійної праці утворять ґрунт для цілковитого скасування «старого» стану.

Населення Кубані під проводом козацьких проводирів, може й спотикаючись, а йде вперед по шляху поступу. Лабети російського царства не мають уже сили стримати поривання його до поліпшення свого добробуту, до утворення умов культурного життя. «Особливе Правління» — далеко від життя, чужа російська бюрократична установа, існує вже лише в ролі свідка пробудження народу та регістратора його здобутків. Десять—двадцять років спокійного життя, і козак — здатні в інтересах громадських на великі жертви — визнають, що дім городовиків — Кубань, а об'єднане населення — кремене фізично і талановите духовно — спроможеться на проводирів, котрі виведуть багатий і прекрасний край з становища російської колонії*).

Але одну болячку проводирі лікувати не беруться — це внищення темряви народу. Офіційна російська школа їх не задовольняє («... хлопцев у школі, доти й грамотний, а кінчив курс, — два-три роки мивуло, — тільки й уміс... розписатися...»).

Проводирі бачуть, як козак позіхає, коли вчитель на «народном читанні» читає «о 1812 годѣ», як козак куняє на народній виставі, коли гурток аматорів з учителів-росіян виставляє незрозумілу для народу п'єсу Островського «Лєсь», але в справі освіти вони — піші. Тисячі інтелігентів в Росії приставлені до населення, і ці фаховці «образовують» його, заламорочують і козацькі й городовицькі голови.

Населення позбавлене і політичного виховання. Покинута своєю інтелігенцією, виховане на «словесності», обдурене й затуркане воно поволі поділяється на великі, ворогуючі між собою табори, які уявляють з себе добрий ґрунт для провадження тих чи інших екапелів першого-ліпшого демагога.

Кубань політичних партій не має.

VIII

«За законом нещасне» (землі, дворянство, чини та ордена) козацька інтелігенція здалася і покинула свій народ «ожидать отча свыше». Ні козаків ні городовиків не витворили ніякі зусилля тих проводирів, котрі розуміли б, що Кубань потребує організацію лише тоді, коли відірветься від Росії, і тому,

* Про це в розповідях Писаренка є такі слова: «... в спостереженні каже так: «... скорше було похоче на Америку, ніж на Росію». Але це не означає, що російський уряд не допомагав заходом, які виявляли б те, що було потрібно для Кубані» (Бар. К. Врані-ля, ст. 130—131).

коли прийшов «слупний час», на чолі козаків змогли стати духовні діти російської інтелігенції — «образовані» козак, а на чолі городовиків — представники російської інтелігенції та російської революційної демократії.

Ці проводирі не могли дбати про об'єднання козаків з городовиками. І тим і другим було очевидно, що злиття козаків з городовиками спричиниться до утворення ґрунту, на якому виникне жажлива для їх думка про необхідність якогось об'єднання земель, населених українським народом. Україна об'єднана, Україна Соборна — це найбільше страховище, яке тільки можуть уявити представники російської інтелігенції і російської революційної демократії та їх духовні діти «образовані» козак.

І ті й другі все зробили, щоб ще дужче роз'єднати козаків та городовиків та поглибити прірву між ними, викопану російським урядом.

«Образовані» козак, забувши про «общечеловѣческіе интересы», написали на своєму прапорі: козак — «слуга» тому, хто вбереже козацькі привілеї, а хто він буде — чи царь чи президент російський — це однаково. Затямивши, як перші Чорноморці на Кубані намагалися відгородитися від Півночі*), вони повели кубанське козацтво до об'єднання не з українським народом, а з російськими козаками: донцями, оренбуржцями, астраханцями, амурцями, забайкальцями, приморцями, акмолінцями, семицалатинцями, семиріченцями, уральцями («Общеказачій Союз», а пізніше «Юго-Восточный Союз») з метою оборонитися спільними силами від «внутреннього врага» — від городовика (на землях кожного козацького війська мають свої «городовики», а на Дону — переважно українці).

В той же час представники російської інтелігенції та російської революційної демократії піклувалися про городовиків. Вони дбали, щоб «Кубанская Область» лишлася в межах «Единой Недѣлимой Россія», обіцяючи, що вона матиме демократичну самоуправу («земство»), що козак і городовик стануть «гражданами», а до того городовикам «Всероссійское Учредительное Собрание» і землю дасть.

Вогник національної свідомості принесли були на Кубань проводирі Чорноморців — старшина військовий. Здавалося, що вогник той при тяжких умовах життя перших переселенців згасне цілком, але Яків Кухаренко озвався «Чорноморським побутом».

Коли Мова Лиманський проспівав був «Старим гніздом і молодими птахами» вічну і недобру пам'ять зрадливій козацькій старшині військовій, здавалося, що українське козацтво на Кубанщині, покинуто своєю інтелігенцією, цілком обмосковиться, але під час революції вогник свідомості знову блимнув.

*) Про це неправо свідчив герб євської округи, — «казакъ при гранницѣ единовѣрцевъ съ ружьемъ на караулѣ стоящій», так малює його «Порядокъ общепольскій», § 8. Див. цит. «Записка» Барятини і Кішинеу, ст. 55.

Мабуть, коли б в початку революції хліборобське населення
 не провів тим, хто «швиців» купував, мінли громадські
 в. г. в станці відчлняв та городовицьке питання в
 іві скасовував, то ці проводирі дбали б не про розбрат між
 ми та городовиками, не про поглиблення та поширення прірви
 між ними, а про об'єднання їх. Можливо, що ці проводирі зуміли б
 напутити козаків на шлях згоди з городовиками, а коли б городовики
 були прийнятні в козаків, то воєнник національної свідомості, певно,
 розгорівся б у полум'я, яке пожерло б незгоду між переселенцями
 в Україні, і можливо, що трьохмільйонне козацтво змогло б тоді
 розпочати нове життя, відновивши кращі традиції Запорозжя.
 Цього не сталося.

1. М. Поночевний. «Стародавні грецькі колонії боспорські в межах теперішньої Куб. Обл.» Записки Наукв. Тов. ім. Т. Г. Шевченка. т. II.
2. Замбля. «О Тмутараканской Руси». Жур. М. Нар. Пр. 1874. №1.
3. И. И. Дмитренко. «Сборникъ историческихъ матеріаловъ по исторіи Кубанскаго Казачьяго Войска». Т. I—IV, 897 + 475 + 799 + 497. С. П. Б. 1896—98.
4. П. Короленко. «Черноморцы». С. П. Б. 1874.
5. Він же. «Предки кубанскихъ казаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ». Екатеринодаръ. 1901.
6. Він же. «Новые атаманы Черноморскаго казачьяго войска». С. П. Б. 1932.
7. И. Сбитневичъ «Воспоминанія о Черноморіи». «Украин. Журналъ», Харьковъ. 1825. № 11—12.
8. Е. Д. Фельцынъ. «О колонизаціи Кубанской Области». Извѣстія Кавказскаго Отд. Им. Геогр. Общ. т. VIII.
9. Він же. «Библиографическій указатель литературы о Кубанской Области, Кубан. Каз. Войскѣ и Черноморской губѣ. Екатеринодаръ. 1899—1902.
10. Він же. «Кубанское Казачье Войско». 1888.
11. Бентковскій. «Матеріалы для исторіи колонизаціи Сѣвернаго Кавк.»
12. Він же. «Заселеніе Черноморія».
13. Він же. «Заселеніе бывшаго Кавказскаго Линейнаго Войска».
14. «Извѣстія Общества любителей изученія Кубанской области». Екатеринодаръ, 1899.
15. «Кавказскій Сборникъ» (де кілька томів).
16. «О Кавказской Линіи и Черноморскомъ Войскѣ».
17. С. Н. Дубровинъ. «Войны на Кавказѣ».
18. Він же. «Библиографическій указатель къ первымъ 2 книгамъ войны и пладѣнія на Кавказѣ».
19. В. А. Потто. «Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ». С. П. Б. 1887. т. I в. 1—4.
20. Бобровскій. «Войны на Кубани».
21. Він же. «Войны въ Закавказья горы».
22. П. Капельгородскій. «Войны на Кубані». Київ, 1907.
23. Н. В. Гильченко. «Матеріалы для антропологіи Кавказа. III. Кубанскіе казаки». Труды Антропол. Отд. Москов. Общ. Любителей Ест. Эпн. и Антр. т. XVIII.
24. «Матеріалы къ изученію Кубанскаго Казачьяго Войска». «Извѣстія Кубанскаго Казачьяго Войска». С. П. Б. 1907.
25. «Библиографическій указатель къ 1—IV, 65 + 72 + 91 + 75. «Историческій словарь Брокгауза и Ефрона, тт. 26, 30, 32, 34.

Нариси з історії революції на Кубані.

«Москалики, соколики!
Поїли ви наші волики,
А коли вернете адорові,
Поїсте й останні корови».

Народня пісня).*

I

ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ І ВІЙСЬКОВЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО.

Передреволюційні настрої на Кубані. Під кінець третього року Великої Європейської війни більшість громадян Кубані, здатних тримати зброю, мобілізована: Козацтво дає 37 полків кінноти, 22 батальона пластунів, 9 батарея та 37 сотень по-за полками. Городовики, мобілізовані майже в такій же кількості, як і козаки, розпорошені по солдатських частинах російської армії.

І козаки і городовики на війну ідуть спокійно.

Козаки — славні вояки, і козацькі полки й батальони перевоюють з фронту на фронт, щоб затулити ту чи иншу дірку, щоб забезпечити успіх тієї чи иншої операції.

Та хоч козаки перебувають і далеко від Кубані, а станиця завше знає, де стоїть полк, батальон чи батарея, в склад яких входять її козаки. Станичні громади з напруженою увагою стежать за подіями на фронті, спокійно стривають вісті і про перемоги і про поразки, — козаки знають, що то є війна — і роблять все, що тільки можуть, щоб підтримати дух козаків-вояків та полегшити їх становище. Громади піклуються про добробут відсутніх козаків. Громади виявили не аби-який хист в стараннях своїх зберегти козацьке господарство і досягли того, що в перші три роки війни засівалася майже та ж площа, і збиралася майже та ж кількість хліба, що й до війни. Громади посилають на фронт уцелюваних одвідати козаків, сказати їм, що дома в їх і зорано і поєвно, водати їм на

*) М. Драгоманів. «Політичні пісні Українського народу XVIII—XIX ст.» ч. I, розділ другий. Женева. 1885 р. ст. 171.

Великдень по пасці та не крашанці, в-огени кожухи, а на Ріадво ковбаси та сала. А уповноважений громади своїх козаків найде і в першій лінії, в віддаленні десятка — другого сажнів від шанив німецьких чи турецьких, і там, може на передодні бою, пошле їм «стостинця», листа та поклона і від рідних і від станиці. Уповноважений громади — живий зв'язок між станицею і козаками, що поєднує їх на фронті. Родни козацькі завжди повідомляються, коли козак іхатимуть в одного фронту на другий, коли вони переїдуть Кубань і де саме відпочиватимуть, і не одна тисяча родни бачить своїх козаків і живими й здоровими, а не одна тисяча козаків чує від своїх рідних про їх життя-буття і про стан господарства. Ці побачення заспокоюють впливають на родни козацькі і підбадьорюють козаків-воjakів.

Станиця одержує з полків, з батальонів, в батареї повідомлення про смерть козака, а родина одержує звістку козацьку, коли воно врятується. Горе козацької родини зменщується хоч тим, що вона знає, коли й де поліг козак.

Війна лихо, на війні козакові тяжко, а все ж він не почував себе забутим, відірваним від рідної станиці і знає, що коли він поляже, його батьки старі, жінка й діти з голоду не помруть і по-під віконню не підуть.

Кубань — «тиловий район» Кавказької армії, яку вона годує. Порошно, м'ясо, сало, олія, овес, ячмінь продаються по добрим цінам, і у козаків збирається грошей більше, ніж було їх до війни. Господарство козацьке підупадає, але підупадає так непомітно, що козак, маючи засіяний лан, худобу і чимало грошей, журиться тільки за тим, хто на фронті.

Доходять до станиці різні чутки про царя, про царичю, про «якогось Распутина» та про його ролі в родині царській. Доходять чутки про зраду генералів, про те, що «Царьгород буде наш», що Миколай Миколайович буде царем у Празі, що на Бфраті буде засновано нове козацьке військо. Доходять ще чутки, що царь напосідає на Думу козаків. Газети пишуть, як висуваються німці над своїми володіннями, а козаків, котрі побували по світах, пишуть, як добре вони знають німецьку мову. Газети пишуть, що в Галичині та Буковині будуть наши люди — «городовники», і в церквах вони «по нашому праву» будуть читати молитви за козаками, а козаки (і в полон не беруть...

Доходять чутки, що царь «салдатеьких» генералів не прощає, що їх ніг би взяли козацьких — ці не продають», дивлячись на них, що царя і Распутину «не покаже на двері». Не радять вони, що «Царьгород буде наш», що у Празі царюватиме Миколай Миколайович, що не кому, а козакам доведеться вийти в Царьгород, а може й в Празі. Це приваблює козаків і са... Навоєднання царя на Думу козакам вони певні, що тільки Дума й може щось зробити, не та... Уповноважені громад, що вертаються з фронтів, не стверджують рязких чутков про висування нім-

ців, а стверджують, що хто з козаків попадеться до курдів, том живим уже не вирветься.

Взагалі козаки стривають чутки різні спокійно. Спокійно чекають вони кінця війни і коли й не покояться, так лише за життя козаків, що перебувають на фронті. Тільки молоде козацьке жіноцтво губить спокій і голосно парикає на «трикляту війну». Жіноцтво має за що, та не має де купити цукру, цукор, ситцю чи голосі.

Під час війни яскраво виявляється різниця між життям організованої козацької громади і життям розпорошеної городовицької юрби.

Мобілізовані городовики салдати цілком відриваються від станиць. Станиця не полегшує становища своїх салдатів навіть словом добрим. Де, на якому фронті вони воюють, хто саме і де поліг — станиця, в якій вони вийшли на війну, про це не знає.

А дома про городовицьку родину ніхто не подбає. Відсутність значної кількості робочих рук дає можливість городовикам добре заробляти, і всі, хто має дужі руки, не журяться, але старі батьки салдата, малі діти його чи недужа салдатка мусять іти по-під віконню; — їх доля не цікавить ні козаків ні городовиків.

Городовики в великим осудом ставляться до царя, до царці, а «якотось Роспутина» називають пройдисвітом. Чутки про наслідання царя на Думу хвилюють городовиків, бо вони певні, що Дума... може зробити, щоб городовик хоч «посаженного» не платив. Но буде Дума — царь не підє проти козаків. «Царь спірається на козаків». «Козак тримається царя». «Один одному допомагають» — так думає городовик і спокійно чекає кінця війни в надії, що після війни Дума і про нього згадає.

З надзвичайно великим патріотичним захватом стриває вісті про війну російська інтелігенція. Між представниками правих і лівих течій російської політичної думки майже від «союзу русскаго народа» до соціалістичних кол відбувається щире примирення. Російська інтелігенція (за виключенням одиниць) тримає єдиний національний фронт, і серце октябриста чи кадєта не дужче б'ється, ніж серце соціал-демократа, чи соціаліста-революціонера, коли вони гуртом співають «Боже, царя храни!»

Така єдність почування учорашніх ворогів зміцнюється ще дужче в міру того, як здійснюються чи наближаються до здійснення мрії російської інтелігенції про «возсоединеніє неконной русской земли» — Галичини, про «слияніє славянскихъ ручьевъ въ русскомъ морѣ» та про «соедруженіє креста на Св. Софїи».

Представники російської інтелігенції, немобілізовані, чи ті, хто воює далеко від шапців в «землеуєсахъ», особливо херіють на метрилячку, що до «возсоединенія», «слиянія» і «соедруженія».

Та хоч і оп'яніла російська інтелігенція від думки про можливість вразу вреалізувати свої мрії, а проте вона розуміє, що само-вість вразу вреалізувати свої мрії, а проте вона розуміє, що само-державний царь може зшеувати всю справу утворення могутности Росії, підняття величчя російського народу, і тому гадає, що добре

було б усунути самодержавіє, але про близьку революцію, за виклю-
ком одних, і не мріє.

Де думає про революцію також ні місто, ні станиця, ні козак,
ні городовик.

Політично-громадська думка на початку революції. Чутки про
революцію в Петербурзі зробили на населення Кубані вражіння
грозом в безхмарному небі. Стрінули революцію по містах з вели-
кою, буччо виявленою радістю, городовицьке населення станиць
з великим задоволенням, а козаків спокійно.

Російська (і зросійщена) інтелігенція вважала, що революція
спряччиться до зросту міці, міжнародньо-політичного значіння
і слави Росії і дасть можливість зреалізувати її мрії, а «вождь рево-
люції», Керенський, вважався Мойсеєм, котрий введе російський
народ у «землю обітовану». Городовики щиро вірили, що рево-
люційна влада дасть їм і землю і волю і дасть не де-небудь, а дома,
на Кубані. Козаки не покладали надії на революцію, що до позгешення «справки», і боялися кінця революції—боялися, щоб їх вно-
ву не вжили, як зброю для повернення старого ладу. Козаки нічого
не мали проти того, що «сминули царя», котрого вони вже не пова-
жали (може найбільше за те, що він Роспутину «не показав на двері»),
але в той час, як російська інтелігенція розповсюджувала портре-
ти Керенського, а городовики купували їх та ліпили в своїх хатах
коло дзеркал, вони ставилися до вождя революції цілком байдуже.
Козак і купив і повісив би в своїй хаті портрет... «путнього царя,
чи х...ого генерала», а не портрет «якогось Керенського».

На Кубані між і городовики, що живуть у станицях (біднота
і «ш...ники») з зброєю в руках здатні були б захищати «рево-
люцію» від «внутреннього ворога», «волю», а козаків здатні були б три-
мати на...ет, а коли б з'явився «путній царь», котрий рішучим
голосом зробив би козакам наказ «усмирити» «внутреннього врага»,
і... і не було неприємно «усмиріння», а вони—«слуги царю» —
мабуть виконали б овій «обов'язок».

Політичне життя на Кубані було ледве розвинуте і то лише по
містах. Організації російських політичних партій складалися по-
решенно з заїждців і не мали ґрунту серед населення, а ук-
р... партії цілком не мали ніяких організацій і були представ-
лені лише поодинокими особами, розкиданими по містах та стани-
цях. Мовляючи, таким чином, не мало політично-громадських орга-
нізацій, котрі обґрунтовали б його бажання, і тому воно відгукну-
лося на революційний напівсвідомий рух, окремі менти якого
були... на... організації тієї чи іншої політичної

Політично-громадська думка, оскільки можна робити висновки
на... виступів, баячок, відразу розбиває на
чотири течії.

Першою з них першої течії — російська (і зросійщена) інтелі-

генція і російська революційна демократія дивилися на Кубань, як на звичайну російську губернію (чи область). Революція, на їх думку, мусіла винищити ті особливості, які відрізняли Кубань від губерній Рязанської, Орловської, Пензенської і т. д. Вони гадали, що на Кубані живуть «руські люди», і, почувавши себе в чужім краю як дома, вважали можливим втручатися в місцеві справи і навіть домагалися стати на чолі громадсько-політичного життя краю. Переоцінені централістичними тенденціями ці «проводирі» не припускали й думки про можливість організації в Кубані державного організму, хоча б в складі федеративної Росії. «Земское самоуправленіє» на демократичних підвалинах, як у російських губерніях («демократичні підвалини» забезпечували заробітчанами з цілої Росії право на втручання в місцеві справи) — це, на їх думку, головніший «здобуток революції» для Кубані. Бажання кубанців організувати життя в своєму краю, як вони самі хочуть, представники першої течії вважали «сигн'ю Росії».

Ці проводирі в перший рік революції стояли на чолі городовиків і провадили вперту боротьбу з козаками, гадаючи, що останні тримаються за особливості козацького життя в цілях зберегти свою українську національність. Де-які в них в часом, роздивившись добре і побачивши, що городовики не «руські мужики», а «захли», а що серед козаків мається сильна течія держати кубанців і надалі в стані «слуг» Москви, дали спокій городовикам і стали допомагати козакам російської орієнтації в їх боротьбі і з городовиками і з козаками української орієнтації.

Представники другої течії — виключно козацька інтелігенція, в значній більшості «республіканці» і «демократи», а також «автопомісти», «федералісти» і «самостійники». Всі разом вони дбають про інтереси «Кубанського Козачього Войска». Для меншости представників цієї, так званої, «ура-козацької» течії питання про державний устрій Росії великого значіння не має, бо козаки, вони гадають, будуть служити «вѣрой и правдой» і монархії і республіці. І в більшою охотою тому, хто збереже права і привілеї козацькі. Де-хто в ура-козацькій, головним чином Г. Л. Макаренко, боїчися, що революція змете станові окремішності, висовує теорію про «козацьку націю» і на цій підставі домагається права для Кубанського Войська творити своє життя, як воно хоче. Найбажанішим «здобутком революції» для прихильників цієї теорії було б виселення городовиків з Кубані і одержання козаками грамоти, яка стверджувала б недоторканість їх земель. Майже всі представники другої течії б передторканисть їх земель. Майже всі представники другої течії вгодні зрівняти в правах з козаками «корінних» селян, що живуть в селами і мають свою землю. Дуже мало вгодні — і то більше ліселями — поширити це зрівняння і на де-які категорії некорінних городовиків.

Більшість представників цієї течії орієнтується на російську демократичну республіку, поділяючися на «автономістів» і «федералістів» — «самостійників» теж.

Представники третьої течії (незначної) — козаків і гордошки орієнтуються на ідею союзу народів Росії.

Коли вибухла революція, вони, як і всі «присоединенные» й «покоренные» (я їх було чимало: ва останні двісті років Росія мирно жила по підрахунку ген. Куропаткіна 72 роки, а 128 років воювала майже виключно за «расширеніє предѣловъ»), відчули, що Кубань, населена в більшості українцями — не руський край. У цих кубанців в'явилася бажання відродити свої старі, потоптані російським урядом права і привілеї українського козацтва і на ґрунті їх утворити краще життя. Вірилося, що російський народ по-братерському поділиться волею з усіма, хто вкуні в ним мучився в «тюрмі народів». Вірилося, що душа російського народу не отруєна бажанням панувати над народами, а до того ж відомо було, що й російська революційна демократія визнавала необхідність знищення національного поневолення. Та не забувалася й промова П. М. Мілюкова, лідера поміркованої партії к-д в Державній Думі (22 лютого р. 1914) в припадку інтерв'єнції в справі заборони Шевченкових роковин («Українського руху ніхто не видумав, український рух існує і буде існувати... Ми вважаємо, що прав був той український письменник, котрий сказав, що українському народові треба всього того, чого треба й иншим народам...» — казав, між иншим, Мілюков)*). Вірилося, що народи Росії, скинувши ярмо абсолютizmu та централізму, зможуть утворити спільне життя без народа пана і народів рабів.

Представники третьої течії хотіли утворити в Кубані державний орган, який зміг би, як самостійний член, прийняти участь в утворенні союзу народів, що входили в склад бувшої Росії.

На Кубані, на думку представників третьої течії, не повинно бути поділу постійного населення на стани; вони гадали, що в інтересах Кубані треба зрівняти в правах і обов'язках городовиків з козаками, а українському і черкеському населенню дати повну можливість жити національним життям.

Кубань — федеративна частина федеративної російської республіки, зрівняння в правах з козаками: городовиків, забезпечення інтересів робітників, передача землі хліборобам і скасування національного гніту — такі були загальні бажання представників третьої течії. Здійснення цих бажань, на їх думку, забезпечувало б і культурний розвиток українського населення Кубані.

Представники четвертої течії гадали, що російський народ звик уже почувати себе дома скрізь, де б його нога не ступила: чи то в Києві, чи в Катеринодарі, чи в Варшаві, чи в Тифлісі; що російська інтелігенція добровільно не зречеться бажання творити життя на

*1. Мілюков, С. М. *Сюжета визволення України*, ч. 143, ст. 201—202. (Ціліше — р. 1914).
2. Мілюков, С. М. *Сюжета визволення України*, ч. 143, ст. 201—202. (Ціліше — р. 1914).
3. Мілюков, С. М. *Сюжета визволення України*, ч. 143, ст. 201—202. (Ціліше — р. 1914).

Кубані, і на Україні, і в Грузії, і в Фінляндії: так, як їй, а не кубанцям, українцям, грузинам та фінляндцям, здається кращим; що Росія не згодиться зректися можливості розпоряджатися кубанцями і добром кубаньським так, як їй здається необхідним; що воля і право на творення свого життя ніколи не даються, а беруться, одвоюючи, і що Кубань зможе і те й друге відвоювати від Росії лише вкупі з Україною. Об'єднання Кубані з Україною, утворення на федеративних підвалинах одного державного українського організму, боротьба цілого українського народу за своє визволення, а на Кубані прийняття в козаки всіх городоваків, що постійно живуть у краю, передача землі хліборобам і законодавство, забезпечуюче інтереси робітників — така в загальних рисах була програма представників четвертої течії.

Третю і четверту течію представляла нечисленна інтелігенція українська (козацька й гордовницька), національно свідомі і напівсвідомі. Чимало представників другої течії українського походження з симпатіями ставилося до програми третьої течії в частині, що торкалася національного питання, а представники третьої і четвертої течії підтримували представників другої течії в їх боротьбі з централізаторськими стремліннями представників першої.

Нечисленна інтелігенція горців, головним чином черкесів, в більшості своїй поділяла думки представників третьої і четвертої течії, а більшість її і несвідомі елементи майже завжди підтримували представників другої течії.

Політично-громадська думка не була зформульована і виявлена в якихсь етапних програмах; інтелігенція Кубані, як і маси народні, творила нове життя, керуючися інстинктом, симпатіями, а виходила й особистими цілями. А козацька інтелігенція вноді навіть вихвалялася відсутністю серед козаків партійно-громадських об'єднань («Мы казаки, у насъ партій нѣтъ»). Ґрунт для тих чи інших настроїв, для тієї чи іншої думки місцевої інтелігенції давали настрої мас.

Станиця... велике народне зібрання на церковній площі... Козаки, гордовики, чоловіки, жінки... Жінск-городовичок значно більше, ніж жінок-козачок. Городовики радісно настроєні, козаки похмурі. Оратор говорить: «Ніч... неволя... раби... нерівність... ворожнеча... сталася революція... сонце... земля і вода... рівність... братерство...» Городовики нестримано виявляють радість, вони кинулися б в обійми козакам, як брати, але до козаків і не підступили; вони похмурі, вони невдоволені, що оратор гордовик «пацекує» про землю... Козаки нічого не мають, щоб гордовики мали і землю, і волю, і рівність, але там, відквіля прайшли, а не туг, не у «нас», не на Кубані. Козаки не хотять «рівнитися» з гордовиками. Гордовики й не думають йти «з дому». Послухавши «оратора», всі насушені мовчки розходяться.

В кожній станиці два табори: козаки й гордовики, дві партії: козацька й гордовницька. На чолі козаків стає козацька інтелігенція, котра береться оборонити козацьку землю від гордо-

винів, а городники віддають провід російській інтелігенції, котра обіцяє, що Всеросійські Установчі Збори дадуть городникам землю дома, на Кубані. (Нізіше, російський міністр хліборобства, згодом голова Установчих Зборів, В. М. Чернов заявив: «казакамъ прийдеться потѣшитъся»).

4/17 березня р. 1917 в Катеринодарі відбулося перше вільне зібрання козаків мешканців міста (в військовій реальній школі). Зібрання, так би мовити, мозок козацький. Присутні: урядовці Обласного Правління, директори: народніх шкіл, середніх шкіл, гімназійальні учителі, військові, адвокати, інженери, два отамани станиць, що випадково були в місті. і решта — «нижні чини»: урядовці різних державних і громадських установ, домовласники і т. д. Всі зібралися, щоб обміркувати гуртом, що ж чинити козакам, «при новій обстановкѣ, когда не стало Государя Императора?» З промови полковника Івана Орехова). Присутній на зборах козак, адвокат п. Н, згадавши, відкіль козаки прийшли на Кубань, яких батьків вони діти, згадавши про те, що зробила Росія з своєю колишньою союзницею Україною, запропонував не гаяти часу, а мобілізуватися, стати на Манічі і заявити російському урядові, що кубанці відділяються від Росії. «Без Государя Императора Росія не може жити і завадитися, а козаки прожити зможуть». Більшість присутніх козаків, слухаючи пана Н, злякалася по зби-як, і лише промова п. П. внесла запокоення. Він заперечував Н і доводив, що всі слав'яне мусять до гурту «єднатися». Поговоривши про «об'єднання славянъ», козацькі збори зачинилися. Виявилось, що козацький «мозок» був безсилый «при новій обстановкѣ» дати відповідь на питання: що ж козакам робити?*) Про виступ адвоката Н на козацьких зборах довідалися в станицях, і козаки відгукнулися листами до п. Н, висловлюючи своє здволення з його виступу і називаючи його промову «козацьким розумним словом».

Не багато станичних громад в перші ж дні революції склали постанови про підтримку революції, про бананість республіки, і ні одна не складала постанови про прийняття городників у козаки.

Лише в декількох станицях в перший день після одержання звістки про революцію над станичним правлінням замайчив жовто-

*) Серед козацького офіцера, що перебувало в Катеринодарі, були люде, що розуміли і бачили потребу в організації свого власного кубанського козацького життя. Вони не допустити анархії і розвалу в житті краю, і в дійсності в станицях і в місті практи багато зробили в цьому напрямку. В них давно у козацької старшини свідомість свого обов'язку до козацького життя, і вони були не від того, щоб ступити з ним на роздоріжжю. Вони були свідомі своєї відповідальності за майбутність наші до демагогії, дисциплінованої старшини. Вони не хотіли, щоб старши переживали їм вийти вперед і дати козацькому життю новий напрям, своєю досвідом. До того ж і особисті інтереси старшини вимагали цього. Вони хотіли, щоб козацьке життя проводилося в мирних умовах, котрих принесла погорі хвиля революції, і яких козацьке життя не могло розвинути до повного розвитку їх козацької діяльності. Вони хотіли, щоб козацьке життя було на своїх місцях, а на фоні їх незомітної праці, козацького життя над серед козацького, почала визначитися сумні і невизначені. В домі Кубані постали полк. О. П. Філімонова і його тодішнього отамани,

блакитний український національний прапор. В цих стаянцях відбулося правдиво свято резолюції всього населення станиці; козаків називали городовиків братами і казали: «розкошимо паляницю на двоє» (приймемо в козаки і дамо землю).

Упадок старої влади і утворення революційної. Без спіру і безславно вмерла стара влада на Кубані. Наказний отаман ген. М. П. Бабич теж не знав, що йому робити «при новій обстановці», і діяв, що комісар поліції, «учений табаковод» Н. А. Сімановський (член російської партії с-р і член першого — р. 1905 — Петербурзького Совдепа), арештував його, а Катеринодарський громадський виконавчий комітет дозволив йому, старому козакові-чорноморцеві покинути Кубань і переїхати на Терек (там літом р. 1918 він був зарубаний більшевиками).

Р. 1906 тодішній наказний отаман Михайлів для полегшення земельних справ скликав був, не питаючися уряду, Військову Раду з представників станиць. Рада вирішила, що їй треба було вирішити, Михайлів одержав нагірку з Петербургу, а ставичні громади прикрасили «присутствію» станичних правлінь портретами свого отамана. Михайлів не був кубанським козаком. Коли б наказний отаман Бабич, одоривши відомості про повалення старого ладу, пішов слідом за отаманом Михайлівим, негайно скликав Раду з представників усього населення і склав перед нею отаманську булаву, то такий його козацький вчинок і прикрасив би його життя і спричинився б до швидкої організації влади нової, міцної і авторитетної, і, певно, останній наказний цим прислужився б Кубані більше, ніж всією своєю попередньою службою.

Як тільки в Катеринодарі були одержані певні вісті про події в Петербурзі, негайно з представників міського саковрядування, партійних, професійних і взагалі громадських організацій утворився Катеринодарський Громадський Виконавчий Комітет. Приватний Комітетом комісар поліції «учений табаковод» Сімановський в портфелі під пахвою прийшов до страшного ще вчора генерал-губернатора і наказного отамана Кубанського Козацького Війська генерала від інфантерії М. П. Бабича, об'явив йому, що він заарештований, і заборонив давати які-будь накази і розпорядження. Комітет захопив владу в свої руки.

Слідом за Катеринодарським комітетом утворився Тимчасовий Обласний Кубанський Комітет, і одночасово зорганізувався Совдеп: робітничий, салядсько-козацький, а трохи згодом і совдеп салядаток.

Катеринодарський Міський Громадський Виконавчий Комітет. Довгий час першу роль в закріпленні революції відіграв Катеринодарський міський громадський виконавчий комітет, який спочатку восереджував у своїх руках всю владу. Совдепи делегували в Комітет своїх представників і підтримували його своєю реальною силою — організованим робітництвом та гарнізоном. Міська

дума, яка відразу ухвалила підтримувати Тимчасовий Господарський Уряд, призначила на потреби Комітету кошти, а організації, які делегували своїх представників у склад Комітету, дали фаховців в складі, які він, як орган влади, мусів розв'язувати.

Право представництва в Комітеті було широке, і найдрібніші організації намагалися його використати. В Комітеті були представлені не лише класові, громадські та професійні організації, а й урядові установи (з часом це дало привід представникам лівих течій обвинувачувати Комітет у буржуазності і контр-революційності*).

Число членів Комітету доходило до 80 душ — майже парламент — і тому цьому виконавчому органу довелося свої виконавчі функції передати президії, а самому стати ніби законодавцем. Головою Комітету був адвокат С. Г. Турутін, котрий незадовго перед революцією приїхав на Кубань з Петербурга — член російської соціал-демократичної партії.

Комітет перш над усе подбав про те, щоб в Катеринодарі не було яких-будь контр-революційних виступів, та про безпечність майнч і життя громадян. В цих діях були арештовані, крім названого отамана, поліцмейстер, жандармські офіцери, а також були усунені в посад деякі урядовці етатизмської канцелярії, обласного управління та поліції. На чолі поліції, яко технічна сила, став пристав Сінікідзе, про якого Комітет мав відомості, що він не бере хабарів, а над ним був поставлений повновладний комісар поліції, вищезгаданий п. Сімановський. В кожний участок поліції (4) був призначений комісар для догляду і контролю**).

* В Комітеті були представлені: міське самоврядування (Глоба-Михайленко, Глоба-Михайленко і ин.), організовані робітники (репрезентували робітників з фабрик і заводів, член Петербурзького — р. 1905 — совдепа, Соліщев, Іванов, Марочкін, Амстевський і инші), кооперативи (Строїлов і инші), банки (Радченко і ин.), бізнесий комітет (В. І. Єновський і ин.), гарнізон (прап. Св. Корунж, І. Л. Макаренко, полк. Єрмоленко, прап. Рябцов, полк. Новиков і Курочка), окружний суд (члени суда — Парнасов, Бельський, Митанський і ин.), мировий з'їзд (мир. судди П. М. Суляцький, Митанський, Старий Ніл, Надєждін — Ізпольський), жіночий клуб, дуковенство, вчителі (П. Н. Колотінський, Г. А. Білий), батьківські комітети, обласне управління (М. Канлів, Ковба), національна організація черкесів (Ос. Гатагову, пр. пов. Ф. Митанський), садіводи, пасічники, тютюнники, землевласники, Гальдовський, Долгополов, Хундарін), і т. д. Важну роль в Комітеті відіграла адвокатська організація, крім вищезгаданих Коцева, Ряхлів, Шварц, Горинштейн, Балкєвич, Турутін, Оравларь, Турутін, Вербачон, на Дубинці був призначений позак. ст. Радванський, а комісари з доглядців і контролю в учаскових приставів, Подуши, а в службових справах, порганізував на синодомському з'їзді, крім иншим, що й він

Хоч стара поліція, настрахана арештами та звільненням в посади де-кого з її агентів працювала совісно, але Комітет віддав данину творчості в незнайомій для нього сфері і, розформувавши поліцію, організував міліцію. Оскільки цією реформою була ліквідована загроза контр-революції, важко сказати, але охорона життя і майна громадян від неї дуже постраждала. Набрана з звільнених з шинталів солдатів і козаків та з робітників, котрі охоче йшли в міліціонери (на вимогу Союзу в підприємствах, де вони працювали, за ними зберігалися і посади і платня), під керуванням людей, які в більшості ніколи нічого спільного не мали з поліційною службою, міліція не була здатна виконати поставлене перед нею завдання. Амністія Російського Тимчасового Уряду, що випустила з тюрми чимало злочинців, не аби-як утруднила становище міліції і спричинилася до цілковитої дискредитації її в очах населення. Комісар розвідочної міліції адвокат Шварц, побачивши повну безпорадність її, примушений був повернути на службу старих фаловців.

Кращим елементом серед міліції були козаки. Начальник міліції прапорщик Видря — сам козак ст. Троїцької (пізніше виявилось, що він служив раніш у поліції десь у Сибіру під начальством ген. Кіяшка), почав потроху вишхати з міліції робітників і солдатів і замінити їх козаками. Хоч Комітет і бачив, що робить Видря, та мовчав, розуміючи добре, що ні солдати ні робітники не можуть виконувати так добре поліційних обов'язків, як дисципліновані, олухняні козаки. Але соціал-демократи більшовицької фракції використали поступовання Видрі, як матеріал для агітації проти Комітету, яка й закінчилася величезною демонстрацією робітників, спровокованих чутками про арешт Видрею з наказу Комітета Яна Полуяна (Полуяна робітничі маси тоді ще добре не знали).

Населення, позбавлене старих оборонців його майна, само почало боронитися від злодіїв самосудами. Зловлених на гарячому злочинців убивали без суда і слідства.

І в Катеринодарі і на провінції всі, хто співчував революції, дуже боялися контр-революційних виступів. При арешті жандармських офіцерів Комітет захопив архів «охранки» раніш, ніж жандарми його знищили (все ж частина документів, що торкалася «сотрудниковъ» — шпиків та провокаторів — зникла, і не відомо, чи жандарми їх спалили, чи вони загинули під час арешту). Розбір архіву наслідків, які б притоломишували, не дав ніякої певності, дрібна «рибка», як князь Кургушов, і в незначній кількості (перед революцією ходили чулки про співробітництво в «охранці» осіб, котрі зайняли значне положення в громадянстві). Всі справи були арештовані, і судив їх суд «общественной совести», організаційний Союз вантажників, і судив їх всіх і випустив на волю. Але самий факт розкриття

не може виконувати свої обов'язки за 150 карб. на місяць. «Забастовка» була ліквідована погрозовою підтримкою міліціонерів на фронт (нові були в основному в солдатів, що лікувалися перед тим в місцевих шпиталах) і замінили їх козаками, в Полуяна було списано в посади.

шпиків дуже вплинув на маси і сущина не малу бучу. Скрізь по краю почалася шуканина провокаторів, ворогів народа, ворогів революції і арешти бувших жандармів, воїнів, всіх тих, хто здавався непевним, підозрілим, а іноді й тих, з ким люде, яких революція висунула дороги, мали свої особисті рахунки.

До Катеринодару зо всіх кутків краю летіли телеграми від оборонців революції, котрим пощастило піймати контр-революціонера, і від затриманих, арештованих, котрі жалілися на беззаконність та безпідставність арешту. Комітет в особі комісара юстиції Орандара вирішав долю арештованих (президія лише затверджувала постанови комісара), а щоб внести якусь планомірність в справу арештів, Комітет в ініціативу комісара юстиції видав був інструкцію про те, хто саме і в яких випадках може арештовувати громадян по-за судовою владою*).

З перших днів свого існування Комітет вжив рішучих заходів проти піяцтва. Зачинено було крамниці, які продавали вино й горілку, шашличчі, а дозвіл на одержання спірту акцизна влада почала давати під контролем Комітету.

Тому що міська дума, яку було поповнено представниками Комітету і Совдена загубила свою працездатність, цілий ряд питань, які слід би було вирішувати їй, перейшов на розгляд Комітету. Він нормує величання хліба, устанавлює базарні ціни і т. д. **).

Взагалі компетенція Комітету була необмежена. З одного боку, він і сам не мав нахилу до обмеження її, доходючи иноді до спроби нормувати приватно-правні відносини своїми постановами в тим, щоб вони мали і для суда силу закона, а з другого, на всебічну, широку діяльність його штовхали громадяне, які бажали використати революційний орган влади инколи в цілях вирішення справ, покритих ве однією давністю, або на прихильне долагодження яких державними установами не було надії. Яких тільки питань не доводилося розв'язувати президії Комітету, яких тільки справ не доводилося їй вирішати. Учителі везуть дітей по залізниці десь за місто і бажакть одержати знижку з ціни білету, а залізниця не дає знижки — Комітет наказує дати знижку. Хтось і десь почув, що в кіно лагодяться ставити картину контр-революційну, довів прс це до відома Комітету і вимагає стати на стороні революції — Комітет цензурує фільму.

*). Випадків усунення органами революційної влади представників судової влади не було, крім арешту в хут. Романовському суд. слідчим П. А. Савицьким свого особистого помічника місцевого мирового судді Василіна, котрий стояв на чолі в. в. «Союза Русского Народа». Сам Савицький, як член в. в. вступив до монархічних організацій і, будучи студентом Поворожського університету (в Одесі), належав до чорносотенного студентського товариства студента вида, яке був покритв всемогутній владою.

**). При одержанні базарних цін на боротьбу з підвищенням цін на базарі, пияки не могли прийти до розуму на високому пості мирового суддю, котрий не тільки не виступав на захист, а навіть не вважав за порушення

Салдат складає книжечку про Роспутина, знає, що книжка на базарі матиме великий успіх, і ставить високу ціну, щоб більше заробити, а робітники типографії вбачають в цьому спекуляцію, відмовляються без дозволу Комітету її друкувати, — треба й це полегодити. Паки, спілку наймічок, проголосують страйк, ходять по хатах і звімають куховарок, а господині біжать до Комітету скаржитися, шукають порятунку. Діти приходять жалітися на батьків, батьки на дітей; жінка вимагає наказу чоловікові своєму, щоб її любив та жалів, а чоловік просить Комітет розвести його з жінкою «контр-революційною», бо консенсторія відмовляє.

Праці в Комітеті сила.

Працювали в Комітеті всі дурно за винятком невеликої канцелярії, яка утримувалася на кошти, що асигнувала міська дума, та що були зібрані, як додатковий податок на білети в кіно і на інші вистави.

В початку революції всі громадські і політичні організації міцно трималися Комітета, а з часу організації Обласного Совєта і Обласного Виконавчого Комітета авторитет його почав потроху підупадати. Активні робітники Комітету почали кидати його і переходити в інституції, де були надії на більш широкі перспективи політичної діяльності, де платили їм працю, або де було і те й друге разом. В середині липня Комітет уже ніякої ролі не відігравав і ніякого значіння не мав, а після виборів нової міської думи він зачинився, передавши останній своє ціловодство.

Провід в Катеринодарському громадському Комітеті вела російська інтелігенція і російська революційна демократія. Ні разу в Комітеті не піднімалися питання, зв'язані з найбільшими застарілими болячками кубанського народнього життя.

Тимчасовий Кубанський Обласний Виконавчий Комітет. В протилежність Катеринодарському Громадському Комітетові Тимчасовий Кубанський Обласний Виконавчий Комітет складався з невеликого числа осіб, але виїшов він з його лона. В перший же день свого існування Катеринодар. Громадський Комітет відіслав зі свого складу Т. О. Левітського, С. Ф. Манжулу, С. Г. Турутіна, Г. А. Білого та Л. В. Балкевіча і доручив їм утворити Тимч. Обл. Комітет. Вони, кооптувавши В. В. Скідана, Я. Л. Щупляка та ще де-кількох осіб, звернулися за санкцією свого існування до Катеринодар. Комітету. Той санкціонував, і Обл. Комітет почав свою діяльність, переважно поповнений де-якими організаціями. На чолі його став директором Військової реальної школи Б. В. Скідан—козак, член російської к-д партії. Комітет першого складу мав завдання організувати по станицях та по селах тимчасові громадські комітети, які вважали б на себе функції місцевої влади, зв'язати станиці, села та аули через місцеві комітети з центром і скликати в'їзд представників населення, котрий мав вирішити всі питання, що висушало життя.

Бардіж

Міжвоєнний період

В організації місцевої тимчасової влади, на що було витрачено не мало часу і турбот, та в підготовчій праці до в'язу пройшла власне вся діяльність Тимчасового Обласного Комітету.

Комісари Тимчасового Уряду на Кубані. Тимчасовий Уряд своїми комісарами призначив на Кубань та Чорноморську губернію членів Державної Думи осула К. Л. Бардіжа (козака ст. Брюховецької) і катеринодарського адвоката Н. Н. Ніколася (перший був депутатом в Думі від козаків, другий від кубанських городовиків і населення Чорноморської губернії, — обидва члени російської партії к-д). Тимчасовий Уряд ніяких інструкцій своїм комісарам не дав, крім загальної — охороняти революцію. Як і скрізь, комісари на Кубані великої ролі не відіграли. К. Л. Бардіж визнав Обласний Тимчасовий Комітет місцевою владою, Н. Н. Ніколас вважав, що місцеву владу репрезентують комісари, а тому що він не знав, в якій спосіб треба виявити свою владу, то, після непорозумінь і конфліктів з місцевими організаціями, подався в відставку. На його місце Тимчасовий Уряд призначив катеринодарського лікаря Н. С. Долгополова, бувшого члена 2-ої Державної Думи від Воронізької губернії, члена російської партії с-р.

Місцева революційна демократія (російська) не однаково ставилася до комісарів. К. Л. Бардіж не ховався з своїми думками про необхідність негайної організації кращого життя власними силами, не чекаючи вказівок з Петербургу, і загалом вказував на Україну, яка, на його думку, добре робила, що не покладала надій на Російські Установчі Збори та на Російський Тимчасовий Уряд, а посишлася сама влаштувати своє життя. Н. С. Долгополов стояв на позиції російської революційної демократії і гадав, що яке-будь творення місцевого життя без благословення Петербургу — сваволя, злочин, порушення одного революційного фронту. Природні симпатії К. Л. Бардіжа до України помітно стали перемагати російську ідеологію кадета, він вийшов з партії к-д, і ввійшов в ближчі стосунки з місцевою українською інтелігенцією. І в той час, як комісар Н. С. Долгополов користався пошаною з боку російської революційної демократії, проти К. Л. Бардіжа піднялося велике цькування. Особливою завзятістю в цькуванні визначався Катеринодарський Совдеп, а в окрема ліва його частина на чолі з Яном Полуяном. (Взагалі ж цей Совдеп великого значіння не мав в розвитку подій. На чолі його стояли помірковані с-д меншевики — Ліберман, Адамович, Свєрчков, Солнцев).

Сталині громадські виконавчі комітети. По наказу Обласного Виконавчого Комітету козацькі громади змінили старичну адміністрацію, а все населення станиць (і козаки і городовики) поутворило станицькі (сільські) громадські виконавчі комітети.

Хоч в станицьку адміністрацію попали в більшості і нові актори, але вони нічим не відрізнялися від своїх попередників. (Наприклад Петренко, став отаманувати Іваненко, але як Петренко, так і

Іваненко, як і ціла козацька громада, не знав, що треба робити ко-
зякам на початку революції, та що коли й царі скинуто. Козаки спо-
коїно приєднали Тимчасовому Уряду і в масі думали, що вони зробили
все, що треба їм зробити. Революції вони не робили, царя вони не
скидали, Тимчасовий Російський Уряд визнавали і гадали, що ко-
зацька хата буде скраю, і революція дасть їм спокій.

Козацтво, принавичайно робити все по наказу згори, спримоглося
в останні десять-п'ятнадцять років перед революцією на сили са-
мостійно дбати лише про поліпшення свого матеріального добробуту,
а коли стався революція, воно не знало, на яку йому ступити, і було
не від того, щоб тримати «нейтралітет». (До того ж проводирі, що сто-
яли останні 10—15 років на чолі стаціонарного громадського життя,
скромно не вважали себе підготованими до ролі політичних провідни-
ків. Революція усунула їх в значній більшості на бік).

Городовики почували, що треба і козякам і городовикам разом
зробити щось велике, значне, разом втілити в життя гасла революції.
Скасування «носажениного», надання права «глинки вкопати», «дро-
вець урубати» чи «попастя» городовиків уже не задовольняло. Горо-
довики хотіли здобути землю і волю і зрівнитися в правах з коза-
ками. Але як організувати свої бажання, як зрівнитися і поборатися
з козяками, вони не знали і, вибираючи представників в свої вико-
навчі комітети, були певні, що комітети зроблять все, щоб загатити
прірву, яка поділяла дві частини населення. Городовики вірили в
революцію.

Станічні комітети вибиралися на мітингах (на вічах) козацького
і городовицького населення станиць. Як і скрізь, так і в станицях,
в перші дні революції догори висунулися більш рухливі, активні
чи балакучі люди. Часто-густо найбільш рухливими не були пред-
ставники постійного населення станиці, а люди, які опинилися на
Кубані під час війни і в зв'язку з нею, — люди чужі краї.

Комітети (в склад їх входили козяки й городовики) владу по
станицях взяли в свої руки. Станічні громади дали помешкання,
потрібні кошти (по де-яких станицях на Закубанні комітети брали
податки з нантаторів, котрі вивозили на продаж тютюн), а станічна
адміністрація стала виконувати поліційні обов'язки по їх розпо-
рядженням. Комітети засідали в «присутствіях» станічних пра-
влинь.

Як і скрізь, станічні комітети ваяли на себе охорону революції.
В станицях не було шпиків, провокаторів, жандармів, поміщиків, але
все ж по де-яких станицях комітетам знайшлися пруща по боротьбі
з контр-революцією. По-перше, в станиці були люди, які висловлювали
сумніви, що до успіху революції, і так чи інак треба було примусити
їх ховати свої думки про себе. Де-які козяки, що недавно вели перед
у станиці, осмілюлися протестувати проти того, що верховодили люди,
яких не знають ні козяки ні городовики, які тільки вчора відклясь-
ли до станиці. Треба було дати їм пояснення: «всі—рівні»,
кавали «контр-революціонерам» прибувши «революціонери» і погро-

жувати їм «глибкомъ народа». Священник помолвся на ектенії і сказав, не докінчивши навіть слова, «благоче...», а потім хоч і вправився, а все ж треба було його викликати до комітету і послухати пояснення... Треба доглядати за учителем, що за «шулькою» прогавля печаток революції, а потім з'явився в комітет поговорити про те, як і що треба зробити, щоб помирити городовиків з козаками, і сказав, що він наміряється родити козакам, щоб вони городовиків прийняли в козаки. Учитель цей великий «контр-революціонер», бо він не тільки не хоче козаків розкозачити, а хоче ще й городовиків окозачити. Просвіриця десь комусь сказала, що член комітету Х. коли й сидів у тюрмі, так не за що, а за те, що бджоли викрав, але вона не знала, що після амністії Тимчасового Уряду про «бджол» вже згадувати не можна, і тому просвіриця — ворог Тимчасового Уряду, монархістка. — комітету треба і за нею назирати.

Комітет мав скрізь свої очі, свої уха. Станічна адміністрація до цесат комітета. Комітетчики шукають «контр-революцію» не тільки в станиці а й на хуторах — по цілому юрту, набувають смак їздити на «стройці», заганиють коней.

Козаки поглядають на комітет, на коней і морщаться.

Комітет піклується про ознайомлення населення з успіхами революції, скликає раз, два, три рази на тиждень віча, а «оратори» розповідають про Роскутина, про «славного вождя революції Керенського», поясняють, що то є Всеросійські Установчі Збори, говорять про землю, про волю, про рівність, про різні хороші речі, що їх колись дадуть населенню Російські Установчі Збори. Комітети розповсюджують книжки, злетівки, портрети.

Багато нових слів чують козаки й городовики (книжок більшість їх не вчитаб, а коли вчитаб, то не зрозуміє), але в станицях ні один оратор, за виключенням незначної кількості їх, не каже ні одного слова про те, як позбутися найбільшої болячки станічного життя — неагоди між козаками та городовиками, та як організувати нове життя Кубані. Представники російської інтелігенції розуміють, що єдиний шлях об'єднання населення це — окозачення городовиків, але вони дивляться на козаків, як на контр-революціонерів, і не хочуть вати їх кількості і тому не закликають козаків піти на жертву, на те, щоб згодилися вони в інтересах краю «перерізати галяницю надвоє». Вони сподіваються, що Російські Установчі Збори, або примусять козаків розкозачитися, або в інший спосіб примусять їх дати землю городовикам, як городовикам, і вживають останніх до надії на Всеросійські Установчі Збори. Подекуди представники російської інтелігенції знайомлять населення з веством. Козацька інтелігенція розуміє добре, що знищенням «посаженого» городовиків городовиків задовольнити вже не можна, але не закликає козаків на те, щоб згодилися в інтересах самого ж козацтва прийняти городовиків у козаки, бо добре знає, що коли це — то станеться і друге, а саме те, що земля перейде в руки тільки козаків хліборобів, а козаки не хлібороби не матимуть її.

Козак не хлібороб має землю, вдає її в аренду городовикові і гадає що все «перемелеться», земля в нього буде, і буде він її здавати в аренду тому ж городовикові. Козацьку інтелігенцію задовольняє дореволюційний стан земельного питання, і коли представники її говорять про «свободу», «рівність», «братерство», то виходить, що свобода рівність і братерство потрібні комусь там, далеко, в Росії, а не тут, не на Кубані.

Городовики на протязі першого місяця з дня революції прийшли до думки, що їх становище можуть полегшити лише Всеросійські Установчі Збори, а козаки й не губили певности в тім, що вони «Войськом» проживуть і без свободи і без рівности з городовиками та братерства з ними, і чим частіше комітети влаштували віча, тим тісніше гуртувалися городовики, тим більше зростала і міцніла їх надія на російську революційну демократію, а козаки все дужче й глибше ховалися в свою станову шкаралупу і все рідше ходили послухати «ораторів». Чим частіше оратори говорили: «свобода», «рівність», «братерство», тим дорожчими ставали городовикам ці гасла революції, і тим огиднішими ставали козакам ці слова.

Станичні комітети вживали аусиль, щоб зберегти революцію, але з часом помітили, що в станицях немає ніяких «здобутків революції», що взагалі на Кубанщині тече дореволюційне життя. Комітети тоді обмежують свою діяльність санайомленням населення з тим, що робиться в революційній Росії, але козакам «оратори» вже обридли, члени комітетів козаки починають один-по-одному кидати комітети, станичні громади перестають давати комітетам кошти і коней, а комітетчикам городовикам якоесь зразу стає здаватися невручним васідати в «присутствіи», де вже починає урядувати нам стамак.

На другому місяці революції козаки перестають цікавитися ораторами, вічами, комітетом, революцією і голосно кажуть: «який не поганий був царь, а... був тоді й ситець, був тоді й цукор. та й городовики тоді не зазіхали на козацьку землю». Комітети перестають обслуговувати все населення, обертаються в городовицькі організації і звязують місцеве городовицьке населення з організаціями, які дбають про його долю. А про те станичні комітети ще встигають скликати загальні збори населення станиць, на яких були вибрані представники (від городовиків і козаків) на перший Кубанський Обласний З'їзд.

Виконавчі комітети не лишили по собі ніякого помітного сліду в станицях; лише там, де чи дореволюційні проводирі козацькі не стали в бок, чи де знайшлися проводирі нові, вільні від уракозацьких забобонів і впливів російської інтелігенції, комітети по собі лишили і слід і добру пам'ять. Козацьке населення цих станиць, дикуючи праці комітетів, вважало думку, що і козацтво і край можуть врятуватися лише тоді, коли «станиця буде перерізана надвоє», коли городовики будуть приняті в козаки.

У цих нобаратьох щасливих станицях провід вели національно

свідомі громадяне (і козаків й городовиків), а комітети працювали в станічними громадами і поспішали набути «вдобутків революції», як-найбільше. Дуже небагато вони встигли зробити, але існуюча українська школа, утворена в перші дні революції, свідчить про те, в який бік була скерована діяльність. Ці станиці виявляли велику цікавість до долі свого краю, Кубані, і вбачали щасливу будучність його лише в спільді в Україною.

Та мало було таких станиць; і тому голос козаків, які знайшли своє «метрику», загубився в ура-козацькому хорі.

Перший Кубанський Обласний З'їзд. Занедбана в самого початку революції історична традиція не поновляється й далі. Тимчасовий Обласний Виконавчий Комітет скликав на 9-22 квітня р. 1917 представників усього населення краю не на Р а д у, а на Обласний З'їзд.

Тимчасовий Обласний Комітет, в склад якого входили в значній більшості представники російських революційних партій та зросійшені козаків, дивився на Кубань, як на російську губернію. Йому здавалося, що між Кубанню і Казузькою, Рязанською, Пензенською та іншими губерніями півкої різниці немає, і тому її можна і треба підгавяти під один російський «ранжир»*).

Перший З'їзд представників населення Кубані, в склад якого ввійшли козаків, городовиків й черкесів показав тим, хто хотів бачити, що Кубань відрізняється від російських губерній і національним складом населення і своєрідними рисами всього свого життя. Російська інтелігенція цього не побачила, для неї населення Кубані було — «русское», і їй здавалося, що «кое-якія ненормальности во взаимоотношениях между казаками и иногородними сгладишь Всероссийское Учредительное Собрание», а тому вона й дбала лише про те, щоб можна було сказати на всю Росію, що, мовляв, і «у нас», на Кубані, як у людей, що й ми «кубанські» не гірше від орловських чи тульських.

Перший Обласний З'їзд, як і по інших російських губерніях, прийняв постанову — побажання, щоб Росія була демократичною республікою (не федеративною). З'їзд вибрав Обласний «Совєт», який виконавчий Комітет і затвердив громадські комітети організації. Козацькі станичні збори тепер мали право вирішувати і вирішати лише питання, які торкалися козацького життя, а господарські справи загально-козацькі і взагалі справи Козацького Війська повинні були вирішувати особня

...коли при обговоренні програми З'їзду один з членів Комітету запропонував прийняти постанову про демократичну республіку, а Кубань — самостійну республіку. Комітет, голова Катеринодарського повіту, який був членом Комітету, хотів одразу відповісти на це від імені Комітету: «А все ж таки... не дозволять».

комісія, яка мусіла бути утворена при Обласному Виконавчому Комітеті.

Перший З'їзд представників населення не зачепив ні одного болючого питання життя Кубані. На засіданні фракції «іногородніх» було визнано: «іногороднє населення області ніяких вимог, що до козацьких павих земель і козацького військового майна, ставити не наміряється, бо переконане, що Всеросійські Установчі Збори знайдуть можливість задовольнити потреби іногороднього населення області, не порушуючи інтересів трудового козацтва»^{*)}. Ця резолюція, на думку російської інтелігенції, що вела провід на З'їзді, повинна була заспокоїти козаків, вдовольнити городовиків, а тих і других примусити чекати, коли Всеросійські Установчі Збори чи так, чи инак долагодять «нос-канія ненормальности» в житті Кубані. «Ненормальности» — тяжкі недуги Кубані не тільки не було впливлено на З'їзді, а навпаки, загнано в глибину.

З'їзд не задовольнив ні козаків ні городовиків. Городовики хотіли одержати землю, але в той же час вони хотіли мати «рівність» і «братерство» з козаками (хоч не знали, як це можна зробити). Козаки були приголомшені тим, що на З'їзді представників населення Кубані провід вели не козаки, а городовики, що для козацьких справ не самостійний орган утворено, а комісію при Комітеті, та й про цю комісію згадується лише в примітці до параграфу статуту Комітету. Резолюція фракції іногородніх про недоторканість козацьких земель козаків не задовольнила, бо вони знали, що городовики з Кубані не підуть, що коли Всеросійські Установчі Збори дадуть їм землю, то дадуть не чию, а козацьку... На З'їзді чимало було городовиків не кубанців, котрі лише недавно прибули на Кубань. Думка про те, що доведеться й недавно прибувшим городовикам давати землю, нервувала й озлоблювала козаків.

Ледве стримуючися, дочекалися вони кінця З'їзду і віткнули з полетшенням, коли лишилися самі, щоб обговорити свої козацькі Військові справи.

Одну з можливостей полагодити з самого початку відносини між козаками й городовиками було загублено.

Певно, що не легко було б добитися «рівності» й «братерства» між козаками й городовиками, але при доброму бажанні козацьких і городовицьких провідирів все як можна було це зробити. Та не було бажання ні в тих ні в других. Козацькі провідирі, не хлібороби, знали, що коли козацькі громади приймуть «своїх» городовиків до громад, цеб-то, в козаки, то не хліборобам не вистачить землі, і вони повбавляться паів, а російська революційна демократія навіть не вважала можливим ставити питання про окозачення городовиків, бо, на її думку, таке розв'язання городовицького питання не тільки було не демократичним, а ще й ховало в собі контр-революційну загрозу.

^{*)} Г. Попронетій. «Демократи́зм». Берлін, 1923 р., ст. 14.

Комітет був вдоволенний, що З'їзд виявив бажаним, щоб Росія була демократичною республікою, і що кубанці, козакми особливо, «справдали надії» російської революційної демократії (навіть через півтора місяця по революції), і послав телеграми до Петербургу, які свідчили про повне «благополуччя» на Кубані. На чолі Комітету став Турутін, котрий покинув головування в Катеринодарському міському Комітеті.

«Войсковая Рада» і «Войсковое Правительство». Зачинився З'їзд, депутати-городовики поїхали по станицях, а депутати-козакми лишалися в Катеринодарі порадитися. З'їзд підсумував всі «здобутки революції» для козаків. Вони бачили, що першим «здобутком» «городовиків» зрівнятися з ними, а другим «здобутком» було «прим'чання» до параграфу статуту Обласного Виконавчого Комітету, в якому в двох рядках було сказано, що козацькими Військовими справами має завідувати комісія при Обласному Комітеті, на чолі якого став Турутін, що тільки недавно приїхав на Кубань «в отхожій промисел», на заробітки. Козакми не були вдоволені першим «здобутком революції», але вони могли б «перерізати паляницю надвоє», як це не було їм важко, бо нарешті, зрозуміли б, що це зробити треба в інтересах краю; але з другим «здобутком» вони примиритися ніяк не змогли. Представники російської інтелігенції не розуміли, що «прим'чання» було глуфом над козаками.

Невдоволені козакми починають шукати спосіб позбутися ганебного «прим'чання». Обурені проти «городовиків» (мішаючи до купи і «своїх» городовиків і їхніх проводирів), козакми починають прислухатися виключно до ура-козацької інтелігенції і сліпо йдуть за нею.

На З'їзд в станицях були обрані козакми, які вже розуміли «до чого воно йдеться», ляпас, який вони одержали в формі «прим'чання», лише змінив їх в думках, з якими вони їхали в станиць, а ура-козацька інтелігенція, коли козакми лишалися порадитися, ще й пояснила, й роз'яснила, і довела їм, що городовики хочуть і «Войско» знищити і землю забрати, не маючи на неї ніякого права*).

* Звичайно, ні про яке формально законне право городовиків на козацьку землю не може бути й мови. Можна говорити про природне, неписане право на землю кожного хлібороба, але здійснення й цього права обумовлюється приналежністю до певного державного організму і обмежується територією останнього. Ні в якій державі чужинцеві не може вимагати всього того — а в тому числі й землі — на що мають право її громадяни.

Тому розв'язання питання про таке «право» і «не право» залежить від того, за що вважати Кубанське Козацьке Військо. Якщо його розглядати, як військово-станову привілейовану організацію, то з упадком старого ладу, що загрожувало і санктискуванню її права і привілеї, з вибухом революції, що всі стани і дряніли) касус. — відбиватися від претензій на землю в межах своєї станової компетенції. Це б і в спільці з іншими тотальними організаціями, покликаними на свої права і привілеї — річ не логічна і безнадійна.

Але на Кубанське Військо можна дивитися, як на випадок Війська Чорноморського, що маю спочатку хай і обмежену автономію, щоби, було державним

Що російська інтелігенція вважала козацтво «пережитком» і прямувала до того, щоб зрівняти Кубань з першою-ліпшою російською губернею — це так, але що ура-козацька інтелігенція хотіла, щоб козацтво й надалі заховувалося в своїй військовій шкаралуні і було «слугою», може тому, що тільки таке положення козацтва, арпнай-мнідосі, давало можливість користуватися землею козакам не хліборобам, то це — також так. (Ура-козацька інтелігенція в своїх піклуваннях про «Войско» ніколи не заікнулася про необхідність скріплення його через прийаття половини населення краю в козаки). Представники козацтва, учасники З'їзду, відіслані під іхавшими делегатами від станиць, зібратися перший раз по революції, і довелось їм радитися з приводу «прим'чанія». Щоб надати належне значіння своїм нарадам, вони, відновляючи традицію, проголосили себе «Войськовою Радою». Можливо, що коли б на Раді були дореволюційні проводирі козацькі, то вони б, сказавши «а», сказали і «б» і не спинилися на «прим'чаніи», на чому спинилися ура-козацькі проводирі. До розуміння необхідности об'єднати все місцеве козацьке й городовицьке населення, зорганізувати всі сили і разом захищати інтереси не Війська, а цілого краю — Військова Рада не піднялася. Вона подбала лише про те, щоб аберегти недоторканими військові землі, ліса, рибні лови та капітали.

Військова Рада утворила «Войсковое Правительство», в склад якого ввійшли сім осіб, що були членами Обл. Комітету від козацтва, і сім, обібраних Радою, та сім кандидатів. Цьому Правительству Рада й доручила доглядати «Войско».

Настрій козаків відбився на виборах Військового Правительства, і з склад його попало чимало монархістів і зорогів городовиків,

організмом. Одержавши після упадку старого ладу певну волю, вено могло зробити відповідні висновки з цього і, позбувшись вигляду і прикмет станової організації, які йому надавала весь час російська влада, уконстатуватися в державний організм. Як такий, Війско тоді повинно було б установити певні категорії мешканців Кубані, які вважалися б чужинцями, решту ж зрівняти у всіх правах і обов'язках. Проголосити повноправними громадянами тільки тих, хто до революції був козаком, очевидно, було неможливо — бо тоді утворився б державний організм, в якому більше половини населення було б чужинцями; це було б і нерозумно і небезпечно. Отже треба б було, визначивши певний час постійного перебування на Кубані, всіх, хто цій вимозі задовольняв, зрівняти у всіх правах з козаками, цеб-то, признати і право на землю. Очевидно, землі на всіх по існуючим тоді нормам не вистачило б. Мабуть, довелось б дати її з нових козаків тільки тим, хто дійсно працював на землі, а старим козакам, що самі не господарювали або мали поверх норми, поступитися частиною землі. Звичайно, це була б жертва і не мала. Але козацтво, якщо хотіло далі жити — а це можливо було лише в державній формі, а не становій, мусіло її принести, щоб поширити свою соціальну базу і зміцнити себе політично і фізично. Більшість городовиків, для котрих Всерос. Уст. Збори чи пізніше обіцянки большевиків загубили б свою принаду, кинула б своїх непрошених опекунів і проводирів в таборі російської інтелігенції і демократії, а меншість, що ошцилася б в стані чужинців, ні про які «права» говорити не могла б і великого значіння не мала б.

може уже через одне то, що городовики не ховалися в свою радістю в приводу повалення старого ладу*).

На чолі Військового Правительства став потайний тоді монархіст і єдинодільник О. П. Філімонов, а товариші йому був обраний хорунжий Макаренко.

Таким чином, після З'їзду владу на Кубані взяв у свої руки Обласний Виконавчий Комітет на чолі з Турутіним, а про справи козацькі стало діяти «Войсковое Правительство» на чолі з Філімоновим.

Боротьба за владу. Козацтво не вважало нормальним життям без міцної авторитетної влади і тому воно з великим задоволенням стріло звістку про організацію Військового Правительства. Воно не зрозуміло його дійсного скромного значіння. Та до того ж і комітети, де верховодили иноді заїди, набридли вже до смерті. Козаки майже два місяці сумували по владі, і коли, як їм вдалося, прийшла справжня та й ще й своя козацька влада — не призначена, а вибрана, вони щиро раділи. Ця радість була першою, яку дала козакам революція.

Одержавши звістку про народження Ради і Правительства, козацтво вперше відчувало революцію і воно, спокійне на початку революції, загубило рівновагу. Згадалося щось давнє, колишнє, майже забуте; стало воскресати щось рідне, своє... Рада... своє правительство... «Рада» — магичне слово: «Рада» — закон, «Рада» — доля козацька, «Рада» — є все. По першому слову Ради козак не тільки «переломить паланицю надвоє», а й життя віддасть.

Радість свою козак не ховали і дивувалися, чому й городовики не радіють — адже-ж без влади ні ладу ні спокою, адже-ж своя влада вже й про городовиків подбає. Скаже Рада дати городовикам землю, козак дадуть і землю; як-же ж не дати, коли Рада ухвалить. Скаже Рада городовиків у козак прийняти; що-ж — не чужі люди — можна й в козак прийняти... не тих, що під час війни поприходили, а тих — «своїх». Козак роблять все, що звелить Рада, бо козацтво поважав владу, з великою пошаною ставиться до законів і добросовісно їх виконує.

Козак здобувши свою владу, зм'як і був здатний кинутися в обійми городовиків, як братові, але до городовика й не підступиш. Городовики не тільки не раділи, що влада прийшла, а почали казати, що Військова Рада і Військове Правительство — незаконна влада; що законна влада — Обласний Комітет, і що землю городовикам не ця влада дасть, а — Всеросійські Установчі Збори.

Чим козак: комітет!... комітет — тимчасова революційна

* З осіб, які потім відігравали ту чи иншу роль в кубанському політичному житті першої революції, в Обласному Правительстві були: Полковник О. П. Філімонов, хорунжий Федорков, хорунжий Г. Л. Макаренко, хорунжий Г. М. Гуменич, учитель реальної школи Г. А. Білий, відомий лікар і статистик Ф. А. Щербина, агроном С. Ф. Манжула.

іграшка... Що може значить комітет, коли є Рада, є Правительство. Гніваються козаки, що городовики непоштиво ставляться до Ради й до Правительства, що не визнають влади і не коряться їй. В житті Кубані наступив мент надзвичайної ваги.

Рада і Військове Правительство могли сказати одне велике слово, після якого й городовики відчули б радість, бо побачили б, що на Кубані починає творитися нове життя. Рада могла сказати, що й козакам не наказано робити революцію, що козаки теж роблять її на підставі права, яке дає Революція, що вона, Військова Рада, проголошує себе верховною владою на Кубані і ухвалює: 1. Віднині козаки самі будують своє життя. 2. Всім громадянам Кубані — не козакам, без різниці національності і віри, котрі живуть в краю стільки-то років до сьогодні, дається право кубанського громадянства, цеб-то, всі «городовики» стають козаками. 3. Громадяне не козаки не приписані до громад, що живуть по містах, приписуються в козаки до тих міських громад, де вони живуть. Громадяне не козаки, що живуть по станицях, приписуються в козаки до тих станиць, в юртах яких вони живуть. 4. Не приписані в козаки, цеб-то, всі ті, хто в тих чи інших причинах позбавлений кубанського громадянства, проголошуються чужинцями і, як чужинці, позбавляються права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані. 5. Всі козаки (громадяне Кубані) вибирають своїх депутатів (на підставі закону) до Кубанської Краєвої Ради, котра вирішить: чи бути Кубані самостійною державою, чи «Кубанской Областью» в Росії, чи приєднатися до України, а також — земельне питання і всі інші головні питання життя краю.

Коли б сказала тоді це своє велике слово Військова Рада, навряд чи знайшлася б на Кубані козацька громада, котра не виконала б наказу своєї влади. Через тиждень-два після цього слова по всіх станицях «своїх» городовиків було б записано в «носимейні списки», стали б вони козаками і, забувши про своїх проводирів з «русских людей», пішли б у Краєву Раду, а не покладали б надії на Всерос. Уст. Збори. Цей «здобуток революції» злив би воедино населення краю, і під керуванням своєї, всіми громадянами козаками визнаної влади Кубанське козацтво, майже вдвічі збільшене, може й урятувалося б від бурь російської революції.

Козацтво чонає від своєї влади — Військової Ради і Військового Правительства — чину, революційної творчості. Козацтво всі свої надії покладає на свою владу, і ні на хвилинку воно не припускає, що Військова Рада і Військове Правительство — не влада. Зі зброєю в руках козацтво здатно обороняти «здобутки революції» — свою владу.

Але більшості проводирів козацьких і на думку не спало робити революцію. До тих психологічних процесів, що відбувалися в козацьких масах, до зміни їх настроїв, мрій і бажань вони не дуже придивлялися і прислухалися. Вони мали одну ціль — вберегти від городовицьких зазіхань козацьку землю. Образжені Областним З'їздом, що

про комісію для козацьких справ він згадав у «прим'чанні», вони ніби яспокоїлися, коли ця комісія при Обласному Комітеті з волі Військової Ради стала вватися Військовим Правительством. А Військове Правительство — цей випадковий плід випадково ображеного почуття сталої гідності — задовольнилося становищем доглядача за військовим добром і було певне, що воно і догляне і встереже.

Козацькі проводирі не відчували настроїв козацтва, які несподівано виявилися після народження Військової Ради і Військового Правительства.

Козацькі проводирі й не лагодилися братися за влаштування життя цілої Кубані. Вони дбали про «Войско». Вони гадали, що на Кубані й надалі мусять бути козакми й городовики, що козацтво повинно зберегти військову шкаралупу, станові привілеї, придбати від Революції свою *військову самоуправу*, і були не від того, щоб поступитися становим гонором і надати право на участь у військовій самоуправі і городовикам, але... тільки «корішним».

Не Край, а «Войско», не інтереси населення цілої Кубані, а інтереси «Кубанського Казачього Войска» цікавили проводирів козацьких: не про долю Кубані, а про збереження козацьких привілеїв побивалися вони.

І тому Військове Правительство почувало себе цілком добре, перебравши на себе функції комісії по козацьких справах при Обласному Виконавчому Комітеті, в складі якого було сім членів Правительства.

А городовицькі проводирі були далекі від думки братися за влаштування життя Кубані не по російському «ранжіру». Вони гадали, що в «Кубанській Області» мусять бути «граждане-казакми» і «граждане-иногородніє», що перші повинні дати другим (як «иногороднім») землю, а ті й другі повинні разом взяти від Революції безстанову демократичну самоуправу (земство). Городовицькі проводирі вірили в можливість введення на Кубані безстанової демократичної самоуправи в той час, коли існують стани, коли «граждане-казакми» живуть організовані громадами і мають землі, ліси, води й інші громадські і військові добра та капітали, а «граждане-иногородніє», в значній їх більшості приписані до губерній, в яких родилися чи вони чи їх батьки та діди, живуть на Кубані розпорошеною юрбою і нічого не мають. Щоб досягти цього, вони були не від того, щоб ліквідувати стани через знищення козацтва (розкозачення).

Народження Військової Ради не внесло яких-будь змін у загальні настрої і наміри проводирів. Городовицьким проводирям ця козацька установа прийшла не до смаку, бо від назви її — «Рада» — чимсь «не русскимъ» (в складі Обласного Комітету між проводирями городовицького населення, здається, був лише один українець П. С. Синицький), але тому, що члени Військового Правительства входили в склад Обл. Комітету, а саме Правительство довго до нього ставилося до нього, коли спокійно дивилася

на майбутнє і вірили, що Військова Рада буде існувати до часу, поки введеться безстанова демократична самоуправа.

Козацьке населення на появленні Військової Ради відгукнулося негайним перебранням влади по станицях в свої руки. Козацькі громади мали старий, добре налагоджений адміністративний апарат влади — «станичні правління», котрий вони й повернули до життя.

Станичні виконавчі комітети хоч і продовжували вважати себе законною владою, але вони, позбавлені підтримки козацьких громад, коштів, помешкання і технічного апарату, обернулися в організації зв'язку між городовицьким населенням станиці та Обласним Комітетом і «Крестьянско-Кавальнимъ Союзомъ» — політичною організацією, на чолі якої стояли російські с.-р. *).

Перебрання козаками влади в свої руки позбавило Обласний Комітет ґрунту в станицях. Спіраючися лише на організованих в «крестьянско-казаній союзъ» городовицьких і на робітничі організації міст, він теж, власне, повис у повітрі, але присутність в його складі членів Військового Правительства ще давала йому можливість жити.

З появленням Військової Ради та Військового Правительства почало утворюватися, не так в центрі, як на місцях, положення складніше від того, про яке звичайно кажуть: «держава в державі». Справді: Обласний Комітет — Кубанська влада, яку визнавали Військова Рада, Військове Правительство і городовицьке населення краю; Військове Правительство — члени його входять в склад Обл. Комітету — доглядало за «Войскомъ» і не вважало себе Кубанською владою, а козацьке населення вважало Війскову Раду законодавчою, а Військове Правительство виконавчою Кубанською владою. Обласний Комітет всяке значіння красної влади в його очах стратив.

Певно комісар Тимчасового Уряду міг би внести якісь поправки в організацію місцевої влади, але він тримав нейтралітет. К. Л. Бардіж не був прихильником русофільсько-казанофобських тенденцій городовицьких проводирів (які до того ж не могли похвалитися звичайною тактовністю: обороняючи принципи безстанової організації влади, вони після уступлення Ніколаєва з посади комісара домагалися, щоб на його місце був призначений *обов'язово не козак* — був призначений Долгополов), але він не був прихильником і не мав ура-козацьких настроїв більшості членів Військового Правительства.

В такому сталовищі влада не могла довго перебувати. Мусіло прийти до якогось кінця, і сесія «Областного Совѣта», яка була призначена на кінець червня, наблизила той кінець.

Головним питанням, яке Обласний «Совѣтъ» мусів розв'язати, було питання про введення на Кубані «земетва». Голова Обласного

* По селах, звичайно, комітети такого конкурента, як станичне правління, не мали. Там вони й далі були дійсними органами влади, але великою підпорою Обл. Комітету бути не могли в причині своєї нечасовості.

Комітету Турутін в'їздив до Петербургу, одержав категоричну обіцянку Тимчасового Уряду задовольнити «желаніє революціонно-настроєного населенія Кубанської Области кмѣть земство» і навіть проєкт останнього: треба було познайомити Обласний «Совѣтъ» в загальніших принципах майбутньої безетанової демократичної самоуправи.

Обласний «Совѣтъ» був у кворумі, головував адвокат Ліберман. З великою увагою вислухали члени «Совѣта» — городовики повідомлення Турутїна про те, на яких підставах має вестися земство. Демократичні засади його — не довгий час (один рік) перебування на Кубані для набуття права на участь в земельних виборах, перехід громадських (козацьких) установ і майна в розпорядження земства — ці засади цілком задовольнили городовиків.

З напруженою увагою вислухали повідомлення Турутїна члени «Совѣта» — козакі. Позбавлення козаків права самостійно розпоряджатися козацьким добром, загроза козакам відоуненням їх, як меншості населення в значній кількості станиць, від рішаччих впливів на справи, залежність інтересів постійного населення від випадково елемента (під час війни і в зв'язку з нею на Кубані опинилося чимало ріжного люду, що вже більше року перебував на її території) — ці засади не задовольнили, а обурили козаків.

Стрілися інтереси двох частин населення краю: козацтва, з його добрами і звичкою самостійно розпоряджатися своїм добром, і городовиків, в більшості не володіючих добрами, але набувши бажання зрівнятися з козаками в праві розпорядження козацьким добром.

Козак не хотів безоглядно поступитися своїм добром на користь городовиків. городовик же, в душі якого з вибухом революції прокинулася з непереможною силою невміруча хліборобська жадоба землі, засвоїв думку, що Російські Установчі Збори примусять козаків дати йому і землю і право розпорядження козацьким добром, і не схотів відмовитися від «здобутків революції».

Козацькі проводирі були певні, що городовицькі проводирі вріють про розкозачення козаків. Їм здавалося, що земство — перший ступінь до переходу і влади і майна козацького в городовицькі руки, що демократичні підвалини його приведуть до того, що люде, чужі краю — Лібермани, Турутїни, Сверякови й інші посядуть на козацьке добро і будуть розпоряджатися ним.

— Ми дбали, ми будували церкви, школи, шпиталі. Козацькі громади мають свої землі, капітали. А ви кажете, що козацьким добром можуть розпоряджатися навіть ті, хто випадково понав на Кубань, хто сьогодні живе тут, а завтра буде десь. А коли б козакі вийшли з Кубань, чи в Рязанську губернію та сказали: — пустіть нас, ми хочемо вернутися разом з вами та ще й земельки нам дайте, — пустіть? Чи в Рязанську губернію? Ні, не пустили б, а сказали б: «Оддамо собі раду». — Так приблизно формулювалася думка проводи-

рів козаських, котрі вважали неможливим уводити безастягову демократичну самоуправу на тих підставах і в тій формі, які висували городовицькі проводирі.

Для таких міркувань було й виправдання. В травні в Катеринодарі відбувся з'їзд представників кубанських частин, що були на фронті. «Фронтівики» дуже були незадоволені «тиловиками». В Обласному Комітеті вони вбачали загрозу існуванню «Войска», інтереси якого, на їх думку, Військово Правительство боронило не досить енергійно. Правительству довелося вислухати не мало докорів за те, що воно «уступає» і «потакає» городовикам. Де-хто й з старих станичан став схилитися до думки, що нічого поспішати ні в землю ні в земством, поки молодь не повернется з фронту додому, бо без неї незручно розв'язувати ці такі великі питання, що істотно зачіпають її інтереси: «Ім, мовляв, доведеться жити...»^{*)}

— «Въ Тверской губернии люди то бѣдныя и конечно земли не дали бы вамъ... но можно ли сравнивать Кубанскую область съ Тверской губерніей?.. Да вѣдь вѣдьсь то на каждую душу приходится во сколько земли!.. А что касается имущества казачьяго, то необходимо ликвидировать старые предрассудки... И казаки и иногородніе русскіе то люди, и для общей пользы...» і т. д. Так приблизно заперечували городовицькі проводирі.

Козацькі проводирі і про «общую пользу» Кубані ніяк не думали, вони гадали, що «Войско» з своєю військовою самоуправою може жити добре, що ж до городовиків... «ще городовики «корінаї» можуть брати участь у військовій самоуправі, може ще й в «свічниками» козакам можна балакати, а решта... хай, що знаєть, те й роблять з собою. Хотять — хай для себе хоч і земство заводять, аби козаків не трогали». — Так казали ура-козаки.

«Козакам треба не про «Войско», а про край, про цілу Кубань дбати. Адже-ж городовики складають половину населення Краю. Коли будуть прийняті в козаки ті городовики, що постійно живуть на Кубані, коли буде скасований поділ постійного населення на козаків і городовиків, тоді влада і добро козацьке лишаться в козацьких руках. Тоді козацтво буде повним господарем у себе дома, і йому не будуть страшні демократичні установи, бо не-козаки стануть чужинцями і не будуть приймати участі в політично-громадському житті Краю». — Так приблизно формулювалася думка прихильників окозачення городовицького постійного населення.

— «Не можна, не можна городовиків у козаки приймати, бо землі не вистачить» — заперечували ура-козаки (здебільшого не хлібороби).

Не могли члени Обласного «Совѣта» порозумітися, не могли вони, як козаки та городовики разом будувати нове життя свого краю,

^{*)} Козацькі проводирі добре знали, що значна більшість городовиків прийшла не в Тверській чи Рязанській губернії, і що переселенці з України живуть на Кубані не в учорашнього дня, а й родинами і хрестинами у козацьких станицях.

... VI ввечері між ними стався розрив. Під час живої дискусії з приводу вестя городовик Білоусов, молодий гарячий адвокат, в якесь образливе слово на адресу полк. Філімонова, голови військового Правительства. Козаки зажадали вибачення. Білоусов відмовився. Тоді козаки покинули засідання, залишивши П. Л. Мазренка, який в годинник в руці ультимативно заявив, що коли протягом певного часу Білоусов не вибачиться, то козацька частина «Совету» назад вже не повернеться. Обурені таким ультиматумом і в такій формі городовики не зробили того, що повинні були б зробити в певних умовах — вплинути на свого гарячого товариша, щоб той вибачився перед ображеним, або, принаймні, відмежуватися від нього. Інцидент ще більше загострився. Тому що ніякої серйозної спроби поладити його ні одною стороною зроблено не було, можна припускати, що він був лише приводом для тих, хто вже раніш вирішив розірвати.

Козацька частина Обласного «Совету» проголосила себе «Войсковым Советом». Певно, коли б городовики, що постійно живуть на Кубані, були прийняті в козаки, а в Обласному «Советі» засідали не «граждане-казаки» і «граждане-иногородние», а козаки-громадяне Кубані, то дійсна демократична самоуправа не тільки не злякала б її, а вона сама вчепилася б за неї.

Козаки — члени Обласного «Совету», представники різних течій політично-громадської думки — однодушно пішли на розбрат з городовиками. Ура-козаки (більшість) були вдоволені, що трапилася щаслива нагода порушити неприродне, на їх думку, становище, коли козаки взагалі ведуть якісь розмови з «бісової душі городовиками», котрі «на наших животах живуть»; прихильники окупації городовиків — козаки, свідомі українці (де-кілька душ) — гадали, що вони розбрат учиняють не з городовиками, а з їх проводирями-чужинцями, а козаки представники російських політичних партій (теж де-кілька душ) не могли не визнати претензії на участь у громад-

ствичному життю Кубані випадкових людей несправедливими, і хоч і боляче було їм іти на розбрат з товаришами однодумцями — городовицькими проводирями, а вони теж приєдналися до більшості (з городовиками лишився лише козак — ветеринарний лікар А. В. Юшко, «столетовець» і в той же час російський с.-р.).

Четвертого дня Військового «Совету» проголосив, що Кубанський Обласний Комітет більше не існує, що владу перебрав Військовий «Совет» і Військове Правительство, і пообіцяв увести на Кубані безстанову демократичну самоуправу.

Козаки, городовики — «корінні» і «вічні» — та великі землевласці, котрі труслилися над землею і були певні, що «Войсковий Совет» не тріснує, а також торгово-промислові кола визнали нову владу. Комісар Тимчасового Уряду К. Л. Бардік з свого боку особливим указом (ціркуляром) санкціонував «державний переворот».

... на Кубані під проводом Бабкіна і Школовка мали власну пресу.

Здавалося, що Військовий «Совѣтъ», взявши владу в свої руки і прообіцявши ввести безстанову демократичну самоуправу, негайно скличе Військову Раду, яка вирішить долю городовицького населення Кубані — може використає починаючи вже замірати бажання козаків дати раду «своїм» городовикам і утворить ґрунт для будівництва нового життя не «Войска», а краю, цілої Кубані. Але цього не сталося.

Військовий «Совѣтъ», взявши владу в свої руки*), доручив Військовому Правительству берегти «Войско». А Військове Правительство, що несподівано для себе в доглядача за козацьким добром обернулося в орган влади — не зрозуміло в повному обсягу вимог життя.

Обласний «Совѣтъ» і Обласний Комітет після виходу з їх складу козаків опинилися в такому ж становищі, в якому вже перебували станичні комітети. Але Обласний Комітет все ж ще вважав себе владою.

На Кубані таким чином поветало дві влади: «козацька» і «городовицька». Козацькі проводирі ігнорували владу городовицьку, гадаючи, що вона не шкодлива, поки не чіпає козацького добра. Городовицькі проводирі вважали козацьку владу шкодливою і робили все, щоб дискредитувати її в очах козаків. «Військове Правительство — контр-революційне, одностороннє, не демократичне, буржуазне, золотопогоню» і т. д. — казали городовицькі проводирі на козацьку владу, але городовицька влада не мала сили усунути його геть, бо хоч у Катеринодарі й була розташована не козацька військова частина — 223 Дояська піша дружина, але покладатися на неї було не можливо, бо вона думала тільки про те, щоб не понасти на фронт, а в розпорядженні Військового Правительства були козацька запасна сотня, козацька школа прапорщиків і гвардійський дивізіон (бувши царський козвой, що в початку літа прибув з Царського Села).

Російська революційна демократія не хотіла позбутися такої позиції в краю, як Обласний Комітет, і була не від того, щоб звалити контр-революційне Військове Правительство. В літі вона скріпила своє положення по містах Кубані, в особливо в Катеринодарі, дикуючи закону Тимчасового Уряду про міське самоврядування — на виборах скрізь одержали перемогу російські соціалістичні партії. Та городовицькі проводирі добре розуміли, що без своєї військової Та городовицькі проводирі добре розуміли, що без своєї військової сили в козаками провадити боротьбу тяжко, і тому вони вжили заходів, щоб таку силу придбати. На прохання катеринодарського самоврядування, на чолі котрого стояли: міський голова М. П. Адамюк — російський с.-д. (з кубанських городовиків) і голова Думи

*) Тоді «Влада» обмежувалася майже однією сферою адміністративно-поліційної управи і те, здебільше, згідно з постановками Судові, фінансові й інші краєві установи підлягали своїм відповідним дореволюційним чи центральним, чи окружним інстанціям. Ні Правительство Військове, ні Комітет показує на них ніякої уваги не звертали.

Б. П. Вальберг — російський с.-р., в Катеринодар було надіслано 2-й запасовий армійський гарматний дивізіон (коло 3¹/₂ тис. солдатів).

Коли прибула військова сила, російська революційна демократія почула під собою ґрунт і організувала по краю велику агітацію проти Військового Правительства. Здавалося, що ось-ось громадянство засвоє думку про непотрібність і шкідливість Військового Правительства, а тоді Обласний Комітет, спираючися на військову силу, повернувся в атаманський палац (там спочатку був розташований Обл. Комітет, а потім там же перебувало Військове Правительство). Але ліве крило російської революційної демократії зіснувало всю справу: большевики внесли цілковитий розклад у гарматний дивізіон, він став ні до чого негодним, окрім уличних бешкетів, і вгодом (в ніч на 1 листопаду) був обеззброєний козацькими і черкеськими частинами.

Козацькі проводирі бачили всі заходи городовицьких проводирів, але були спокійні, бо знали, що агітація «крест'янсько-козацького союзу» і російських газет лише скріплює його вагу і значіння в очах козацького населення, яке до того ж позбулося вже жертвенного настрою, що був опанував ним в перші дні по народженню Військової Ради, і вже дивилося на городовицьких, як на ворогів козацтва, ладу і спокою. — «Військове Правительство вибране Військовою Радою. Всі — і козакки і городовики — мусять коритися Правительству. Не розумне воно, погане — Рада скине його. Хто проти Військового Правительства, той проти козаків». Такі думки засвоїло козацьке населення, і всі заходи городовицьких проводирів позбавили Військове Правительство авторитету були даремні і лише загострювали відносини між козаками і городовиками по станицях. Хоча треба сказати, що до осені незгода між козаками й городовиками захоплювала, головним чином, майже виключно проводирів, сварилися і сперечалися між собою вони, а маси жили собі поруч досить мирно.

Оскільки безоглядно козацтво шанувало авторитет Військового Правительства, видно хоча би з того, що Юшко був проголошений по всіх станицях зрадником лише за те, що припускав, що «справда» скорше буде в городовицьких проводирів, ніж у козацьких на чолі з монархістом Філімоковим*).

Російська революційна демократія руйнувала старий апарат влади і утворювала новий, керуючися вказівками своїх партійних центрів і вимогами російського революційного фронту; новий апарат будувався за російським зразком і лише на деякий час, аби сяк-так перебути, поки прийдуть Всеросійські Установчі Збори, котрі гадалися, вже й скажуть, як треба збудувати і новий постійний апа-

* Юшко — добрий козак, порядна людина, дуже болюча переживав свідомість українця. Він гадав, що і «Лукича» (Гардія) і група козаків свідомих українців не підтримували російської революційної демократії, чим, звичайно, дуже ображали городовиків. Всі свої сили він віддавав на укріплення городовицьких проводирів.

рат влади і нове життя. На тимчасовий апарат влади покладалося одно завдання — не допустити контр-революційних виступів і... дотягти до російських Установчих Зборів.

Як гриби після дощу, виростали нові громадські установи, пухли, ширилися і витрачали на своє утримання колосальні кошти. Люде, яких винесли вгору хвилі революції, намагалися захопити разом як-найбільше посад, не думаючи доведи над тим, чи можливе іноді одночасове виконання однією і тією ж особою протилежних обов'язків по двох, а то й більш посадах.

Протягом де кількох днів утворився «Областной Продовольственный Комитетъ», з сотками урядовців, «Городской Продовольственный Комитетъ» з десятками урядовців, куди хмарою посунула революційна демократія і просто демократія.

Учорашні маленькі урядовці міської управи чи кооперативу, що одержували найбільше 75 карб. на місяць, тепер готовують, одержуючи 400, 500, 600 карб. на місяць. Вчора вони розпиналися проти хабарництва старої бюрократії, докоряли їй, що пухле на крові народа, а сьогодні складають самі для себе штати з такою платнею, про яку не смів мріяти не то що середній, а й великий провінціальний урядовець. Але це не позбавило нові установи і їх персонал хвороби хабарництва, може, ще гіршого.

Не було й ладу. Кращим прикладом дійсного положення речей в цьому відношенні був факт хлібного голоду в Катеринодарі в літі 1917 р. Кубань була завалена хлібом, а в її столиці хліб продавали по картках, тай то лише чорний (білий тільки хорим на підставі посвідки лікаря).

В поведінці в прохачами нечемність, грубієть, якої іноді не бувало і в дореволюційному поліційному участку.

А головніше від усього — технічна недосвідченість і невихованість, неграмотність, недбальство і страшне проволікання в діловодстві.

В менших розмірах це саме творилося й на провінції.

З одного боку, відбувався процес організації, а з другого, поширювалася дезорганізація. Нищився, руйнувався, ослаблювався старий апарат державної влади, але те нове, що ставало на місце старого, конаючого, не в силі було відразу переобрати і, як слід, виконувати всі соціально необхідні функції свого попередника. Процес дезорганізації відбувався швидче, ніж процес організації, останий відставав, і в прориві між ними починав маячити привид анархії.

Обласний Комітет бачив цю загрозу і до де-якої міри намагався їй залобігти, складав та розсилав по станціях різні відозви, інструкції та зобов'язуючі постанови. Але його знеславляли внутрішні тертки та зріст замірності і впади Вищнього Правительства.

Останнє, хоча само не доросло до свідомості необхідності стати по станомою козацькою, а краєвою владою, все ж претензії Комітета в цьому відношенні, оскільки він намагався підпорядкувати

— примусити їх користися його розпорядженням, — підкорвало.

Російська держава виявила болячки Кубанського життя, болячки ці пристосовані до місцевих умов, але російська революційна демократія не вважала можливим лікувати хоч би й найбільші недуги життя без волі Установчих Зборів, а до того ж Кубанські болячки нею вважалися не болячками, що загрожували затроїти цілий організм, а незначними «ненормальностями», з ліквідацією яких можна спокійно зачекати до приходу лікаря всіх хороб — Всеросійських Установчих Зборів.

Представникам російської революційної демократії пощастило переконати городоваків, провід над якими вони взяли в свої руки, в їх свідомості чекали великої і багаті милости не від кого, а від Всеросійських Установчих Зборів. Городовицьке населення щиро вірило, що коли воно поїде до Установчих Зборів своїх проводирів в «Хрест'янсько-Казачього Союзу», то останні здобудуть їм і землю й право розпорядження добрами Кубані поруч з козаками. Втім, що Всеросійські Установчі Збори можуть дати їм і та й друге, що вони їм дадуть — сумнівів не було.

Городовицькі чекали Установчих Зборів, лише на їх покладали свої надії і хоч і нетерпеливилися, але великого значіння тому, що Обласний Комітет перестав бути владою, не надавали. Ось прийдуть Установчі Збори і ліквідують Військове Правительство — думали вони.

А козацькі проводирі припускали, що Всеросійські Установчі Збори примусять козаків «потїснитися», щоб було де сісти й городовицькам, що Установчі Збори взагалі вирішать долю і козаків і цілої Кубані.

Але захісць того, щоб, не чекаючи їх, взятися за працю утворення нового життя краю і поставити Установчі Збори перед фактом утворення такого ладу, який би не давав Зборам приводу до втручання в кубанські справи, вони обмежилися доглядом за «Війском» і тому не перешкоджали існуванню Обласного Комітета, хоч і проголосили його не існуючим. Ось, «збируться Російські Установчі Збори і вирішать, що і як мусить бути». Права «Війска» проводирі збираються зберегти на цих Зборах*). Але поспіхом почали виникати й непокоїти і козаки, що Установчі Збори взагалі зможуть щось полягодити в Росії.

*) Указом для майбутніх депутатів від козацтва на Установчі Збори директивно вказано, щоб треба було добиватися, щоб всі повноваження були передані на рахунок державного банку, а не на мобілізацію та війну, а також щоб була введена на Кубанському фронті мобілізація на приватній власності шляхом подорожжів і натуральних платежів, а також земельних і лісових реформ.

від «Всеросійського Козацького Союзу» до «Юго-Восточного». З самого початку після вибуху революції козацькі проводирі вважали, що в республіканській Росії вони зможуть врятувати привілей лише тоді, коли козаки всіх козацьких військ виступлять на оборону їх одним фронтом, та коли держава буде неподільною, а російський уряд почуватиме гостру потребу в козаках. Тому вони двійшли в опілку в російськими козацькими Військами.

Ще в кінці березня (23—27) 1917 р. в Петербурзі відбувся з участю кубанців (Г. А. Білий, полк. Єрмоленко, хор. І. П. Макаренко, Ф. А. Щербина) загально-козацький з'їзд, на якому, крім побажань, що до порядку військової служби козаків, було ухвалено: 1) республіканська, єдина неподільна Росія, 2) місцева автономність і 3) повна недоторканість козацьких земель*). Повазі неподільності Росії козаки тримаються й далі на другому загально-російському козацькому з'їзді в червні місяці, що ухвалив був в приводу оголошення Центральною Українською Радою і Універсалу таку резолюцію (проти неї були лише кубанці чорноморці):

«Всеросійський козацький з'їзд ухвалив уже резолюцію про неподільність демократичної республіки як єдиної правильної форми правління в російській державі й думає, що відокремлення України з її територією з держави та в теперішнім тяжким часі ще більше побільшує тягар державної будови. Тому з'їзд заявляє, що він рішуче підтримає Тимчасове Правительство в його розпорядках, що торкаються Універсалу, виданого Українською Радою».

Вони утворюють «Всеросійській Союзъ Козацькихъ Войскъ»**), на чолі з полк. Дутовим (піаніше Отаманом Оренбурзького Війська), з метою захищати «єдинство Росіи»***) від внутрішнього ворога, а козацьку землю від городовиків.

Козацькі проводирі всіх Військ добре знали, яка Росія порятує козацьку землю, і ще в серпні місяці 1917 р. на державній нараді («Государственномъ Совѣщаніи») в Москві Донський Отаман ген. Каледін в імені 12 козацьких Військ заявив: «Россія должна быть единой, всякимъ сепаратнымъ стремленіямъ долженъ быть поставленъ предѣлъ въ самомъ зародышѣ»****).

Але з розвитком Революції виявилось, що російські монархісти, на яких, не дивлячися на резолюції про «республіку», поклали надії «Всеросійській Козацькій Союзъ», безсилі, щоб повернути до

*) Ген. штаба полк. Добряншт, «Борьба съ большевизмомъ на Югѣ Росіи». Прага. 1921. Стр. 27.

**) В виконавчому органі Союзу «Советъ Союза Козацькихъ Войскъ» представниками від Кубані були: оесаул К. Т. Бережний, урядник В. А. Андєев, оесаул Новосільцев, підесаул В. А. Вішніков, хор. В. К. Бардіж, В. Я. Поножовий, оесаул В. Д. Гамалін, підесаул Г. П. Болотов.

***) А. Гресонъ «Союзъ Козацькихъ Войскъ въ Цесарствѣ въ 1917 г.» «Донскіи Листви», № 2, ст. 239.

****) Добряншт, цит. праця, ст. 31.

жизня старий лад*), а козацькі Війська ослабі, щоб витримати ватиск Революції на станові привілеї. Та виявилось щей те, що «сепаратнымъ стремленіємъ» поневолених народів навіть не було кому дати одсіч, як слід.

Козацькі проводирі мали можливість стежити за боротьбою України за своє визволення. Вони знали, що російські партії і менажерські і республіканські гостро ставляться до вимог України за автономію. Вони знали, що Виконавчий Комітет Всеросійської Ради (К. В. К.) козацьких Депутатів постановив:

«Висловити цілком справедливою відмову Временного Правительства на прохання про надання автономію Україні, бо таке право йому не належить, і прохання цієї автономії означало б, що Временне Правительство дає Установчих Зборів і перевищує дану йому пародом владу**»).

Що «вождь русской революции» Керенський у Києві в кінці червня 1917 р. на адресу українців ваявив:

«...должна быть великая, сильная, нераздробленная, когда кто-либо попытается посягнуть на ее целостность и протянетъ руки, то мы сможем ему еще сказать: — руки прочь!» —

а другий «русский вождь», Церетелі, тоді ж і там же сказав:

«Во имя единого, великого и цѣлаго мы не остановимся чтобы задавить малую часть дѣла».

і настоював, щоб в тексті умови Генерального Секретаріята з Тимчасовим Урядом слово «автономія» навіть не агадувалося. Але вони бачили, що ніякі резолюції і грізні заяви не проводяться в життя, і що одна ведільниця Росія гине.

Таке враження привезли з Московської наради її делегати Військового Правительства (Гурбич, І. Макаренко, Манжула). Тому, а також припускаючи і не безіздставно, що ворожка козакам російської революційна демократія на Установчих Зборах, як що вони й з'являться, подбає, коли не про цілковите скасування козацького стану, то принаймні, про обезсилення козацтва, козацькі проводирі для уривання «Нижеса» переходять на позицію поневолених народів з метою в своїх станових цілях використати їх гасло — національне самоозначення. Теорія «козацької нації» — винахід товаришів революції Військового Правительства хорунжого І. Л. Макаренка, який серйозно обгрунтувала цю нову позицію.

Цією теорією представників поневолених народів, що відбувся в Києві з 8 по 15 вересня (ст. ст.), не дивлячися на вимоги представників козацтва, не визнає козацтво нацією і ухвалив:

* Союзом Козацьких Війська — виконавчий орган Союзу — членів Союзу, свого часу, був у постійних зв'язках з монархічною владою, на чолі якого стояв один з керівників Державної

1. Признати козацтво між народами Російської Республіки самостійною галуззю, яка утворилася через особливі обставини історичного життя і має всі права на незалежне існування; 2. *Всіма засобами підтримати зацікавлення козацтва до порядкування свого життя на основі самоозначення*; 3. Вітати приєднання до З'їзду народів вільного козацтва, як повинні бути членами коза вільних народів Російської Демократичної Республіки, федеративною перебудова котрої вони домагаються».

Київський З'їзд представників народів бувшої Росії морально підтримав козацьких проводирів. З'їзд цілком серйозно ставився і до представників козацтва і до їх вимог. Представникам народів і на думку не спадало, що козаки лише переестраховуються на випадок, коли Росія монархічна і негодільна загине, і вже не буде кому забезпечити їм привілеї.

Проводирі козацтва піднесли гасло федерації. А це значило: Росія має бути єдиною неподільною, але козацькі Війська (тільки!) можуть користуватися своєю військовою самоуправою («автономією»), бо вони заробили («аслужили») право на недоторканість своїх земель. (На останньому козацькому З'їзді в Києві в кінці жовтня представник кубанських козаків і член Військового Правительства прапор. Рябцов по раз погрожував, що козацтво вийде зі стану пасивності та перейде до оборони «єдинства Росії»).

Кубанські проводирі козацькі по суті домагалися, щоб кожні 410 душ «войскового селовія» з кожної 1.000 душ усього населення*) мали право будувати своє життя, як вони хотять. Десять городників (більшість населення) їх цілком не обходила.

Ставши на шлях автономії Війська, козацькі проводирі знайшли засіб для врятування привілеїв і взагалі почули під собою міцний ґрунт. Російська революційна демократія з її московським «рани-ромъ» була вже їм не страшна (адже ж «козацька нація» підняла гасло революції — національне самовизначення!..) Російські Установчі Збори теж уже їх не лякали: козацькі проводирі підуть при потребі на Установчі Збори навіть поруч з представниками повелених народів, і, хай, українці, фіняндці й інші народи здообудуть

*) На 1.000 душ населення на землях козацьких Військ

	козаків	некозаків
На Кубанщині	410	590
„ Донщині	400	600
„ Забайкальщині	291	709
„ Оренбурзьщині	228	772
„ Терщині	179	821
„ Амурській	179	821
„ Урalsькій	177	823
„ Амур-амурській	109	891
„ Приморській	62	938
„ Сибірській	42	958
„ Сибірській	30	970
„ Астраханській	18	982

(За даними «Киевская Россия» за 1910 г. Над. Центр. Статист. Комит. Мин. внутр. Дѣлъ, С. П. В. 1911 р.).

а вони поруч з ними порятують «Войско», привілеї, землю. На той випадок, коли б Збори відчинилися, для депутатів козаків інструкція малася.

Як Областний Виконавчий Комітет з його заходами ввести демократичну безстанову самоуправу і принустити городовиків до порядкування поруч з козаками кращими добрами, так ціле городовицьке населення з його зазіханнями на козацькі землі перестали бути чужою козацтву. Більшість Військового Правительства на чолі з генералом Філімоновим, ставши на шлях перебудови Росії на «федеративних» підвалинах і поклавши привестись в жертву «Войску» більшість Росії, цілком ігнорувала і російську демократію, і городовицьке населення краю, і долю Кубані. Військовому Правительству, одно слово, перестали бути страшними майже всі вороги козацтва.

Єдиний ворог, ворог суцього «внутренній» непокоїв більшість проводирів. Ворог цей — пробудження національної свідомости українського населення Кубані. Нікого і нічого проводирі так не боялися, як цього ворога. Він міг підрастися непомітно. А вони знали, що коли б це сталося, коли б некра свідомости розгорілася в полум'я, то й «військова хатка», яку так старанно охороняло Військове Правительство, була б зруйнована до щенту, бо тоді був би ґрунт для об'єднання більшости козаків з більшостою городовиків, бо тоді б і ті й другі разом, як козаки-громадяне Кубані, дбали б уже не про «Войско», а про долю Кубані і — могло бути все — чи не вистовлялися б вони й за приєднання Кубані до України, щоб разом уже цілому українському народові, цілій Україні виборювати право на своє незалежне життя.

З великим острахом ці проводирі ставилися до найменших проявів національного пробудження козаків. Відкриття по станціях «просвіти», організація вчительського тов-ва, чи тов-ва шкільної «школи на національному ґрунті», влаштування вчительських українських курсів, введення навчання по школах українською мовою чи впровадження Універсалу Центральної Ради — все це їх хвилювало, вело до страху, і вони розповсюджували байки про «німецькі марки», про бажання гуртка української інтелігенції «продати» Кубань і не засвоювалися, поки не знайшли засіб позбавитися страшної української небезпеки.

Проводирі знали, що українська небезпека не буде грізною, поки козаки й городовики лишаться заперкними ворогами, та поки козаки не будуть звільнені від «козацького берега» — Союзу Козацьких Республік. Висхід українська небезпека загрожувала не одній Кубані, а й Тереку і Дону. На Терекі чвотина козаків і значна більшість городовиків — українці, а на Дону значна більшість городовиків українці, та й по-ки козаків чимало (остатніх).

І на Тереку і на Дон розлягся від Кавказу чорна Волгу, Урал довгою смугою, і тяжко було переконати Кубань, Терек і Дон, і корінності постійного союзу його

з забайкальцями чи приморцями. Треба було подбати про скорочення того «берега» і обмежитися спілкою Кубанського Війська з іншими територіально козацькими Військами. Війська Терське та Донське — сусідні, — отже треба в першу чергу об'єднатися з ними. В «Єдиній Недільній Федеративній Росії» «штат», утворений з земель трьох козацьких Військ матиме певне не аби-яке значіння в житті держави і зможе відігравати не аби-яку роль при утворенні державного ладу. Адже ж силами трьох Військ можна не тільки «дати раду» городовикам, що живуть на території трьох Військ, а й вавести «правний лад» у цілій Росії, а, головне, Кубань, звязана козацьким союзом, не відірветься від Росії і не приєднається до України, коли б останий і пощастило вибороти свою незалежність.

Для утворення такого об'єднаня Військове Правительство і послало хорунжого І. М. Макаренка, апостола ідеї південно-східного союзу, на Дон, щоб повернути і донське козацтво до утворення «штата» з козацьких земель*). Донці були упертими автотомістами і жахалися федерації, тому вони ставилися до думки поділити Росію на «штати» вороже; проводирі їх визнавали, що Дон має історичне право лише на «автономію» (зійскову самоуправу), і І. М. Макаренкові треба було довести їм, що організація козацького «штату» не тільки не загрожує «єднству Росії», а може спричинитися до скріплення сил козацтва, а значить, і Росії.

Донський Військовий Круг, вислухавши реферат Макаренка про організацію союзу козацьких Військ — Донського, Кубанського, Терського, з можливім приєднанням до нього Астраханського та Оренбурзького, горців Кавказу і кочуючих народів Ставропольщини та Астраханщини, і довідавшись від нього, що на Кубані та Терці питання про утворення зазначеної спілки вже вирішено позитивно, доручив Донському Військовому Правительству взяти участь у конференції в цій справі і делегувати представника від Донського Війська в союзний орган, що має бути утворений, а також ухвалив просити майбутній союзний орган розробити до Російських Установчих Зборів проект уприси, котрий забезпечував би право національностей і *всликих побутових груп* у сфері місцевого законодавства, захищував би непорушним тісний зв'язок союзних земель з Росією та не нищив би єдності і сили її.

У другій половині вересня (22—24) в Катеринодарі відбулася перша конференція представників козацьких Військ. Конференція

*) Власне ця ідея не була новою. Р. 1906 російська партія с.-р. в одній з брошурок видавництва «Донская Русь», апелуючи проєкт «основного закона о землях», пропонувала утворити в Дону, Кубані Астраханській та Ставропольщині, південної частини Саратовської губ., західної частини Уральської, південної частини Саратовської губ., західної частини Уральської області і північної частини Терської — «Юго-Восточную Область» з адміністративним центром в Новочеркаську. А професор К. А. Фортунатов в своїй книжці «Национальные области России», що вийшла того ж року, вважав утворити в Дону, Кубані, 2-ох округів Терську, Астраханщини, Ставропольської та Чорноморської губ. — Козацький штат (див. Р. С. Сватков. «Россия и Дон»).

п'я, між иншим, ухвалила: «Заявити Правительству (Російському) і Ділій Державі, що козацтво в своїх державних змаганнях не відозлежє актом Правительства (проголошення республіки) та що воно разом з иншими буде всіма засобами простувати до оголошення Держави федеративною державою». Питання про організацію опілки козацьких земель було остаточно вирішено на другій конференції, ще відбулася в середині жовтня у Владикавказі (на Терциші). На цій конференції й було підписано договір про утворення «Юго-Восточного Союзу казачьих Войскъ, горських народоу Кавказа и вольныхъ народоу степей».

На підставі цього договору «Союз» мав на меті дбати про перебудову Росії на федеративних підвалинах, з уділенням членам союзу прав окремих штатів, і «помогати центральній державній владі в боротьбі з зовнішніми ворогами і в завоюванні гідного миру на основі самоозначення народів, а також при заведенні в державі правного ладу» та в боротьбі з контр-революцією. Кожен член союзу мав бути цілком незалежним в справах внутрішнього життя й мав право самостійно нав'язувати зносини і складати умови, які не суперечать завданням союзу. На чолі союзу мало стати Правительство, утворене шляхом делегування кожним членом союзу в склад його двох представників. Південно-Східній союз мусів мати свого представника при центральнім російським уряді. Місцем осідку правительства призначався Катеринодар. До «Союзу» згідно з договором належать: козацькі Війська — Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, народ камищський, гірські народи Дагестану, Кубалі, Тероку, Закатальської і Сухумської округ та степові народи Тероку й Ставропольщини. Головою Правительства «Юго-Восточного Союзу» був обібраний донський козак, член Державної Думи, член російської партії н.д., в той час комісар Тимчасового Уряду на Закавказзі В. А. Харламов. Від Кубанського Війська в склад Правительства було призначено І. Л. Макаренка (в Південно-Східньому Союзі був старшим заступником голови уряду і членом уряду по справах фінансових, шляхів і зовнішніх зносин) та В. К. Бардіжа. Горців Північного Кавказу і Дагестану репрезентували: Коцев, Номітонов, Гаїдар, Баматов і Чермоєв*).

Варто зазначити, що про городовиків Кубалі, Терциши, Донщини, Астраханщини, про неволюче населення Ставропольщини, взагалі про більшість населення південного сходу Росії, в значній більшості української національності, творці «Юго-Восточного Союзу» не вгадали ні одним словом, ніби його не існувало**).

сточи.
про Південно-Східний Союз вид. у В. Харламові — «Юго-Во-
ст. 1917 року. [«Югослав.» № 2.
демократичний лад і самоозначення народів, а друге —
неволюче населення та инування козацької моп-
ця» не вгадали ні одним словом, ніби його не існувало**).
волю, як козацьких, так і сусідніх

Не згадали вони й про Чорноморську губернію, хоча остання ще не так давно була частиною Кубанської області і має для неї не аби-яке значіння*). Були особливі причини не згадувати про цю губернію.

Річ в тім, що населення Чорноморської губернії з самого початку революції висловило свою думку, що до долі свого краю, і

краю; по-друге — незалежність в справах внутрішнього життя, за що платиться допомогою центральній владі в боротьбі з зовнішнім ворогом, в заключенні гідного миру, а також при заведенні в державі правного ладу та в боротьбі з контр-революцією (власне кажучи, козакам довелося б допомогати в боротьбі з «внутрішнім» ворогом, що делікатно іменується «заведенням правного ладу та боротьбою з контр-революцією», бо боротьба з зовнішнім ворогом фактично вже скінчилась).

Щоб зрозуміти краще, хто з ким, проти кого і для чого сдлався, досить звернути увагу на деякі цифри.

Р. 1910 на кожних 1.000 душ населення припадало:

	козаків	іногородців	селян	інших
На Кубані	410	42	448	100
„ Дону	400	13	477	110
„ Теречі	179	103	609	109
„ Ставропольщині	„	48	883	69
„ Астраханщині	18	?	982	?

Цьоб-то, з кожних 1.000 душ населення:

На	Кубані	об'єднувалося	козаків	проти	селян
„	Дону	„	452	„	548
„	Теречі	„	413	„	587
„	Ставропольщині	„	282	„	718
„	Астраханщині	„	48	„	952
„	Астраханщині	„	18	„	982

Щоб зміцнити себе проводирі козацькі притягають до союзу і всі народи Дагестану (інгушів, чеченців та інших) і абхазців з-під Сухума. Одним словом, боронять своє становище, як раніш вони боронили свої маєтки, наймаючи собі «стражників» з інгушів та інших народів Кавказу.

І в політичному і в соціальному відношенню Південно-Східний Союз, не зважаючи на гучні речення, був витвором чисто реакційним. В ньому станови групі єдналися ради порятунку своїх станових інтересів між собою і з тими, хто допоміг би їх зберегти.

*) Чорноморська губернія займала в 1917 році площу в 8.337 кв. кіл. (або 7.327 кв. вер.), на якій жило коло 210.000 душ. По національному складу населення різноманітне, але більшість його української національності (нещадки козаків чорноморців, азовців і селяне переселенці з України). Р. 1913 в губернії функціонувало 295 різних фабрично-заводських та промислових підприємств (5.298 робітн.) з оборотом в 11.103.259 карб. Першу роль відігравала цементава промисловість (4 заводи з продукцією на 7.580.807 карб.). Губернія має два порти: Новоросійськ, з щорічним оборотом коло 90 мільйонів карб., і Туапсе — 15 мільйонів карб. Новоросійськ має найбільший в світі елеватор. Садівництво, виноградарство і тютюництво відіграють поважну роль в сільсько-господарському життю. Вина — масової якості, серед них відоме шампанське «Абрау-Дюрсо». Р. 1913 губернія мала 4 середніх загально-просвітних школи з 1098 уч., 4 середніх та початкових спеціальних з 341 душ. учнів і 138 початкових загально-просвітних з 7.684 д. учнів. Загальний % грамотності р. 1914 був 31. Чорноморська губернія тягнеться узенькою смужкою по березі Чорного моря. Вся її територія — гори, вкриті лісом, і тому на потреби місцевого населення не вистачає свого хліба, м'яса і др. Кубань.

послідовно трималося її. Вже 18 березня 1917 р. народне віче в Новоросійську вимарало:

«1. Вважаючи, що воля народів і окремих осіб не може здійснитися без порешення в житті самостійності кожної нації, віче Новоросійських українців висловлюється за те, щоб Російська Держава перетворилася в демократичну республіку на основах федеративної спілки вільних і рівних народів, щоб Україна в межах поширення її людности отримала, як і други нації, культурно-политичну автономію з окремою Думою або Сеймом. 2. Вважаючи, що українська людність в Новоросійську не купка окремих ідей або професій людей і не колонія зайшлих в чужий край земляків, а є кращий народ, національна стихія, абorigени краю, кубанці, віче ухвалює за необхідне, щоб від української людности було шведено в Комітет «Общественной безопасности» не менше, як три представника».

А 30 липня відбувся З'їзд українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської губернії. На цьому З'їзді була ухвалена резолюція, п. «д» якої гооврив «про приєднання Чорноморської губернії до України». На З'їзді дуже цікавилися позицією Кубані і представника Кубанського Військового Правительства Г. А. Білого, що вітав З'їзд від імені Правительства, запитували, як ставиться Кубань до України. Білий відповів, що це питання, ще не вирішено, але в кожному разі вона проти України не піде. Пізніше, в осени, коли, прибувши в Чорноморську губернію, І. Л. Маваревко і Ф. А. Щербіна запропонували було представникам населення губернії приєднатися до Кубані, то останні їм відповіли, що Чорноморська губ. радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України.

Той факт, що до Союзу притягнуто було лише козаків та гірські і степові народи, свідчить, що творці його не мали на меті творити демократичну федеративну республіку, а мали на думці лише свої станові інтереси. Що якась серйозна державна думка була далека, принаймні, від деяких творців «Юго-Восточного Союзу», про це свідчать факт, про який, між иншим, розповідає ген. Денікін:

«В кінці жовтня, коли в наслідок розриву зв'язку на Донщині ще не було достовірних відомостей про події в Петербурзі та Москві і про долю Тимчасового Уряду і припускалося, що рештки його десь ще функціонують, козацька старшина в особі представників «Юго-Восточного Союзу» урядові пропонувати йому*), допомогу проти більшовиків, а саме: сформувавши її цілою низкою економічних вимог — безпроцентною позичкою півмільярда карбованців, віднесенням на державний рахунок усіх видатків, зроблених по-за теренами союзу козацьких частин, урядові вивести з державної скарбниці гроші для тих, хто потерпить, і залишення козацької території вільною від чужої добилю, яку буде захоплено в міжусобній війні, козацька старшина погодилася».

Союз в данім разі виступає не як державний організм, не як штатна федерація держави, а як якась військово-промислово-виробничо-економічна організація по «уємирненню Росії».

* Через полков. Грушевського, який в першому революційному градоначальницькому наказі вказує на «уємирненню Росії» як на головну мету свого виступу. Державні документи, видані на Дону і Кубані генералом А. И. Денікіним. «Державні документи Русской Смуты», т. IV, ст. 94.

Факт, про який агадує ген. Денікин, був, власне, майже єдиною спробою стати на шлях державної творчості Правительства Південно-Східного Союзу. Тимчасовий Уряд — можливий контрагент Союзу — вмер, а більше не було нікого з ким Союз міг би мати які-будь справи в наміченому ним напрямі.

А прото козацькі проводирі, що тверили Юго-Восточний Союз, були певні, що він і порятує Кубанських козаків від української небезпеки і дасть змогу «Кубанському Казачьому Войску», як «штатові» «федеративної» республіки, при допомозі козаків донців, терців, атраханців і народів сір та степів не тільки оборонити землю козацьку від гордодовиків, а й стати впливовим чинником в житті Російської Держави.

Безсилля монархічних російських організацій, відсутність рішучості Тимчасового Російського Уряду в його боротьбі з ворогами «єдності Росії» та ігнорування ним козацтва, як сили, котра може дати одсіч сепаратистичним змаганням — штовхнули козацьких проводирів на шлях рятування козацьких привілеїв власними силами.

II

Незалежна Кубанська Народня Республіка і Федерація з Україною.

«Кубанській Краї» і «Кубанское Краевое Правительство». 24 вересня почалася друга сесія Кубанської Військової Ради, що мала розв'язати такі питання: земство на Кубані, Установчі Збори, вступлення до Союзу козацьких Військ, земельна справа, справа будучого державного устрою Росії і ин. На одному з засідань Ради виступили представники України з привітанням. Їм відповідав голова Військової Ради М. С. Рябовол.

Рябовол, козак от. Дінецької, один з нещезлих свідомих кубанських українців, яких поборювали за «українофільство» ще царські жандарми, був головою управи Чорноморської залізниці. Революція заскочила його в інженерних військах на півночі Росії. Повернувшись на Кубань, він бере діяльну участь в громадському і політичному житті її, працюючи в Областному Продовольчому Комітеті і Військовій Раді.

Висловившись за вільний союз в народами Росії, М. С. Рябовол спочатку сказав по-російському:

«Україна прислала нам в гості своїх послів. Вітаю вас дуже сердечно і щиро. Все встало. Країни: «Славна Славна Ура!» України, що займали місця в одній сюзі, просять на сцену. Їхній діє — засідання Ради відбувалося в помещанні театру). Браття козаки, лінейці і пешні, що ви не осудите, а зрозумієте вашими серцями ті почув-

вання, які наповняють мою душу... та чи тільки мою? Душі всіх козаків-чорноморців у теперішню хвилю Привітаймо ж послив Матері — України мовою наших батьків, дідів та прадідів... (журни: «просимо, просимо». Далі Радивол продовжує по-українському).

... гості! Мачуха доля відірвала наших дідів Запорожців від матернього лона й закинула їх на Кубань. Більше ста літ живим тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матернього догляду... Царі робили з наших голів, з наших душ пам'ять про Україну й любов до Матері, царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде той слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаслі поволокали в крові Матері... (голоси з місць: «не ді-я... не діждали б!»). Такі не діждали б цього вони ніколи. Не діждали б, бо хоч наші душі царі понівечили, та не вбили. І ми, дітя, руки на Матір не підняли б... Та минула лиха година... Прийшла воля, і ми ожили. Ожили і, як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала воля, йдемо туди, де зорять уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів... (оплески). Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки ні централісти всяких проб, ні авантюристи всяких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі... (дужкі оплески). Будете, брати, на вашій Раді і побачите, чи ми вже твердо ступаємо тим битим шляхом волі народів, що Мати нам показує, чи ще тільки ми спинаємося йти... А коли ми ще справді йдемо нетвердо, а тільки може дубасмо це, то, будьте певні, безбаром ми наберемося сили й разом з козаками всіх Військ підемо таким славним шляхом. Ще раз вітаю вас, любі брати!» (Оплески. На сцені в'яляються представники України; їх вітають голосними оплесками та криками: «Слава! Ура!»*).

Праця Ради показала, що кубанці й не спинаються йти шляхом волі народів (принаймні, шляхом волі українського народу), а мандрували цілком твердо зовсім у другий бік.

Рада ухвалює вступ Кубані в склад Південно-Східнього Союзу. Промови на тему про необхідність цього кроку були переповнені федералістичними настроями. П. Л. Макаренко доводив, що демократична федеративна республіка є політичним домаганням робітників та селян, що розвиток краю вимагає саме цієї форми державного ладу, що тільки федерація врятує Росію. «Прикметою старого р... кавав Макаренко, було те, «що він думив народності й національності, що населяють Росію. Не зважаючи на таку політику національності не загинули. Не можна вбити почуття любови до своєї мови, історії, традиції (сам промовець виголошував по-російському). Голова Військового Правительства посл. О. П. Філімопов домагався забезпечення всім народам Росії, в тім числі й козацьким областям, права бути господарями своєї землі і зазначав, що перед Військовим Правительством стало нове велике завдання перебудови держави в федеративно-демократичну республіку.

Військова Рада одностайно висловилася за федеративну республіку.

Член Ради Ф. А. Шербина запропонував доручити президії Ради... повідомити всі народи Росії і козацькі Війська про те, що Козацька Військова Рада одностайно проголосила для

Росії формою державного устрою демократичну федеративну республіку. Пропозицію прийнято одголосою.

Далі Військова Рада, проголосивши Кубанську Область Кубанською Республікою (під назвою «Кубанського Краю»), яка є рівноправним самоуправляючимся членом федерації народів Росії, а себе — Кубанською Краєвою Радою, ухвалила першу конституцію Кубанського Краю: «Временныя основныя положенія о высшихъ органахъ власти въ Кубанскомъ Краѣ».

Згідно з цією конституцією Кубанський Край управляється Законодавчою Радою. На чолі виконавчої влади стоїть Кубанський Краєвий Уряд, який обирає Законодавча Рада, і Військовий Отаман (власне президент), котрий має право вето, що до законів, які ухвалює законодавча влада. При центральному російському уряді Кубанський Край має свого представника. Право участі у виборах до Законодавчої Ради має лише правосильне населення Краю: *козаци, горці та «корінні» селяне*. Коли цю конституцію було ухвалено, К. Л. Бардіж заявив на Раді, що віднині він більше не вважає себе комісаром Російського Уряду.

Перший Кубанський Військовий Отаман полк. О. П. Філімонов і перший голова Кубанського Краєвого Уряду Л. Л. Бич. Ця ж сама Краєва Рада обирала і Військового Отамана. Було три кандидатури. Козаки лінійці висунули полковника Філімонова. Частина чорноморців — К. Л. Бардіжа; друга ж частина чорноморців (Єйського повіту), котрою керували брати Іван та Петро Макаренки — генерала Кішкю.

Бардіж зі своїми симпатіями до України (з са них він виступив зі складу партії к.-д., бо остання вороже ставилася до України) прихилити до себе «ура-козаків» не міг, — він не чинився за «Воєско» і схилився до думки зрішити в правах городовиків я козаками.

Прихильники Бардіжа не вважали можливим для себе голосувати за ген. Кішкю. На їх думку, ця кандидатура була непристойною. Ген. Кішкю (козак Єйського повіту) давно був присвятив себе поліційно-адміністративній службі, був генерал-губернатором в Сибіру і там прославився жорстоким поведженням в політичних засланцях. Він міг задовольнити хіба лише тих, хто збірався за повичку, військову здобич та инше йти усмирати Росію.

Завдяки незгоді поміж чорноморцями (Бардіжеві пошкодило ще й те, що він на Раді з службового обов'язку, як комісар уряду, висловлювався, хоч і досить м'яко, проти «явочної» федерації), лінійці певною більшістю голосів провели в Отамана свого кандидата Філімонова.

Козак станції Григоріополіської Лабинського повіту, пошковник О. П. Філімонов перед революцією був отаманом Лабинського повіту. Середній адміністратор на посадах не лише Отамана повіту, прихильний, гостинний господар, охочий до веселої розмови і доброго крижону, він уважався лібералом, бо колись на суді боронив, яко

об'єктом в призначенні, відому революціонерку Марусю Снірдову, що забива в 1905 році Тамбовського віце-губернатора Луженевського.

Безвольний, але досить спритний політик-митець провінціального масштабу, в національному відношенні переконаний росіянин, він за «Бойско» тримався, здається, більше лише тому, що воно допомагало утримувати козаків по боці «єдиної неділимой».

Чи то з вини чорноморців Єйського повіту, чи вже так судилося, але нападки українських козаків Запорожців, котрих гнала і переслідувала Росія, після перерви в 120 років придбали собі виборним отаманом прухильника гнобителів. Другий раз в історії українського козацтва виявилось прізвище Філімонова. 250 років тому представився протопоп міста Ніжана Філімонов, як агент московської влади, що не мало попрацював над поневоленням Москвою України. Ніби знову повернулися часи «Івашки» Брюховецького, котрий вкупі з протопопом Філімоновим торгував Україною. Профанацією здавалося викопання найстарішим членом Ради Ф. А. Щербинкою стародавнього козацького звичаю — посипання землею голови обібраного отамана — над Філімоновим.

На чолі Краського Уряду, що з I—XI перебрав владу від Військового Правительства, став чорноморець, козак станиці Павловської Єйського повіту, Л. Л. Бич. До цього часу Бич на Кубані не працював. Закінчивши юридичний факультет Московського університету, він деякий час служив в Новоросійському міському самоврядуванні, а потім в приватних установах в Москві і Петербурзі і, нарешті, в Баку в «Восточномъ Обществѣ транспортированія кладей». Тут він згодом стає міським головою. На виборах до IV Державної Думи його було обібрано виборником по, так званому, прогресивному списку (вкупі в к.-д.) Під час війни він був головою Бакінського воєнно-промислового комітету та працював в справі харчування Кавказької Армії. Після вибуху революції був головою Виконавчого Комітету громадянських організацій міста Баку. Серед козаків, свідомих українців, Бич був знаний, як чоловік, який має стосунки в українськими політичними колами. Казали, що він належав до У. Р. П. а потім до Укр. С.-Д. партії. Пригадували, що р. 1905 його статтю. Це все надавало Бичеві обличчя свідомого українця, і тому козацькі проводирі з свідомих українців рішили притягти його до політичної роботи на Кубані, сподіваючися, що він буде працювати над об'єднанням Кубані з Україною і провадити національну українську політику.

Врештешнім чином Кубанського Краю при Російському Уряді було обібрано Л. Л. Бича.

Відношення російської демократії та інородних до праці Кр. Р. П. Федератив Військової (а потім і Краської) Ради страшенно погіршилися. Російську революційну демократію. Другий комісар

Тимчасового Уряду Долгополов гостро виступав на Раді проти Кубанської конституції, називаючи її «іамбною Росією» і закликаючи до «єдинства». В відповідь йому старий козак чорноморець, генерал П. І. Кокунько, пророкував, що коли Керенський і Тимчасовий Уряд не будуть прислухатися до того, що робиться на місцях, то «сплинуть вони, як трісочка, у море».

Чому федералізм викликав таке обурення — зрозуміло. Почувши себе «іацією», та гадаючи, що в внутрішні справи Війська, яко федеративної частини, ніхто не має права втручатися та зачіпати питання про положення городників, ура-козакі забули про побажання, яке висловили в літі — ввести беастанове земство. В процесі боротьби за владу в Обл. Комітетом воєні стали почувати, що для того, щоб висмикнути з під ніг ворога ґрунт, треба порушити станова окремішність козацтва, треба, щоб Військове Правительство перестало бути Правительством лише козацтва, як стану. Але зробити з цього належні висновки, зробити спробу добалакатися до ладу з постійним іногороднім населенням Краю, вирвати його з рук російської демократії, що засіла в Комітеті, і шляхом обопільних уступок утворити можливість мирної сумісної праці й життя — не вистачило мужності, а головне, самопожертви (довелося б поступитися частиною землі). Тому схитрували і поставили поруч з собою горців та корінних селян.

Це, звичайно, не урятувало положення, і весь федералізм, всі намагання стати «на шлях волі народів», звітая до закріплення станового характеру «Війська» і забезпечення на Кубані волі лише козацтву, бо половина населення Краю залишлася неправосильною, а російська ж демократія обіцяла їй зрівняти її з козаками, аби вона слухала її. Це одно. Друге ж те, що в федералізмі вбачали відгук сенаратизму, який ніби сіяла Українська Центральна Рада в Києві, що скликала З'їзд поневолених народів, котрий ухвалив, що «Росія повинна бути федеративною демократичною республікою».

Дійсна суть ура козацького федералізму виявилася почасти і в відношенню федералістів до Всеросійських Установчих Зборів. Вони виступили з власним *козацьким* списком, на чолі якого поставили голову уряду Бича. Між иншим, свідомі кубанські українці цього списку своїм не вважали і хоча мали небагато шансів на успіх, але виставили були своїх кандидатів*). Наслідки виборчої

*) Свідомі кубанські українці в кожному сприятливому випадкові заявляли про своє існування, але їх було не багато, зосереджувалися вони в містах, в глибокою несвідомою українською стихією, що заливала кубанські станиці й села, широким і тісним зв'язків не мали. Їх місцевий орган — Кубанська Українська Національна Рада (встановив головою її був І. В. Івасюк), до якої майже ніхто з козацьких проводирів не належав — ніякої значної політичної акції по нести не міг, бо по-перше, взагалі бракувало людей, які віддавали б себе національно-політичній праці, а по-друге, ті, що були, не мали можливості з різних причин уділяти багато своїх сил і часу Раді. Організацій українських партій не було; були лише окремі члени тієї чи іншої партії та співчуваючі. На початку

кампанії невідомі. Вона почалася на Кубані пізніше, ніж в інших місцевостях, і закінчена не була (після большевицького перевороту кубанські керуючі кола, здається, свідомо стали їх ватиґати); увірвавшись з розгоном большевиками Установчих Зборів. Частковий відрахунок голосів, поданих, головним чином, по містах, з'ясував великий успіх большевиків, порівнюючи в міських виборах в літі, на яких були переможцями с.-д. і с.-р.).

Кубанським українцям ура-козацький федералізм був не до серця, але вони його не поборювали, бо не мали сили, а крім того, він всеж-таки до де-якої міри ослаблював положення на Кубані російської демократії. Остання ж повела отверту боротьбу проти Ради і Кравцового Уряду.

Повітовий Катеринодарський З'їзд з приводу ухваленної Радою кравцової конституції приймає таку резолюцію:

літа р. 1917 в Катеринодарі утворилася організація укр. с.-д. партії, але вона була дуже нечисленна. І от свідомі кубанські українці маніфестували в березні в день свята революції під жовто-блакитними прапорами, відчиняли «просвітні» між ними, населення вбачало в них іноді не лише культурно-освітні організації, а чекало від них і якоїсь національно-політичної акції, видавали українські листівки та книжечки, збирали національний податок та надсилали його до Києва, делегували своїх представників (2) до Укр. Центральної Ради, улаштували прилюдне оголошення Універсалу, утворювали українські курси для учителів (юсти даю Військове Правительство), боролися на учительських з'їздах справу української школи (між иншим, в літі р. 1917 педагогічна секція І Кубанського вчительського вільного з'їзду, вислухавши доповіді д. Чепелянського «Объ української школи» і комісії учителів 2 району — «Преподаваніе на одномъ языкѣ», а також вислухавши цілу низку промовців з приводу цих питань, ухвалила українізацію школи (див. додаток № 1).

Робили спроби організації має пляхом з'їздів, але без успіху.

Козаки до всякої акції, що брала свій початок не під звичайних органів громадської чи державної влади, ставилися дуже обережно, особливо після того, як спритні демагоги кинули в маси гасло: козаки, бережіть свої землі, вони хочуть відобрати їх у вас! Іногородні новини так не береглися, а не мали ніякої громадської організації, уявляючи собою цілком аморфну масу. І якої тільки-тільки почався організаційний процес, та й провід там перекладала численна російська демократія в свої руки.

Щось робити чи через Військове Правительство чи через Обл. Комітет було неможливо. Переважаюча більшість там належала або отвертим ворогам національної української справи, або потайниці, що на людях при нагоді, особисто не вимагала власної користі, не від того, щоб згадати, що й вони націоналісти, або нейтральним «назоросам»; до того ж, сталінська козацька маса майже не була репрезентована — керувала всім міським життям. Крім того, перешкоджала і негода між Військовим Правительством і Обл. Комітетом. Українці не вважали можливим ні городовиків, ні проти козаків, як це робили російці, ні козаків підтримувати, ні виступати проти них, яку обстоювали ура-козаків. І ті й другі йшли шляхом, що повинні були балитися до купи і маршувати далі єдиним шляхом. Треба було бити на двох фронтах, а для цього не вистачало сил, а може й сміливості. Тоді українці забувають: не лише російці, не лише російські патріоти в Лівій, а й українські патріоти в Лівій, що тілями й дивилися, як би козаки свідомі не виступили проти українців. Українці, що згадають янґа козака Чепелянського, що виступав проти українців, не викликали з Одеського повіту за активну на-

«1. Згуртуватися докола Тимчасового Уряду і тільки його постанови проводити в життя; 2. Признати суперечним з інтересами Росії і України введення федерації перед Установчими Зборами взагалі і в Кубані зокрема; 3. Заявити, що самоуправа областю може бути організована тільки на основі безпосереднього, рівного і таємного голосування і 4. Просити правительство установити в повітах комісарів від інших міст на правах повітових комісарів»;

— а об'єднане засідання Обласного Виконавчого Комітету при участі Обласного Совету Селянських і Козацьких депутатів і обласних комітетів партій с.-р., с.-д. большевиків і меншевиків проголосило, що «Рада не висловлює волі всього населення Области і тому не може утворювати проєктів горожанської управи, обов'язкових для всього населення».

Обласний Виконавчий Комітет не хоче признати себе переможе-ним і функціонує далі. Завдяки короткозорій політиці провідних кол козацтва, російська демократія опинилася в диковинному становищі оборонця інтересів інгороднього населення, в більшості своїй українського, і тепер, цілком справедливо викладаючи недодержання обіцянки Військового Совету, що до введення демократичного самоврядування, протиставить його козацтву, скликаючи на листовад місяць Обласний З'їзд лише інгороднього населення, до якого Обласний Комітет звертається з цього приводу з такою відозвою:

«На протязі свого існування, починаючи з квітня місяця і до цього часу, Обласний Виконавчий Комітет напружував всі свої сили і вживав всіх заходів, щоб все населення Области було об'єднане єдиними для всього населення органами самоврядування. Але, на жаль, всі його змагання, всі його зусилля ввести на Кубані демократичне безставове керування розбилися об упертий опір деяких кол козацтва і його представників. В теперішній час Крива Рада, не дивлячись на побажання Військового Совету, висловлене в його постанові з 4 липня, ввести на Кубані безставове земство на найдмократичніших підставах, навіть не знайшла потрібним розглядати проєкт цього земства, а самочинно проголосила федерацію з керуванням, опертим виключно на представництво «коріякого населення», позбавивши при тім, всупереч існуючим законам, півтора мільйонезу масу інгороднього населення невідіаханого права представництва в органах керування. Обласний Виконавчий Комітет, стоячи на сторожі законності і свобод, здобутих революцією, вважає своїм обов'язком скликати Обласний З'їзд всього інгороднього населення області, щоб воно могло виявити свою волю і відношення до постанов Рада*»).

Незгода між козаками й інгородніми все більше й більше поглиблювалася і почала набірати характер отвертої ворожнечі, котру виявилися роздмухувати большевики. З початку осені вони стали виявляти велику активність (в центрі місцевої організації стояли — Ян Полуян, лікарь Дунін, робітник Власов, служачий Чорноморської валанції Вигріанов). Їх цалки промови проти «казачього засидія», проти козаків, яко опори контр-революції, їх щедрі обіцянки незаможних зробити заможними, безправних — рівноправними, лекриві переважними поділу майна буржуїв і куркулів-козаків гіпнотизували томну масу, котра почала поволі кидати своїх попередніх

*) Г. Покровській. «Деникинщина». Берлин, 1929 р., стр. 17—18.

проводирів, представників революційної демократії, що обіцяли майже те ж саме, але не кликали до чину, — і переходе до большевиків, які давали це все сьогодні, завтра, зчланикали йти й брати.

В Краю фактично настало двоєвладство або навіть скорше тривладство. Комітет і Краввий Уряд, змагаючися між собою, власне кажучи, на центральній краввій апарат владі ніякої уваги поки-що не звертали, і кравві (бувші обласні) установи продовжували функціонувати по-старому. По станцях станичні правління слухали лише наказів Краввого Уряду, а заміраючі громадські комітети підлягали лише Обласному Комітетові. Міські самоврядування Краввого Уряду не визнавали і тупилися до Комітету. Та й козацькі керуючі кола спочатку трималися якомсь м'яво, нерішуче, залишаючися більше в межах інтересів «Войска», поки большевицький переворот не підштовхнув їх на більш рішучі кроки. В кінці жовтня Військове Правительство проголосув, що на території Кубані вся повнота державної влади належить лише йому, і що большевицької влади він не визнає.

Большевики Петроградом не обмежилися і почали скрізь захоплювати владу у свої руки. Ясно було, що дійде черга й до Кубані. Дійсно, петроградські большевики, довідавшись про те, що робиться на Кубані, і не бажаючи з одного боку, загубити Північний Кавказ, а з другого — вбачаючи в кубанських подіях народження «русской Вандеи» (можливо, що їм стали відомі пропозиції проводирів Південно-Східнього Союзу, що до усмирення Росії, хоча досить було й однієї спілки Кубані з Доном, де ген. Алексєєв почав організувати Добровольчу Армію), дали наказ своїй кубансько-чорноморській організації, а також закавказькій, захопити Кубань і ліквідувати Кубанський Краввий Уряд*).

Урядові треба було готуватися до зустрічі з ворогом. Щоб зробити йому опір треба було мати на своєму боці більшість населення, треба було об'єднати його навколо себе; треба було мати гроші, військо і добрий лад у Краю і нарешті, треба було взяти весь апарат керування в свої руки.

*) Відозва 2-го Краввого З'їзду Кавказької Армії, що відбувся в грудні місяці 1917 р. в Тифлісі, підписана Віл'ямовським — приватний катеринодарський адвокат, якому судом було заборонено практику; згодом комісар по земельних справах з першому кубанському большевицькому уряді — казала самотній командир військ: «З'їзд визнав за вами право на зброю при залишенні вашої армії для оборони батьківщини від контр-революційної буржуазії з її помічниками — Каведіями — Донським Отаманом, Дутевим — Оренбургським і др. — і Кавказьким. Для керування просовуванням тепарників селядців і для боротьби проти контр-революції по Північному Кавказі, п а К у б а н і і в З... обирає Краввий Совет і Воєнно-революційний Комітет... Воєнно-революційний Комітет, що повинні взяти участь в установленні євстельської влади. Про зброю ви можете, пошукаючися лише мінімими відділами усеї зброї, в об'єднанні з... складом. Хто не може (провезти), здавайте комітетам в Новоросійську, Туансе, Солі, Крижській і т. д., де є пред-... (Морієв), цит. праця, т. II, ст. 184. Див. також... (записки Зеленаго)». «Архивъ русской...» т. II, ст. 59, 1922 р., Берлін).

Перша спроба примирення між козаками й інгородніми. В листопаді, з одного боку, починає регулярно функціонувати Законодавча Рада, з другого — відчиняється Краввий З'їзд інгородніх. З'їзд негативно поставився до переведення в життя самочинно, без санкції Всеросійських Установчих Зборів, федеративного устрою і проголосив постанови Військової Ради, що до цивільного керування і самоврядування в області, неособ'язковим для всього населення, а також вимагав найскоршого переведення в життя безстанового демократичного земства й земельних комітетів «для приготування матеріалів до вирішення земельного питання».

Наприкінці засідань З'їзду, після переговорів, що проводилися через Л. Л. Бича та К. Л. Бардіжа було зроблено спробу помирятися з козаками. Щоб прийти до згоди утворили з представників З'їзду і Законодавчої Ради мішану комісію, яка виробила три основні тези:

«1. Населення Кубанської Области, поки аж Всеросійські Установчі Збори не видадуть основних законів для Російської Держави, утворює самостійно органи місцевого самоврядування і керування як в межах області, так і в межах Південно-Східного Союзу, що організується; 2. Негативно утворює безстанові органи місцевого самоврядування на демократичних підставах, але з однорічним ценом обілоєти в області для придбання активного виборчого права; 3. До заведення постійного статуту про самоврядування склад станичної адміністрації та станичних зборів відновлюється притягненням представників від інгородняного населення на підставі пропорціональності. Крім того, на пропозицію Законодавчої Ради було запропоновано ввести в склад Краввого Уряду трьох представників від інгородняного населення».

Таким чином, і ті й другі до чим поступилися. Козаки погодилися на безстанове земство, інгородні, не визнаючи терміну «федералізм», прийняли його в козацькому розумінню, хоча й тимчасово (звичайно, відповідний зміст цей термін міг прибрати лише тоді, коли ця угода почала б здійснюватися, бо тоді Кубань утворила б із себе державний організм, а не станову організацію, для якої федералізм був захвеним копіром). Про землю зовсім промовчали.

Але з. ода не сталася.

Проводирі козацтва не допустили до неї: Законодавча Рада не погодилася з умовами згоди, які виробила мішана комісія. Цілком можливо, що згоди не сталася, коли б навіть Рада й пішла на неї, і то з вини городовиків, бо багато представників їх на З'їзді вже було охоплено большевізмом, хоча більшість ще була проти нього. Коли один з депутатів большевиків був заявив, що він не визнає Тимчасового Уряду і вітає народніх комісарів, то його з обуренням прогнали геть з трибуни*).

Ура-козакам справжнього федералізму й не хотілося. Він їм був потрібний таким, яким вони його собі розуміли. В їхньому розумінню він подобався і правим та поміркованим російським патрістичним колам після того, як їх надії на Всеросійський Союз Козаць-

*) Г. Покровский, «Демократизация», ст. 19.

**) Кубанець. «1917 и 1918 г. на Кубани». Екатеринодарь, 1919, ст. 4

к не справдилися. Після більшовицького перевороту
шрі цих кол опинялися в гостях у новітніх федералі-
стів і т... тут снувати свою навутину, щоб зв'язати їх з своєю
останньою... — Добровольчою Армією.

Звичайно, не всі кубанці розуміли федералізм так, як розуміли
його толі ура-ковани. але хоч їх і не задовольняв той зміст, який вкла-
дали в нього своєю працею ура-ковани, вони всеж оподівалинол,
що життя переможе і станчик, який ще не вмів формулювати
своїх думок, надати своїм бажанням відповідної синтетичної форми,
який на запитання, хто він такий, відповідав, що він «русський»,
а в той же час приєднується до нескраво висловленої думки, що треба
рвати з Росією — згодом, відповідно зросту національної і полі-
тичної свідомості, виїде на певний шлях.

Це дуже добре, особливо що до кубанців, зрозуміли росіяне,
і тому, хоча зараз федералізм і був тією формою, через яку — вони
гадали — покастять їм використати козаків в справі заведення
в Росії бажаного ладу, але ставилися до нього всеі час з великою
обережністю.

«... іди свій суверенітет (після більшовицького перевороту)
Фінляндія в Україна, автономія — Естонія, Крим, Бессарабія, Козацькі
Області, Закавказзя, Сибір...» — пише ген. Девікин в цитованому вище
творі (т. II, ст. 140—141) — «Це явище, маючи зовнішні прикмети державної
доцільності з невизнанняю самозваної центральної влади, мало в собі серйоз-
ну небезпеку для майбутнього, як в ослабленні, а може й розірванні внутрі-
шніх історичних зв'язків деяких окраїн з Росією, так, головним чином,
в цілковитому розриві матеріальних і моральних сил в майбутній бо-
ротьбі з більшовизмом... Навбільш згусною і упродіякчою весь кінець
... ідея, котру засвоїли з переконання національно шовіні-
стичні і облудно лояльні елементи — спочатку відгородитися цілком
в територіяльно-обласних національних рамках не тільки від районів, які
захворіли на більшовізм, але й від порівнюючих здорових сусід, приступити
до внутрішньої організаційної роботи і нагромадження сил, а потім уже
виступити активно відповідно тим обставинам, які утворяться».

Так пише, оглядаючися назад, чоловік, який пішов иншим шля-
хом. бо він вище всього ставив цілість «історичних зв'язків» до-яких
... пише тепер, після того, як упав на цьому шляху.
... в ті часи другий росіянин проф. Євлахов, член партії
... (в часоп. «Ростовская Річь» з 16 грудня 1917 р.). Він боїться,

... влади на місцях — цей своєрідний сепар-
... не перевернулася, нарешті, в боротьбу проти

Щодо кубанців, в кубаньській федералізації національного моменту
... кажучи, що серед мотивів до недержавного, на-
... Кубані від Росії в самостійну-
... частинною федеративною
... впливи, дуже міцні серед представників
... (цитов. твор, ст. 175).

... праця, т. II, ст. 172.

Тому, звичайно, робилися заходи, щоб кубанці, від ніби-федералізму не перейшли до дійсного федералізму, що могло статися, якби прийшло до згоди між козаками й інгородніми. Кубанців намагаються втягти в сферу своїх впливів не тільки через своїх катеринодарських однодумців, а й спеціальних представників (до Катеринодари було надіслано від Добровольчої Армії ген. Ерделі). Пробують впливати на них і через Південно-Східний Союз, взявши і його під свій догляд. В 20 числах листопаду сам ген. Алексєєв приїздить до Катеринодари на засідання уряду Союзу. В склад уряду вступає ген. Кісляков, бувший начальник сполучення при ставці Верховного Головнокомандуючого, людина, яка тісно зв'язана з генеральським гуртком, що почав на Дону поки-що потихесенько творити «єдиную неділимую».

Можливо, що надії на Південно-Східний Союз, на поміч Добровольчої Армії, імена проводирів котрої не могли не ринотизувати Філімонова і його співробітників та однодумців, — і робили їх впретими, що до згоди з городовиками.

Але Добровольча Армія зростала й розвивалася дуже мляво. Бази у неї не було, грошей теж, козаків в добровольчій частині не вступали, хоч генерали й домогалися того*), а приплив свого російського елемента був невеликий.

Кепська була справа і з Південно-Східним Союзом**). Далі словесних вправ він не пішов, реальної сили і значіння він не придбав і навіть апарату керування не утворив. Вмер він дуже швидко (на початку 1918 р.) й непомітно. Для Кубані єдиним реальним наслідком його існування були хіба лише видатки в розмірі не одного десятка тисяч карбованців, що були асигновані в розпорядження члена Об'єднаного Уряду від Кубані І. Л. Макаренка, котрий носив цей титул аж до кінця 1918 року.

Крім того, і в козацькій масі настрій почав хитатися. Серед кубанських козаків фронтовиків заганували інші думки, ніж весною. Тепер фронтовики стали «лівіші» від «тиловиків» і докорили останнім за контр-революційність. Перебування на фронті в атмосфері шаленої большевицької агітації не пройшло без наслідків. Де-які частини, що почали повертатися з різних фронтів додому, були настроєні дуже радикально. Поворот цей відбувався в надзвичайно тяжких умовах. Участь взагалі козаків в розброєнні на фронті неслухня-

*) На перешкоді була не тільки нехіть маси, а й оцір козацьких політичних кол., які не хотіли зменшувати свої реальні сили і тим самим свої політичне значіння й вплив.

***) Не дуже вірили Південно-Східному Союзові свої козаків, та обережно ставилися до нього й зовнішні чинники. Коли урядоважаний Уряд Союзу С. А. Білий прибув до Києва, щоб порозумітися з Українським Урядом в справах вільковок, шликів і харчів, то виявилася, що керуючі українські кола, ставлячися прихильно до Кубані, означно стриманіше висловлювалися про її товаришів по Союзу. Тому Білому довелося запропонувати українцям надіслати своїх уповноважених на Кубань, щоб на місці розв'язати справу взаємодносин між Україною в одного боку, й Південно-Східним Союзом з другого.

них армійських частин, в походах ген. Кримова проти Тимчасового Уряду і ген. Красова проти большевиків утворили їм славу контр-революціонерів. Це все вкупі з спогадами про ту ролі, яку вони раніш відігравали при уємпреннях і запровадженню даду, викликали до них скрізь ненависть і злість. До того ж козакі поверталися не юркою, а як слід — ешелонами, з командним складом і в казенним майном своїх частин. Це наводило на думку тих, хто бачив, як поверталася до дому російська армія, що козакі не просто йдуть до дому, а кудись когось уємирять, і злота має до них проривалася в ствертих ворожих виступах і спробах обезброїти їх, що не завше кінчалася без успіху.

Козакі приходили додому стомлені фізично й духовно, роззлючені проти тих, хто підтримує «контр-революцію». Дома вони знаходили в відносинах якусь кашу і неясність. В Катеринодарі, вони знали, є Військовий Отаман, Красвий Уряд, але, що й до чого, добре цього не розуміли і не уявляли. Отаман і Уряд закликали боротися проти большевиків, теж саме робили генерали Корнілов, Алексєєв, яких вони знали добре. Козакі гадали, що їх закликають йти «уємирять» Росію, а до цього вони не мали ніякої охоти. Крім того, і дома, в кожній станиці з'явилися свої «большевики». Це — іногородні, яких вони знали змалку, і які тепер пересварилися з їхніми батьками, а також і козакі, не завше до того як пайбіділіні. Їм хотілося спокою, миру, а тут як раз меткі большевицькі агітатори туркують їм в уха, що і спокій і мир вони матимуть, лише хай підтримають тих, в ким вони лежали вкупі в шанцях, в ким вкупі грязли один сухарь, і кого тепер кривдять буржуї, які розводять контр-революцію. Треба лише покінчити з останніми, поділити їх добро, і все буде гаразд. Пропаганда належного опіру не стрівала і спантелючувала козаків.

Тому протести, що з приводу відкинення Законодавчою Радою проекта згоди з «городовиками» посипалися зо всіх боків — і від політичних партій, і від міських самоврядувань, і ріжних професійних і громадських організацій — серед фронтового козацтва викликали лише співчуття.

Це все вплинуло на проводирів, і в грудні робиться нова спроба згоди.

Друга спроба примирення і згода між козаками та іногородніми. 9 грудня почала свою працю Красва Рада, а 12 — Обласний З'їзд представників усього населення краю, скликаний Красвим Урядом.

З'їзд з самого початку розколовся на одному з перших же питань, поставлених на обговорення, а саме — про відношення до большевицької влади. Частина іногородніх, роззлючена на ура-козацьку політику і приволикання з вирішенням питань про самоврядування та зовнішнього, задурена проводирями большевиків (на цьому З'їзді особливо виразився газетяр провокатор Рондо), які обіцали їм

негаймо і добра і волю, висловилося за визнання більшовицької влади й земництво З'їзд, утворивши окрему нараду. Решта приєдналася до Кравчої Ради. На перших же засіданнях Ради, після промови члена Уряду по справах військових про те, що кубанські частини не виконують розпоряджень Отамана й Уряду, фронтовикам було поставлено рішуче запитання, як вони будуть триматися далі. Отаман і Уряд пропонували скласти свої уповноваження, якщо цього забажає частина Ради. Виникла загроза розколу між синами й батьками. Сини-фронтовики докоряли батькам, що вони не хочуть поступитися частиною своїх прав на користь інгородніх. А батьки докоряли синам за те, що вони не хочуть боронитися від большевиків. Між синами й батьками виникла стіна непорозуміння, і тільки палка промова К. Л. Бардіжа розбила її і об'єднала батьків з дітьми, принаймні зовнішню. Батьки пішли на угоду з інгородніми, а сини пообіцяли боронити Край від большевиків.

Сцена примирення батьків з синами закінчилася співом пісні, що співали кубанські козаки на турецькому фронті:

«Ты, Кубань, ты наша родина,
Вѣковой нашъ богатырь,
Многоводная, раздольная
Разлилась ты вдоль и вширь.

Изъ далекихъ странъ полуденныхъ,
Изъ турецкой стороны
Бьемъ челомъ тебѣ, родимая,
Твои вѣрные сыны.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
Дружно пѣсню мы споемъ
Про твои станицы больныя,
Про родной отцовскій домъ.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
Какъ о матери родной,
На врага, на басурманина
Мы идемъ на смертный бой.

О тебѣ здѣсь вспоминаючи,
За тебя-ль не постоятъ?
За твою ли славу отарую
Жизнь свою ли не отдатъ?

Мы, какъ дань свою покорную,
Отъ преславленныхъ знаменъ
Шлемъ тебѣ, Кубань родимая,
До сырой земли поклонъ».

Від цього часу ця пісня набірає значіння Кубанського гімну*). Свідками цього моменту були делегати Української Центральної

Пісня цю склад р. 1915 на турецькому фронті козак-батюшка 1-го
Кав... Григорій Образцов і підпис її був. Наказному Отаманові
... Насліднику Олексію. Не дивлячися на таке присвячення,
... відрізняється від пісень, що зробилися Донським
... гімнами. В той час як кубанці не згадують ані словом ні про царя
ні про Росію, вихваляють лише «Кубань рідимую», за неї тільки б'ються і про
неї тільки згадують, — донці дбають і про мир Росії і про славу «русского царя»:

«Всколыхнулся, ваволновался
Православный Тихий Донъ,
И послушко отозвался
На призывъ Монарха онъ.
Овъ дѣтей своихъ сзывасть
На кровавый, бранимый пиръ,
Къ туркамъ въ гости сирлажасть,
Чтобъ добыть Россіи миръ...
Надъ землею всей прольется
Мира крестного заря,
И до неба вознесется
Слава Русскаго Царя».

Пісня ця складена ще в 1855 р., за часів Севастопольської війни; коли ж
р. 1918 її було проголошено Донським гімном, то всі «контр-революційні» слова
було викинуто і відповідно «духу времени» змінено самий зміст:

Всколыхнулся, ваволновался
Православный Тихий Донъ,
И послушно отозвался
На призывъ свободы онъ.
Зеленѣть степь родная,
Золотятся волны пивъ,
Изъ простора долетал,
Вольный слышится призывъ,
Донъ дѣтей своихъ сзывасть
Въ кругъ державный войсконой,
Атамана выбирасть
Всепародною душой.
Въ боевое грозно время
Въ память дѣдовъ и отцовъ
Вновь свободнымъ стало племя
Возродившихся Донцовъ.
Слався Донъ и въ наши годы!
Въ память вольной старины
Въ часъ невзгоды честь свободы
Отстоять твои силы».

А Терці так ті врямо плачуть перед царем, прохаючи у нього подарунку:

...«Оя, по поднебесью орлы летучи,
То не сѣрие гусюшки оны тогочуть,
То расплакалися Гребенски казаченьки,
Церель Грозныйя Царель стоячи:
— Оя, Ты, Батюшка, Ты нашъ Царь-Надежа,
Оя, Православный, Ты нашъ Государь!
Какъ батюшка — чи Ты, нашъ Царь-Надежа,
Оя, ты подарилъ насъ — много жаловалъ,
А теперча Ты, нашъ Царь-Надежа,
Оя, чѣмъ подарилъ насъ, чѣмъ пожалуешь?» —

(Коли саме складена ця пісня — невідомо, але дуже давно).

Ради М. М. Галаган і С. Онацький, що прибули з Києва з доручення свого Уряду, щоб порозумітися з Кубанню і Південно-Східнім Союзом. Вони вітали Раду, яка з Урядом відповіла їм шанувальн^{*)}.

Під час дальшої праці Ради козаків й городовики погодилися на слідуючому: ухвалили постанову, що була виробила мішана комісія в листопаді, лише збільшили цени осілости до двох років; Краввий Уряд і Законодавча Рада утворюються на паритетних підставах; большевицька влада не визнається; організація центральної влади залишається на волю Всеросійських Установчих Зборів. Накресливши основи земельної реформи, Кравва Рада обібрала Законодавчу Раду, якій і доручила перевести в життя необхідні реформи і зформу вати Уряд.

Хоча й знову питання про негайне переведення федерації було ніби-то замовчано, і всі питання державного устрою відсувалися до Установчих Зборів, але Кравва Рада в одному з останніх своїх засідань (22-ХІІ) підтвердила постанову Військового Уряду, що на території Кубані вся повнота влади належить Кубанському Урядові.

В січні 1918 р. зібралася наново обібрана Законодавча Рада в складі 46 козаків, 46 іногородніх та 8 горців (весь час горці заявляли, що до представництва, претензії, які зовсім не відповідали їх дійсній кількості, але завше їх підтримували козаків, яко спільників проти іногородніх), і після довгих переговорів в кінці січня (25) утворився новий Уряд в складі 5 козаків, 5 іногородніх і 1 горця. На чолі Уряду залишився Л. Л. Бич. І в цей Уряд, як і в перший, Рада обібрала по згоді з Бичем людей, що належали до соціалістичних партій (принаймні, удавали себе за таких). Ні в тому ні в другому Уряді, якщо не рахувати самого голови, ні одного свідомого українця не було.

28 січня Уряд виголосив в Законодавчій Раді з декларацією, яка містила в собі докладно розроблену програму необхідних законодавчих і адміністративних заходів. Рада цю декларацію одногolosно ухвалила.

Почалася напружена праця; було ухвалено низку законів, розроблених Урядом і комісіями Ради: основні закони Кубанського

*) Ні з Кубанню, ні з Південно-Східнім Союзом порозумітися делегатам України не пощастило. Уряду Союзу в Катеринодарі вони не застали, з кубанці від рідучих виразних кроків ухилялися: то вони були звязані Південно-Східнім Союзом, то перешкоджала невисоковість своїх внутрішніх відносин. Ціково, що поведінка донців була зовсім иншою. Коли Український Уряд, який ще в листопаді офіційно визнавав за донськими і кубанськими козаками право порядкувати своїм життям, а делегації Південно-Східнього Союзу і Кубані, що прибула до Києва в справі утворення центрального російського Уряду поставив вимогу скасування збройного поселення і уведення всяких регресій та обмежень над робітничими і демократичними організаціями. — 8 грудня розіслав всім урядам новостворених республік ноту з пропозицією утворити на федеративних основах однорідний соціалістичний Уряд, то донці негайно відповіли цивою згодою (див. Христюк, цитов. праця, т. II, ст. 80—87).

Краю*), закон про скликання Кубанських Установчих Зборів, про 8 : у працю, про урядовий контроль над промисловістю, про земельні комітети й інші.

Штучність паритетної будівлі влади була видима. По суті дійсного примирення не було, був лише тактичний компроміс. Обидві частини населення Краю стояли одна проти одної замість того, щоб злитися до купи. Обидві сторони не довіряли одна одній і висукували обопільних гарантій, що одна другу не одуре й не покинуть за її рахунок**). Утворився стан хиткої рівноваги, при якій не можна було сподіватися великого успіху в організаційній законодавчій і урядовій праці. Обидві сторони дивилися на згоду, як на перехідний етап до того, який утворять Кубанські Установчі Збори, що мусіли бути скликані на підставі закону, ухваленого Криворізькою Радою. Грудневу Раду за такі збори не вважали, бо представництво на ній було зорганізовано досить примітивно.

Але й ця згода по суті слізнула. Більшість іногородніх безземельних, які були роздратовані упертістю козаків, уже пішла за большевиками. Проте це не означало, що від ідеї рівноправності, яка була покладена в підвалини згоди, а також і від самої згоди треба відмовитися. Треба було лише знайти кращу, більш здатну до життя зовнішню форму згоди. Рвати з іногородніми з-за того, що частина їх, хай навіть і більша, що почувала себе скривдженою козаками, віддала тимчасово свої симпатії большевикам — ні політичним проводирям козацтва, ні Урядові, як це він зробив потім, не слід було тим більше, що сам Уряд не вживав скільки небудь серйозних широких заходів боротьби проти большевицької пропаганди, жертвою котрої стали не лише іногородні, а й козаки.

Порівнюючи той стан речей, який утворився в січні, з тим, який повинен був утворитися в листопаді на підставі проекту, що складала мішана комісія, а Законодавча Рада відкинула — треба признати, що козаки програли. Тоді вимоги іногородніх були значно менші; взагалі вони більше прагнули до згоди, ніж козаки. Можливо, що своєчасна згода, якби вона сталася, дала б і кращі наслідки. Тим більше можна було цього сподіватися, що в процесі роботи іно-

* Іногородні, вступаючи в склад Законодавчої Ради й Уряду, виставили щоб було скасовано право veto Військового Отамана. Вони боялися, щоб Отаман, який на підставі конституції повинен був бути з козаків, не переніс справу в козацький бік, до того ж і сучасний Отаман Філімонов був відомий, як ворог згоди козаків з іногородніми. — Хоча проти цього був і Отаман, Бич вбачав в цьому не що інше, як змагання іногородніх за свої руки владу з рук козацтва (див. Г. Покровський, «Денниківщина», ст. 23), проте більшість Законодавчої Ради погодилася, і право veto було скасовано.

** Отаман Філімонов не дивлячись на те, що з часу згоди нікого «Войсько» не було, а лише Кубанський Край, і він мусів репрезентувати, як і всім його населенням, з не лише «Войском» і боронити перший обов'язок боронити «Войско», і на своє право veto дивитися, як на свій охоронний обов'язок «Войска».

городні втягалися в коло думок, до яких раніш ставилися вороже, принаймні в особі своїх проводирів приймали рішення, зовсім протилежні своїй попередній позиції. Так було, наприклад, з федералізмом і відношенням Кубані до Росії.

Кубанська Народна Республіка. Ще недавно інгородні лякалися самочинного переведення в життя федералізму, ще недавно вони боронили право Всеросійських Установчих Зборів і підкреслювали, що той стан, який утворився на Кубані лише тимчасовий, доки не настане лад в Росії, частиною котрої є Кубань, а 16 лютого вони вкупі з козаками приймають в Законодавчій Раді формальний акт, в яким без усяких застережень Кубань проголошується «*Самостійною Кубанською Народньою Республікою*», а через декілька днів приватна нарада членів Ради (сесія її була вже перервана) ухвалила резолюцію про прилучення на федеративних підставах до України, про яку тоді вже було відомо, що вона відокремилася від Росії*).

Свідчить це про те, як від співробітництва, навіть штучно утвореного, всього населення залежить зміст форми державного життя. Треба було і козакам і інгороднім стати вкупі до державної праці, щоб поняття — федералізму, самостійности почали набирати відповідного державного змісту, і з одного боку, козаки почали відвертатися від карикатурно-фальшивих форм, які надавали цим поняттям ура-козаки, а з другого — інгородні, відчувши всю штучність і нікчемність великодержавної примари Великої Росії, якою забивала їм намороки російська інтелігенція, почали розуміти всю вагу й користь можливості творити життя на Кубані незалежно від Росії. Навіть невдале єднання викликало могутній життєвий інстинкт, що власно диктував необхідність творити державний організм, а не замикатися в тіні коло станових інтересів, над ними трястися, їх боронити.

Так стояла справа з об'єднанням населення. Не краще було з організацією військової сили.

Військо. Військовий Отаман, Уряд і провідні козацькі кола велику надію покладали на козацькі частини, що почали повертатися з фронтів. Вже було зазначено, з якими настроями приходили козаки додому. Треба було поставити їх в такі умови, щоб вони хоч трохи спочили і тілом і душею; особливо потрібно було звернути увагу на останню. Треба було організувати протибольшевицьку пропаганду, з'ясувати те положення, яке утворилося взагалі в Росії і зокрема на Кубані, які завдання стоять перед нею і її Урядом, і будити кубанський патріотизм. Необхідно було звернути відповідну увагу й на офіцерство, пам'ятаючи його попереднє виховання, його професійну солідарність, мимовольну звичку тягтися перед

*) Кубанець «Кубанцям не з руки». Українська Трибуна. Варшава, №66 28-VII, 1921.

генералом, малу освіченість в політично-державних справах і незобов'язану поінформованість про те, що творилося на Кубані.

Але роблячи це все, не можна було випускати частини з рук, зважати їх на ласку Божу, ставити їх в умови життя, до яких вони не звикли.

Козаки звикли слухатися наказів ясних, точних, виразних; вони знали лише їх. Так було у них і на фронті до останнього часу, не дивлячися на все те, що робилося побіч їх у російських частинах. Відношення до своїх офіцерів також було цілком інше (випадки непослуху, або виступу проти офіцерів траплялися дуже рідко). Досі вони знали, що рава є наказ, то треба його виконати, а ні — то буде те-то й те-то. А тепер не батальйонний, полковий, батареїний, бригадний, двізійний чи корпусний командир приказує, а якийсь Військовий Отаман, якийсь голова Краського Уряду, на них посилається командуючий військами Кубанського Краю (і такого раніш не чули — був собі Наказний Отаман). Всі вони звертаються в якимись відозвами, запрошеннями, і ніхто не знав, чи треба їх виконувати, чи ні. Натурально, що там, де досі панував лише наказ і послух, де ще було утворено ґрунту для добровільного подвигу, всі заклики до нього були зайві.

Траплялося, що давали їм накази, але їх не виконували, бо перший непослух пройшов безкарно. Безкарно розійшлися самовільно по станціях козаки першої частини, що повернулася на Кубань, і вже 1-й Чорноморський полк військового старшини (згодом генерала) Н. Бабієва не виконує наказу, опанувавши станціями Тихоріцькою і Кавказькою, обезброювати солдатські ешелони, бо за них вступився 22 пластунський батальйон; — чорноморців розпускають, а батальйон сам розходитьсь по домам*).

В місяцях розташування частини люде були залишені на власну волю. Звичайного робочого дня для козака не було. Навчання не відбувалося, офіцери в касарні майже не навідувалися. Люде цілими днями тинялися по базарах, улицах, біля воріт касарень, попадали по-всякчас на летючі мітвинги, де їх на всі боки обробляли спиритні большевицькі агітатори**). які то замахували їх большевицьким расом, то залякували погрозами жорстокої розправи, обіцяючи не втручатися в козацьке життя і не чіпати козацької землі й майна, ніщо козаки не будуть робити опіру і перешкоджати їм розправитися з буржуаками та контр-революціонерами. Нікому було з'ясувати козакам дійсний стан речей. Кубанські златоусты за високою по-

*) В. Мельниковский. «Изъ недавняго прошлаго Кубани». «Козачья жизнь», 1917 г., стр. 2.

**) Цією метою було докликати на те, що на чолі козацької боротьби, де, звичайно, великого звитя було по лонеті, стояв голова Уряду.

літикою», яку вони творили в засіданнях Ради, З'їздів, Конференцій, різних нарад, можливо, не бачили необхідної реальної праці.

Кубанський Уряд захворів болячкою Тимчасового Російського Уряду — «уготвариванієм» військових частин і з самого початку втратив можливість мати надійну реальну силу*). Звичайно, що частини приходили з фронтів в різному стані. Найкращі були ті, що поверталися з кавказького фронту; гірші були ті, що прийшли з Фінляндії; серед них був і майбутній большевицький командир Північного Кавказу козак станиці Петропавловської Лабинського повіту осаул (з фершалів) Сорокін**).

Шляхом напруженої невпинної праці відповідного військового апарату можна було це все просіяти і утворити, може, й невеличкі, але певні кадри, які, сміло можна сказати, беручи на увагу особливості козацького устрою, що до військової служби, було б не так уже важко розвернути в армію, звичайно, шляхом мобілізації, а не «уготвариванія». Але бракувало цього самого відповідного апарату, і Уряд його не створив. Правда, був член Уряду по військових справах, був Військовий Штаб, але у члена Уряду не було апарату, який азеться військовим міністерством, а Військовий Штаб був архаїчною установою старого часу, яка ні по своєму персональному складу, ні по компетенції, ні по методах і звичках своєї попередньої роботи не могла виконати тих завдань, які при організації армії виконують чи-то військове міністерство, чи-то штаб армії. Лише в кінці листопаду наказом Військового Отамана було утворено посаду командуючого військами Кубанського Краю, на яку був призначений генер. штабу ген.-м. Чорний, і польовий штаб на чолі в підполковником ген. штабу В. Г. Науменком; але цей крок ніяких особливо корисних для оборони Краю наслідків не дав.

Польовий штаб мав, може, й непоганий план оборони Краю, згідно якому кожній частині, що поверталася з фронту, призначувалося певне місце розташування й визначалося завдання. Але не було взято, як слід, на увагу моральний і психічний стан людей. Можливо, що для того, щоб не викликати несподуху, який в тих умовах мав би пройти безкарно, що тільки збільшило б розклад, — треба було негайно розпускати козаків по станицях на деякий час на відпочинок, а потім вже мобілізувати. Тоді б може не було б таких випадків, як з Чорноморським полком та 22 батальоном, що тільки зменшували авторитет Уряду і поглиблювали розклад.

*) Не можна сказати, щоб «уготвариваніє» залишилось без жадних наслідків. Козаки на заклик Уряду всеж-таки збиралися, але, опинившись в несприятливих умовах, потягнувшись де-який час без діла в місці збору, не бачучи ладу, та наслуховавшись большевицьких агітаторів, махали на все рукою і розходилися по станицях.

***) В літі 1917 р. до-лі кубанські частини були скучені на північному фронті, а звідтіля переведені до Фінляндії. Між иншим, коли вони, пересуваючися, переходили через Петроград, то Троцький зробив їм на Марсовому полі смотр, залишаючи після нього поле, козак почастував «воєнком» піснюю — «Царя В'ялого казакю...» яку співав й Микола П.

Загубивши кадрову військову спадку, Уряд задумав урятуватися добровольцями і почав формувати добровольчі частини. Тут він стрінувся з конкуренцією Добровольчої Армії, і, щоб вона не стала на перешкоді, заборонив її агентові ген. Ерделі формувати добровольчі частини на Кубані, хоча другого агента Добр. Ар. ген. Білоусова Військовий Штаб признав доглядати за формуванням кубанських добровольчих частин. Ці частини почали формувати з початку грудня кубанський офіцер — військовий старшина Галаєв і пізніше, в кінці грудня, армійський офіцер капітан Покровський.

Л. В. Покровський, капітан літун, з'явився в Катеринодарі в листопаді р. 1917 (загальну військову освіту одержав в Павловській військовій і Севастопольській авіаційній школі) з тим, щоб, як він казав, формувати відділи «Оборони Установчих Зборів». Коштів у нього, звичайно, не було, але були рекомендації до місцевого погаріуса Н. А. Подушки, одного з провідників катеринодарських к.-д. Останні ухилилися за нього й почали виводити в люди. Голова Уряду спочатку не дав Покровському дозволу на формування відділу, кажучи, що Уряд має свої військові козацькі частини і добровольчих формувань не потребує (це було ще до того, як Уряд сам перейшов до таких формувань). Голова Ради М. С. Рябовол поставився більш прихильно і обіцяв свою допомогу з умовою, що відділ Покровського буде боронити Кубань, на що той охоче згодився. Але справа не посувалася, бо не було грошей, та й Уряд всеж дозволу не давав, а місцеві капіталісти скептично ставилися до Покровського і нічого йому не давали. Тоді к.-д., використовуючи старі зв'язки, прихилили на його бік К. Л. Бардіжа. Вплив останнього дав Покровському і гроші (катеринодарські купці таки трусунули кишеню) і дозвіл. Спочатку добровольців у Покровського було дуже мало — душ 30, але проте був і начальник штабу В. Леонтович, і начальник розвідочної служби полк. Пятницький, і завідуючий фінансами І. І. Зальцман. Сам Покровський ячав зватися «отаманом» і натяг черкеску.

Не дивлячися на тордовку ваяву голови Уряду, що Уряд має досить своїх козацьких частин і добровольчих не потребує, незабаром довелося використати й Покровського. 8 січня р. 1918 його відділові доручають обезброїти занасову пішу 223 Донську дружину, що нарешті, стала хилитися до большевіаму. Це було виконано, хоч, здається, Покровський особисто в цьому участі не брав*). При цьому було експропріовано скарбницю дружини, де було 3.000 карбованців і на 150.000 карб. % паперами, які негайно ареаілізував Покровський сам, поминаючи свого завідуючого «фінансовою частією» Зальцмана. Потім відділ Покровського звлучно обезброїв випадки, а також виступ в місцевій офіцерській спільці, з приводу

*) Л. Флориановъ. «Наше въ редакціи». «Казачья Дума». 1924 р. №20, ст. 26—27.

розтрати коштів скарбником снілки, утворили Покровському де-яку популярність. Його стали підтримувати представники місцевої буржуазії: О. І. Літовкян, І. М. Діцян, генерали Карцеви, Е. Ф. Бабкин, барон Б. Л. Штейнгель, Ніколенки, Бурсаки і т. д. Біржевий Комітет асигнував йому 80 тис. карбованців, почав давати гроші й Союз Хліборобів. До того ж він проліз у отаманській двірці і швидко став у Філімонова своїм чоловіком. Поводі за рахунок міського не станичного населення відділ його став зростати.

Цікава була спроба К. Л. Бардіжа зорганізувати козацтво для боротьби проти большевиків. Він виступив з планом утворення кошів вільного козацтва, але за цю справу він взявся запізно і утворити міцної організації не встиг, хоча де-який час лад на Чорномор'ї підтримували майже виключно зародки цих кошів.

Один з таких невеличких кошів під назвою «Гайдамацького» відділу, на чолі з осуллом Адамовим, взяв пізніше участь і в Кубанському поході.

З ініціативи українців почалася організація з свідомих українців казаків та інгородніх коша імені гетьмана Дорошенка*). Ця частина до боротьби проти большевиків підходила з національної точки погляду і брала в ній участь свідомо, як в боротьбі за національно-політичне визволення Кубані. Нечисленність (формування почалося майже перед евакуацією Катеринодару) та ворожість, особливо з боку «сфер» не дали їй можливості відіграти будь-яку роль в цій боротьбі.

Крім цих добровольчих частин, в розпорядженні Уряду був кубанський гвардійський дивізіон, дві запасові сотні, черкеський кінний полк, на чолі з полковником (згодом генералом) Султан-Келеч-Гіресем, відчинена в кінці р. 1917 в Катеринодарі Кубанська Військова Школа і прибувші з Києва Константинівська піхотна школа та 1 і 4 Київські школи прапорщиків.

Зріст добровольчих частин був дуже млявий (у Галаєва на початку р. 1918 було 200 душ, у Покровського — 60), козаків ставилися до «добровольців» і «партизан» підозріло і в добровольчі відділи майже не вступали; ухилялися й втікачі з Росії; заповнювала їх переважно міська молодь — учні. Командуючий військами ген. Чорний, не сподіваючися оборонити Край без козацьких частин силами одних добровольців, подався в одставку. На його місце було призначено ген. штабу ген.-м. М. А. Букретова, але через декілька днів і він пішов у слід за Чорним. Його замінив ген.-штабу ген.-лейт. І. О. Гуліга. Старий пластул, хораний козак, добрий бригадний чи дивізіонний начальник, гарний виконавець гарних наказів згори, він менш усього був здатний до того, щоб керувати добровольчими частинами і викликати їх розвиток. Такий розвиток мож-

*) Одним з головних діячів в цій справі був член Ради, козак Ст. Каміньської, учитель гімназії В. А. Чендзякський, забитий пізніше большевиками в німецькій полонії Гуодау.

який лише серед населення з дуже розвиненим почуттям обов'язку і при умови, що на чолі справи стоїть людина, яка може захоплювати, керувати. А кого ж міг зачарувати тоді старий Гуліга. Натурально, що з його призначення багато користі для справи не виїшло, і молодь більш охоче йшла за Покровським з його гаслом оборони Установчих Зборів, ніж за Гулігою, якого ославили контр-революціонерами.

Ніяких базисних військових складів Кубань не мала, і нічого реального не було зроблено, щоб придбати і зброю, і набої, і взагалі все, чого вимагає техніка сучасної війни. А де-що можна було дістати в сусідніх Георгієвська (де були військові склади й арсенали) та Новоросійська. Голова Уряду, здається, більше покладалася на свої особисті відносини з тодішнім большевицьким главноверхом Криленком, ніж на організацію власної військової сили. Але в допомозі другим не відмовляли: маючи 3.700.000 патронів, 1.500 гарматних набойів, передали донцям 1.800.000 патронів і 700 набойів, а також рідкоколісний і 3 панцерних авто; де-кілька гармат Військовий Отаман Філімонов подарував Добровольчій Армії.

Грошева справа. Чи були гроші у Кубанського Уряду в потрібній кількості? Був лише член Уряду по фінансових справах без відповідного апарату керування, те незначна, в державному масштабі, готівка місцевих кубанських казначейств і відділів російського державного банку. Сподіватися на звичайну підмогу, як це робилося досі, шляхом надіслання грошей з центру, було не можна, бо центр цей опинився в руках ворога. Єдиним виходом було — приступити до друку своїх місцевих грошей, що почав незабаром робити Донський Уряд, хоч і одержав від Кубанського біля 10.000.000 карбованців підмоги. Але Кубанський Уряд в цьому відношенні, крім балачок про приєднання до донських грошей, здається, нічого не зробив, що свідчить про те, оскільки погано він орієнтувався в тому, що творилося, і як просто, «по обивательськи», дивився на речі. Робити так, як робив він, міг лише той, хто з вірою дивився на Петроград. Коли ми, що от-от, не сьогодні, так завтра, впадуть погані, вороголюбники большевики, знову у владі стане добрий, хороши закований Уряд, котрий і подбає про зміцнення Кубанської казни; так робити міг лише той, хто далеко був, принаймні тоді, від дійсного, а не словесного самотійництва; той, хто вперше собі всю повноту влади на Кубані не тому, що вірив в те, що вона повинна бути самотійною і готовий був боротися зі всяким, хто був би проти неї, а тому, що большевики в його очах були уаураторами законної влади, котрій він не перекрив би, і як би вона залишилася, то не зявель би собі, як в його руках починає вся державна справа на Кубані. Коли залишали Катеринодар, то Уряд вияв в собі лише 2.500.000 карбованців.

Апарат керування. Дуже мало зробив Уряд для того, щоби налагодити всі Урядові і громадські інституції дійсно урядом.

примусити їх підлягати собі, взяти в свої руки керування .
вести провід. Ці всі установи продовжували по інерції в відповідних випадках вноситися в Петроградом, де ще функціонували міністерські канцелярії й Сенат, надсилаючи свої звичайні щоденні розпорядження. Та й важко було чекати, щоб панове кубанські міністри зуміли повести за собою кубанські міністерства, коли вони в співробітники брали собі людей абсолютно нездатних до тієї праці, що стояла перед ними. Так наприклад — член Уряду по земельних справах Д. Е. Скобцов (член російської с.-д. партії), сам ніколи не працювавший в цій сфері, не знайомий з технікою праці, бере в співробітники ветеринарного лікаря Юшко. В міністерстві юстиції самою вначною особою після міністра Паша-бек-Султанова (члена Катеринодарського Окружного Суду) був М. Леопольдович-Соколов, старий цензор, але зате козак.

Загальне положення і настрої. Після большевицького перевороту на Кубань також, як і на Дон, хмарою посунули біженці з центра і півночі Росії. В політичному відношенню не в більшості був елемент правої течії, не лівіше к.-д.; в соціальному — буржуазний, в національному — російсько-шовієтський.

На Кубань це все їхало, як у власній масток, де воно буде першою особою, де всі будуть його слухати, поважати, де воно буде всім розпоряджатися. Утворення якогось свого Кубанського Красного Уряду, який навіть із ввічливости не хоче з ними радитися, враило цих людей надзвичайно неприємно, і вони почали глузувати над ним, лаяти по всіх усяодах. Нестриманість в слові й поведінці (особливо офіцерства, яке пило, бешкетувало, демонстративно співало: «Боже, Царя храни!») приаирство до простого люду, погорда ним, взагалі якась роахрістаність, були благодатним ґрунтом для большевицької пропаганди. Власне большевізм на Кубані був явищем занесеним сюди зовні. Своїх власних большевиків було тут дуже мало, і серед постійного населення Крью елементів, соціально схильних до прийяття большевізму, було не так вже багато. Не бідність, не злидні штовхнули багатьох іногородніх до большевиків, а роздратованість проти козаків, викликана більше правною, ніж економічною нерівністю. Звичайно, не можна заперечувати, що більш охоче йшла до них біднота, але не тільки городовицька, а й козацька, особливо в станицях, де були малі наділи (иноді вони доходили до 2¹/₂ десятин). Але земельне штання, бідність не завжди були рішучими моментами, тому серед большевиків траплялися й земельні козакі й ваможані городовики.

Приніс на Кубань большевізм, власне кажучи, кавказький фронт. Юрби деморалізованих, збольшевичених солдатів тягли до дому через Кубань без усякого ладу, без догляду, затримували по дорозі й агітували серед населення особливо іногороднього, яке було до цього вже пригортавчю в одного боку, евожкорисною, етаноною, недеержавною політикою ура-козацьких гуртків Філімонова

братів Макарецьких, з другого — демагогією російської революційної демократії, яку в останній момент усунули геть большевики. Мало допомогла останнім 39 піша дивізія. Ця частина, одна з інших дивізій Кавказської Армії, самочинно залишила фронт і пішла на відпочинок на Північний Кавказ, де розташувалася вздовж Кавказької залізниці по лінії Мінеральні Води — Ростов. Фронтально розпропатована большевиками вона сама ширилася большевізм навколо себе, скріпляючи його своїми активними висунуттями.

Звичайно, боротися з хворобою большевізму було можна й не тільки успішно, але рішучими, дуже діючими ліками, іноді шляхом військової хірургії, а не гомеопатичною водичкою красномовних вправ. Треба було знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинути таке гасло, перед котрим повинні були б схилитися всі інші. Таким ґрунтом для більшості населення був — національний український, таким гаслом була — ідея національного визволення українського народу, а для всього населення таким ґрунтом був увесь комплекс особливостей місцевого життя, а гаслом — економічне і політичне визволення від визискуючого центру. Але і Уряд і провідні політичні кола (з одного боку, українці, з другого — «єдиноподільці», що гуртувалися біля Філімонова, Фендрінова, Скобцова, з третього — російська демократія на чолі з Турутіним) не могли ні стати на цей ґрунт ні прийняти ці гасла. Спіраючися на такі підвалини, піднявши відповідні прапори, треба було повести таку політику, вживати таких заходів, щоб більшість постійного населення Краю відчула себе насамперед громадянами його, а тоді вже кликати його до боротьби не тільки не проти «большевиків», а проти панування чужого, зайшого російського люду, який і після революції хотів розпоряджатися всім, як і раніш, хіба тільки в інших формах. Не можна було товкати, як це робилося, що ми, кубанці, теж руські люди, такі ж, як і большевики, тільки вони, мовляв, захворіли, а ми здорові і проти них лише дотя, доки вони не вичуняють, а там будемо знову екумі. Необхідно було руйнувати, а не скріплювати «братню» філософію фронтників, яка розслабляла і вносила відпорну силу. Треба було рішуче й твердо обрізати всі зв'язки з Росією, відгорюватися від неї, переконувати, що коаний росіянин, який не визнає за кубанцем права самому по своїй волі будувати життя на Кубані і лізе до нього зі своїми порадами — в його ворог (може, це в шовінізм, але й шовінізм в відповідних хвилях життя народу цього буває потрібним, і як раз в той час він і був потрібний на Кубані, щоб урятуватися від російської навали в формі большевізму). Треба було зв'язуватися з тими, хто був найріднішим, найближчим більшості населення, хто був в такому ж стані, як Кубань, і озиратися силами кувати країну долаю.

Але це все ми робили лише свідомий переконаний кубанський фронтник з твердою волею, новою політичною програмою. В кон-

тому разі, ні такої програми ні дійсного самостійництва не мали ні Кубанський Уряд ні його голова Л. Л. Бич, тоді типовий російський інтелігент українсько-козацького походження, який мріяв про федералістичний устрій Росії, і якого ні за що, ні про що, на підставі якогось чудного непорозуміння, російська революційна демократія та інтелігенція, а за ними й буржуазія осланили за кубанським самостійником української течії.

А тим часом, як уже було зазначено, в масах в підсвідомій сфері безумовно було почуття своєї окремішности від Росії, прагнення будувати своє життя незалежно від неї. Народ не міг висловити в стислій, опуклій формі поняття своєї суверенности, але коли життя, розкладаючи це поняття на окремі складові частини, запитувало його, чи хоче він, щоб та або инша частина була своя, окрема кубанська, чи російська, він не хотів нічого російського і бажав свого кубанського. Це все повинні були зробити ті, хто став на чолі народу, але проводирі не тільки самі нічого не зробили в цьому напрямі а навпаки, відверталися від того, що закликало їх до цього, і стримували народ, коли він сам починав тягти в той бік, де лише тільки й був порятунок.

Свідомість своєї окремішности від Росії жила не лише на Кубані, а й у сусід. Ці сусіди також не почували себе Росією і, шукаючи центра, біля якого можна було б об'єднатися, звертали свої погляди на Кубань. Шукала з'єднання з Кубанню Абхазія і надсилала своїх послів; були відповідні течії на Терекі. Лише присутність 39 дивізій та зусилля пануючої російської демократії перешкодили поставити це питання, як слід, на Ставропольщині. А до того, що вже було зазначено про настрої в Чорноморській губ., залишається лише додати, як яскраву ілюстрацію, слідує: 4 січня 1918 року в Новоросійську загальні збори представників 29 зареєстрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій*) ухвалили таку резолюцію:

*) 1. Комітет служачих Новоросійських майстерень Владикавказької залізниці, 2. Чорноморський Союз повалених воєнків, 3. Новоросійська Продовольча Управа, 4. Чорноморське Українське Тов—во, 5. Новоросійський Комітет Вірменської революційної партії, 6. Новоросійська військова Рада, 7. Грузинське культурно-просвітн. Тов—во, 8. Новоросійський Раціональний Комітет Союзу залізничників Владикавказької залізниці, 9. Новоросійська організація рос. с.-д. роб. парт., 10. Чорноморський союз служачих торговельно-промислових і кредитових установ Новоросійської губ., 11. Чорноморський Союз Споживачів Тов—в, 12. Чорноморська партія с.-р., 13. Тов—во споживачів «Єдиніє», 14. Українська партія с.-р., 15. Чорноморське Словачьке Тов—во, 16. Вірменський Комітет с.-д. пар. Гітакетів, 17. Чорноморський Союз робітників тютюнових підприємств, 18. Чорноморська Укр. Рад. Рада, 19. Всеросійський Союз моряків і річковиків Торговельної Флоти, 20. Чорноморська губерньська Земельна Управа, 21. Ротний комітет 3 р. Чорноморської дивізії, 22. Комітет екстрострільної команди і паграніч. загону, 23. Рада Новоросійської Жидівської національної Громади, 24. Чорноморський Народний Союз, 25. Одеський Союз моряків, 26. Вільна Артия Чорноморського порту, 27. Контра Новоросійських майстерень, 28. Новоросійська Істонська Громада, 29. Соц-дем. партія — група «Єдиніє».

«Ми представники політичних, національних, громадських, професійних організацій м. Новоросійська, зібравшись по заклику Української Української Ради 4 січня 1918 р. на оумінену нараду в м. Новоросійську біжучого моменту й відношення до Української Народньої Республіки, після всебічного обговорення прийшли до такого висновку: «Беручи на увагу, що гаслом сьогочасного моменту в політичній незалежності і братерстві всіх націй; що українська демократія зробила до того почин проголошенням Укр. Нар. Респуб. і оголошенням III Універсалу, під яким ми цілковито підписуємося; що анархія і горожанська війна, які привели державу до економічної руйни, а людей до здичавлення, мусить бути, нарешті, закінчена ладом, устновленням свободи і притягненням народа нашого до будівничо-творчої праці; що Чорноморська губ. економічно, етнографічно, культурно і навіть географічно номинуче тягне до України постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого Краю в Укр. Нар. Рес. б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскоршому часі Губернському З'їзду представників Чорноморської губ. в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, відняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріят Укр. Нар. Рес. взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріальну допомогу, яка буде потрібна, д) доручити Чорноморській Раді надіслати копії цієї резолюції Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, Кубанському Військовому Урядові, Кубанській Законодавчій Раді, Новоросійському Совету Робітничих і Сацдатеьких Депутатів, місцевій владі і всім, кому буде потрібна».

В цьому відношенні обставини склалися сприятливі, і якби кубанські політики не обмежилися тісним колом станових козацьких інтересів, а піднялися на височинь розуміння державного завдання, яке висовувало перед Кубанню життя, то остання могла об'єднати коло себе весь Північний Кавказ і утворити державний союз, який якого, може, була б зовсім ширшою, ніж та, яка спитана потім Кубань. Але для цього треба було зріктися ура-козацьких нісенітниць про «козацьку націю», фінантропичних змагань дікувати «забобешню Росію» і в той же час заробити на цій справі через «Кубо-Восточний Союз». Щоб ступити на цей шлях зовсім не потрібно було ризикуватися, відмовлятися від своїх прав і привілеїв, замість — слід було їх поширити на все постійне населення, і утворилася б тоді міцна козацька, дійсно демократична, життєздатна держава, в котрій би слово «козаки» рівнялося б слову громадянин*).

*) Шляхом об'єднання Кубані, Тереку, Ставропольської та Чорноморської губ. утворився б державний союз з населенням в 230.000 кв. кіл. (202.000

Весь час було так, що проводирі йшли не конереду масами; це вони кидали їм гасла й вели їх за собою. в маси, новолі прикидаючися від важкого сну національного і політично-соціального поневолення, самі по складах вимовляли речення, яких проводирі жахалися, а якщо і вимовляли, то з ріжкими застереженнями і користуючися сприяючим випадком, забували те, що казали, та тягли народ в другий бік.

кв. верст, або 20.608.000 дес.) з населенням в 7.000.000 душ, з гарними природними кордонами: на півночі — Азовське море та Манич, на сході — Каспійське море, на півдні — Кавказький кряж, на захід — Чорне море (див. загальну мапу Кубанщини). На перший погляд могло б здатися, що на шляху до такого об'єднання має бути перешкодою національне питання — присутність на території, яка по загальній більшості населення є українською (на Кубані 66—76%¹, в Чорноморській губ. 60%², в Ставропольській 80%³, на Тересі 60%⁴; звичайно, це цифри не офіційної російської статистики, а дослідів Чубінського, Русова, Нечуй-Левицького — див. Д-р С. Рудницький: «Основи землезнання України», ч. II. Прага, 1923 р. і «Огляд національної території України», Берлін, 1923 р.), значного відсотку населення, яке балакає російською мовою. Але треба мати на увазі, що маса цього населення тільки й має спільного з Росією, що мову; психологія, звичаї, все життя її зовсім інші, ніж у рязанського, орловського, творського чи московського мужика, і споріднюють її не з останнім, а зрештою місцевого населення, що балакає українською мовою. При взаємній повазі, при рівноправності головних мов і при відповідних гарантіях прав кожної мови, ніяких непорозумінь на цьому ґрунті бути не може. Український народ протягом всієї своєї історії був толерантним до всякої іншої мови, нікого не насилував і не гнітив. Таким залишився й по революції, не тільки висунувши гасло національно-персональної автономії, а й приступивши до здійснення його. Не слід чекати якихсь перешкод з боку козаків, що балакають російською мовою. В масі вони весь час добре уживалися побіч з українцями, і часто траплялися випадки їх чутливого і делікатного відношення до укр. мови, якої не визнавали ні російський уряд, ні російська інтелігенція, ні російський народ. Можна сподіватися ріжких вибраників лише від частини інтелігенції, що завважала отрути російського великодержавного імперіалізму, але це і не могло і не повинно було гупляти справи, якої вимагають інтереси населення Північного Кавказу. А ці інтереси виходили до самостійництва, головні передумови якого мають ся.

Північний Кавказ в вищезазначених межах уявляє собою цілком самостійний економічний організм. Лише донці, ще зацікавлені в виискуванні його в той чи інший спосіб, та росіяне, що сподіваються за посередництвам донців зберегти його в складі Росії, заперечують цьому, підтримуючи концепцію чи «Юго-Восточного Союзу» чи «Сєверо-Кавказского Краю» в сучасному большевляцькому розуміння. Північний Кавказ це зацікавлений в Дові і органічно з ним не звязаний. Від нього він одержує лише вугіль, але його можна мати й в Україні; крім того, можна залагодити розроб: власних покладів (на Кубані, на Тересі). А от Дов той потребує і нафта і олії та й на ліса зазіхає. Зазіха Дов не має, а Північний Кавказ має, правда, воно теж досі ще не розроблено: і треба було доставати його в Україну. Має Північний Кавказ і інші метали. Хлібу, худоби у нього досять не тільки для задоволення місцевих потреб, а й на продаж. Виходи до моря та порти навіть кращі, ніж у Дона. В торговельному відношенню тягнеться до нього, власне до Ростова, лише прикордонна смуга і то лише тому, що тимчасово сполучення в цей бік зручніше. Природне річиче і економічно-господарського життя Краю це зовсім в протилежний бік — до портів Чорного моря. Величезні природні багатства Краю дають можливість активного торговельного балансу. Правда, не має власної індустрії, але це має й в Дов. Але для того, щоб замість її чи вигідно добувати виробн чужої, зовсім нема чого ідасть жертви на алтарь «Юго-Восточного Союзу», абсолютно не потрібного населенню Північного Кавказу.

Тоді в ідею незалежності Кубані від Росії. Народня дума
 поставила перед собою питання про необхідність знайти
 місце на руїнах буйшої Російської імперії і пошукати
 — і 16 лютого устами своїх представників проголошує
 Кубані, а трохи згодом — федерацію з Україною
 що навіть Скобцов, який пізніше висувався на перший план
 «єдинокредитимців», голосував на приватній на-
 д. Ради за цю федерацію. Можливо, що тоді він ще не
 в отруї російського націоналізму і почував себе
 насамперед кубанцем; а як такий, він не міг не розуміти, що для Ку-
 бані союз з Україною корисніша, ніж будь який зв'язок з
 Росією, хоча й буде корисним лише для останньої). Але вже через
 де-кілька місяців проводирі забули про це і цтягли народ воє-
 сім в инший бік.

Незалежні на території буйшої Російської імперії держави: Латвія,
 Литва — всі разом і площею і населенням були б менші майже в 1 $\frac{1}{2}$
 рази однієї Північного Кавказу:

	Площа (кв. кіл.)	Населення
Естонія	47,549	1.111.000
Латвія	65.791	1.885.000
Литва	50.542	2.591.000
Разом	163.882	5.587.000

Цілий ряд незалежних держав в Європі і по населенню і по площі теж
 були б менші:

.....	28.000	850.000
.....	34.186	6.779.000
Швейцарія	41.298	3.937.000
Данія	45.749	3.210.000
Австрія	78.000	6.294.000
Португалія	88.740	5.547.000
Болгарія	110.000	4.500.000
Греція	117.000	4.910.000

Де-кіля держав було б в меншій території, але з трохи більшим населенням:

Бельгія	30.000	7.700.000
Мадярищина	88.000	7.500.000
Чехословаччина	141.000	13.661.000

Де-кіля в більшій території, але з меншим населенням:

Норвегія	322.909	2.611.000
Фінляндія	377.426	3.331.000
Швеція	448.091	5.801.000

були б більшими лише в наслідок війни:

	До війни:		Після війни:	
	Площа	Населення	Площа	Населення
Сербія	87.303	4.420.000	251.000	12.600.000
Румунія	127.992	7.500.000	297.000	15.600.000

Саме в них не має разом всіх матеріально-економічних передумов
 на, як мають на Північному Кавказі.

Війна проти більшовиків. Спочатку більшовицький місцевий організаційний центр був у Новоросійську. Після того ж, як прийшла на Північний Кавказ 39 дивізія, її почали підходити з кавказького фронту ешелони інших військових частин, він перенісся, після утворення 17-І. 1918 р. в ст. Кримській Куб.-Чорном. Воєнно-Революційного Комітету, до Армавіру.

В свій час, коли пішли ще тільки чутки, що 39 дивізія намагається вирушити на Північний Кавказ, Кубанський Уряд просив Командуючого Кавказькою Армією, кубанського ж козака генерала Пржевальського, не пускати її, але той не в силі був це зробити і лише надіслав на Кубань один пластунський батальйон. На цей батальйон було покладено завдання обеззброїти ешелони 39 дивізії. Він його не виконав, дивізія безборонно розташувалася там, де хотіла, і сама почала обеззброювати козацькі ешелони.

Невідомо з якої причини, але Уряд досить мляво поводився взагалі з салдатнею; не була залагоджена, як слід, справа обеззброєння не то-що цілих ешелонів, а навіть окремих, спочатку невеличких гуртків, що мандрували через Кубань від Мінеральних Вод Туапсе, Новоросійська. Нічого подібного до того, що майже одночасово зробили грузини, щоб урятувати Тифліс і весь край від салдатського моря, що полинуло через нього. Край поволі все більше-більше заповнювався озброєною салдатнею, яка стала на місцях фактично захоплювати владу до своїх рук. З'язки крайового центру з далекими кутками Краю почали рватися. Організація військової сили на підставах добровольчества багатьох наслідків не давала; відозви Уряду впливали дуже мало. Фронтзвини (козаки) свої обіцянки на Крайній Раді в грудні місяці — стати в оборону Краю — не виконали і на заклик Уряду не відгукнулися, хоча й проти нього активно, крім одиниць, не виступали.

В середині січня більшовики, захопивши Туапсе, Новоросійськ, Тамань, Темрюк, Приморсько-Ахтарськ, Єйськ, Тихоріцьк, Кавказьк і Армавір, почали зо всіх боків посуватися до Катеринодару. Першими підійшли найближче до міста ворожі сили з боку Новоросійська. Не зважаючи на переважаючу кількість (4.000 проти 600), 22—24 січня в боях під Єйнемом і Георгієво-Афіньською (8 і 15 верст від Катеринодару) ворог був побитий наголову. Загубивши під час бою свого главнокомандира Яковліва і комісара прапорщика Сергачова, рештки його, кинувши 16 гармат, 34 скоростріла і де-вілька потягів з набоєм, амуніцією, провіантом і санітарним майном, втекли до Новоросійська.

Виграв перший бій під Єйнемом власне військовий старшина Галасва, але тому, що його під кінець бою було вбито, вся слава дісталася капітанові Покровському*) (після смерті Галасва він об-

*) І довіде-хто весь успіх приписує Покровському, називаючи його в суперечливості, начальником Галасва в бою під Єйнемом (див. Вл. Леонтович «Перше боє на Кубані». Мюнхен, 1923 р., ст. 35—36). Неправильно описуючи обставини бою докладно доводить В. Мельниковський в своїй рецензії на книжку Леонтовича. «Казачьи Думы», 1923 р. №14, ст. 44—45.

няв командування і відділом останнього), який, чого не можна за-
перечити, бився дуже хоробро.

Коли бій під Георгієво-Афінською станцією скінчився, туди
приїхав Військовий Отаман Філімонов, члени Уряду і Ради дяку-
вали добровольцям (І. Макаренко, між іншим, запевнявав їх,
що Кубань ніколи не забуде і увіковічить їх імена, а родини вбитих
забезпечить), а 26 січня Покровський триумфатором повернувся
до Катеринодару. На вокзалі його урочисто стрінули Отаман, пред-
ставник Уряду, Рада й міського самоврядування, і Отаман тут же
вечорав йому полковничі погоони, кажучи: «Від імені Кубанського
Козацького Війська, його Уряду й Ради за виключні ваші заслуги
перед Областю нагороджую вас рангою (чином) полковника». На ули-
цях Покровського вітало населення.

Але цього тріумфу молодому, честолюбивому авантюристові було
уже мало. Він заявляє начальнику своєї контр-розвідки полк. Пят-
ницькому, що йому вже обридло бути «отаманом», що він хоче стати
командуючим кубанськими військами і наказує йому «дїйствувать»...

Служняний полковник почав «дїйствувать». В наслідок відпо-
відної агітації офіцетство не тільки чуже, зайшло, а й своє кубанське,
не соромлячися, стало вимагати від Уряду призначення командуючим
військами замість Гупига Покровського. Зробили натиск і на Зако-
нодавчу Раду. На її приватну нараду з'явилася група офіцерів на-
чолі з полк. Пятницьким і військовим старшиною Поеполітакі й го-
стро стала вимагати задовольнити їх бажання бачити командуючим
кубанськими військами полк. Покровського. Нічого не мав проти
цього й начальник польового штабу підполк. Науменко; Військовий
же Отаман давнє був на боці Покровського: ще перед Еїнемським
боям. 18 січня він казав йому в присутності начальника його штабу
В. Леонтовича: «Робіть все, що тільки можливо, вимагайте від мене
все, що в моїх силах і владі, але рятуйте положення. Вся надія тіль-
ки на вас»*).

Після натиска прибічників Покровського на Раду Філімонов
утворює нараду з деякими членами Уряду і Ради з приводу питання
про зміну командуючого військами. З присутніх Рябовол і Кулабу-
хов висловилися за Покровського. Сушков і Скобцов проти цього,
при чім останній запропонував агента Добровольчої Армії ген. Ер-
делі, але останній (він також брав участь у нараді) відмовився
і підтримав кандидатуру Покровського. Член Уряду по військових
справах полк. ген.-штабу М. М. Успенський (в майбутньому Вій-
ськовий Отаман) заявив, що він Покровському не віре, і якщо По-
кровський буде призначено командуючим, то він, Успенський,
буде в одставку. Голова Уряду Бич висловився веригуче: не хотів
і Покровського, але не знаходив і другого кандидата. Філімонов,
зачинивши, що він зупинився на кандидатурі Покровського, ви-
сунув його з суміжної кімнати, де той перебував увесь час, поки

* В Леонтович. «Перше боя на Кубані», ст. 32

тисяся парада, і вітаючи його командуючим, сказав, що на нього вся надія Кубані, і що лише він може урятувати її. Покровський упевнено відповів, що урятує*).

Таким чином на чолі військ «незалежної Кубані» опинився чоловік зовсім їй чужий, який всього 2—3 місяці тому з'явився на її території для того, щоб організувати оборону Всеросійських Установчих Зборів; який ні військовою освітою ні досвідом не відповідав тим завданням, які мусів розв'язувати командуючий військами. Ця вся історія перешкодила виконанню наміченого Гулігою плану захоплення ст. Кавказької і ліквідації в районі Тихоріцької ядра 39 дивізії.

Але, якщо ще можна було Кубані, маючи такого командуючого чи сяк, чи инак воювати проти тодішніх большевицьких главкомів на Північному Кавказі — студента прапорщика Автономова, посаду в фєршалів Сорокіна, то змагатися в Гінденбургом і Людendorфом — це вже було занадто сміло. Проте це було. Маючи в своєму розпорядженні 2—3 тисячі озброєних людей, Кубанський Уряд проголосив Кубань в етакі війни з Германією після того, як серед большевицьких військ, що йшли від Ростова, була помічена присутність де-кількох німців.

Після поразки під Ейнемом та Георгієво-Афіньською, Новоросійські большевики притихли і до самого упадку Катеринодару великої активності не виявляли. Проти них оперував невеликий відділ полк. Чекалова.

З боку Темрюка й Приморсько-Ахтарської ворог великої активності теж не виявляв; там його стримували відділи вільного козацтва Бардіка. Також було поки-що тихо й на Кубанню, де бездоріжжя перешкоджало розвитку операцій. (В той час большевики воювали, головним чином, вздовж залізниць, не відходячи в бік від них далі, ніж на гарматний стріл, і додержувалися восьмигодинного дня праці). Тут проти большевиців були відділи полк. Улагая і Султан-Келеч-Гіреп.

Головні військові події відбувалися на залізницях Катеринодар-Кавказька, Катеринодар-Тихоріцька. На першому напрямку боронив столицю Краю полковник ген.-штабу Лисевіцький (під час евакуації Катеринодару він хворий залишився в ньому, і його замордували большевики); до Ейнемського бою він був ген.-квартирм. кубанського польового штабу, а потім став на чолі зформованого ним партизанського відділу; на другому — спочатку Покровський, а після призначення його командуючим — полк. Іп. Камянський.

В той час, як Лисевіцький твердо стояв на місці, або посувався наперед, відділ Покровського відходив по троху назад до Катеринодару і тернів одну поразку за другою. В наслідок цього й Лисевіцький, рівняючи фронт, мусів теж посуватися назад.

*) В. Мельниковській. «Нівь недавнього прощаного Кубані». «Казачьи Душмы», 1923 р., №7. Софія, ст. 7—8.

Особистої сміливості і зухвальства командуючого для успішної
й було ще по досить: потрібні були військова широка освіта
я, а їх то й бракувало молодому літуніві. До того ж
постійна гуляня в ставці, де сам командуючий рідко коли був творе-
вий, дезорганізували справу керування. Те ж саме творилося й у від-
ділі полк. Каминського (цілком протилежне було в відділі Лисе-
вського), і це викликало одного часу (18-11) майже повну ката-
строфу: під Влесками несподіваним наступом вдовж залізниці й
ударом в бік березанських козаків під проводом сотника Одарюка
більшовики ледве-ледве не захопили були всього відділу зі штабом;
довелося рятуватися втечею, кидаючи гармати, набої, скоростріли,
чого всього там мало було у кубанських частин.

Чимало перешкоджала командуючому виконувати свої безпо-
середні обов'язки цієї політика, якою він почав занадто цікавитися.
Положення командуючого зовсім закрутило голову Покровському,
і він починає виявляти замашки диктатора, мріючи самому стати
Кубанським Військовим Отаманом, розігнавши Ряду («совдеп», по
його вразу). Людина жорстока, властолюбива, він ні з якими мо-
ральними принципами не рахувався і чекав лише слушного часу.
Поки-що він завірує між Отаманом з одного боку, і Урядом та Ра-
дою, у котрих відношення з Отаманом не були приятні — з другого,
і вимагає від них величезних асигновок.

Уряд починає розуміти Покровського, але, щоб не відптовхнути
його й не залишитися без реальної сили, не викликати з його боку
отвертого ворожого виступу, якому він не міг нічого протипоста-
вити, примушений був по можливості задовольняти його вимоги.
Військовий Отаман теж, щоб мати на кожний випадок реальну силу
на своєму боці, задовольняє, чим може, Покровського, даючи в ба-
лачках з ним Уряд і Ряду, яким одночасно присягається в консти-
туційній вірності.

Робітництво й демократія були проти Покровського, і підні-
рала його лише буржуазія та частина молоді, що захоплювалася
його кар'єрою та жадала подвигу й слави.

В міру того, як фронт посувався все ближче й ближче до Кате-
ринодару, козаків, які були в військових відділах Уряду, починали
їх залишати і розходитися по станицях. З одного боку, їх турбувала
доля родичів, які залишилися в станицях, що переходили до рук во-
рога, де вони всі були на обчисленні у місцевих більшовиків, з дру-
гого — гуляня Покровського, Каминського і їх оточення робила
приклад вражіння на них (не були не молоді фронтовики, а по біль-
шовицькому вже старшого віку), і вони починали губити віру в успіх
і діяльність на них, як і взагалі на все козацтво, млявієть,
неповищення Уряду; їх дивувало, чому він не наказує, як це на їх
думку, слід було би Урядові робити, чому не настанов на ви-
конання своїх наказів, не карає за неслухняність. Утворилося
также вражіння, що Уряду немає, що він кинув усе на волю Богу.
Нинішній паніка, яка перед усіма босяком, що шестиривно ліз у хити,

охоплювали статечних господарів, і вони, не сперечаючись, виконували все, що той наказував, віддавали йому все, що він від них вимагав. Не піддавало бадьорости й те, що творилося в Катеринодарі. В той час, як діти — учні середніх шкіл, гинули на фронті, місто було переповнене тисячами офіцерів, які не вилазили з кафе, ресторанів і взагалі різних «злачнихъ мѣстъ» і співали «Боже, Царя храни!» (нарешті, навіть Філімонов змушений був заборонити такі отверті виявлення патріотично-монархічних почувань).

Не лише коваки, а й активне офіцерство й політично-громадські діячі теж не вірили в успіх боротьби під проводом Покровського і відходили на бік. Так відійшов у бік полк. Султая-Крим-Гірей, що користувався серед черкесів і взагалі серед горців, що були під час війни на фронті, чималою популярністю (згодом захоплений большевиками він був вкупі з маршалком дворянства Бурсаком і прис. адвокатом Канатовим спечений живцем). Теж зробив і К. Л. Бардіж (з двома синами — Віанором і Миколою в супроводі одного родича, він за де-кілька день до здачі Катеринодару виїхав до Грузії, але по дорозі їх усіх в наслідок зради одного ковака захопили большевики й розстріляли в Туалсе на молу).

Військові сили Уряду зменшуються, а сили большевиків збільшуються. Треба щось робити, і Покровський починає видавати суворі накази про реєстрацію офіцерів, закликає їх до активної боротьби проти большевиків, але без жадного успіху: ідуть до нього лише одиниці, а тисячі не звертають ніякої уваги (згодом большевики повідомляли, вступивши в Катеринодар, що вони зареєстрували 5.000 офіцерів).

Законодавча Рада робить спробу підняти козацтво і, з огляду на неможливість зібрати Краєву Раду, скликає в станиці Брюховецькій Чорноморську Раду (15—17 лютого). З'їхалися представники 62 чорноморських станиць. Були присутні Військовий Отаман, голова Уряду і члени Закон. Ради. Велика більшість висловилася за продовження боротьби проти большевиків. Але реальних наслідків це не дало, бо було вже пізно. Щоб не бути захопленою в наслідок падіння під Високками, Чорном. Рада мусіла свою працю припинити. Захопивши Ростов і Новочеркаськ, большевики свої війська, які там були, кинули на Катеринодар і почали швидко затягати петлю навколо, відрізаючи його від Чорномор'я.

Евакуація Катеринодару. Коли положення Катеринодару стало цілком безнадійним, Військовий Отаман скликав 22 лютого нараду, яка мусіла вирішити, що ж робити далі. В цій нараді взяли участь: голова Закон. Ради Рябовол, голова Уряду Бич, член Уряду Полк. Успенський, член Ради Канлін, командуючий військами полк. Покровський, начальник польового штабу полк. Науменко, начальник Військового Штабу полк. Галушка, отаман Катеринодарського повіту полк. Косінов, командір Черкеського полку Султая-Келеч-Гірей, командір гвардійського дивізіону полк. Рашіць,

Кузнецов, пом. Артилерій полк. Матвеев, пом. вач. польового штабу полк. Ребдев, польовий інтендант полк. Галушка, К. Л. Бардіж, дійсний член Уряду Паша-бек-Султанов, лікарь Долгополов, осадний свйцкій, генерал Ерделі.

Одні (Долгополов, Паша-бек-Султанов) радили вийти з Катеринодару й розпорозитися; другі (Рибовса, Бардіж, інтендант Галушка) зловалися за те, щоб вийти організовано й перечекаати чи то в Новоросійську, чи то в Кримській, чи в Гарячому Ключі; треті (Султанов, Султан-Безеж-Гірей, Ерделі) були за те, щоб відтрити вздовж кряжу. Філімонов настоював, щоб іти через Лабінський повіт в Карачай. Ні до якого певного рішення не прийшли і погодилися на тому, що командуєчий Покровський вибере і напрям відходу і час залишення Катеринодару. Покровський же був рішив іти вздовж кряжу через Шендкій, Пензенську, Абхазьку, Хаджівську, Абадзехську, Спокійну, Передову й Удобну в Баталпалінський повіт. 23-го Законодавча Рада припинила свою сесію. Це було зроблено для того, щоб позбавитися городовицької частини її. Городовищам не вірвали і на нараді 22-го отверто говорили (Бардіж, Філімонов), що в похід мусять піти лише козача частина і Уряду і Раді. В наступуючих нарадах з приводу евакуації беруть участь члени Ради лише козакі й горці. Під час цих нарад, коли якравно з'ясувалася безнадійність положення, і не було певности, чи пощастить навіть виступити з Катеринодару, Філімонов був заявив, що він зрікається Отаманства і повертає булаву, але на це не погодилися ні члени Ради ні члени Уряду, вважаючи такий крок за дезертирство.

25 лютого до Катеринодару прибув офіцер від штабу Добровольчої Армії і, довідавшись про рішення залишити місто, почав умовляти «сфери» зачекати, поки надіде Добр. Армія, але «сфери» не послухали, тим більше, що сам представник Добр. Армії ген. Ерделі разом з цим офіцером поспішив вийхати за де-кілька днів до евакуації з Катеринодару, але не на зустріч Добр. Армії, а в протилежний бік, шляхом, що збіралися мандрувати кубанці*). Денікині, звичайно, таку полохальність своїх замовчує, а кубанцям її закидає**).

Від наслідків дієвих положення на фронті укривали; в реляціях штабу навпаки зазначалося поліпшення, а відступ військ по-являвся стратегічними міркуваннями.

Перед 25-тим війська були безпосередно під самим Катеринодаром. 25 ввечері Військовий Отаман, члени Уряду, крім члена Урядової Ради, вестійі Турутіна, і Ради, (козакі, горці і де-кілька члени Кубанський Комітет Обороли Установних Зборів, міський Голова, Голова міської думи й військові частини залишили місто цілком несподівано для більшости населення.

* Філімонов Філіп

Діє. прац., т. II, с. 109.

Не дивлячися на кількаденне обговорення, евакуація була переведена безладно. Виступаючи в похід, не взяли з собою ні ліків ні провіанту, хоча йшли в напрямку, де його було менше, ніж де инде. Багато людей в частинах було але обуто й одягнено, а другого дня більшовики й чернь грабували інтендантські склади. Не всі віддали, що були на фронті, були повідомлені про залишення Катеринодару, і чимало людей, будучи відрізано від переправ через Кубань, залишилося в місті, де й загинуло.

Власне кажучи, була не евакуація, а поспішна безладна втеча. Ще вдень по місту розкидалися відозви штабу Покровського з повідомленням, що положення на фронті поліпшало, що ворога відперто; що вдоля на Красній улиці в готелі «Лондон» йшла адча мешканцями міста зброї для «вооруженія вновь формирюемыхъ отрядовъ» (нездача мусіла каратися розстрілом), а ввечері все зібрало було опізно кинуте більшовикам. Але не забули взяти з собою закладнів, частина яких через де-кілька днів була на поході й розстріляна*). Здається, що в історії горожанської війни на території бувшої Росії це був перний випадок захоплення закладнів і розправи з ними.

Залишаючи столицю Краю, Уряд кидаючи всі урядові установи не дав жадних вказівок, хоча б словесно через відповідних своїх членів, що їм робити, як поводитися при більшовиках, і про те, що він виходє з міста, їх не попередив. Поведінка зрозуміла для будь-якої партійної організації, але не для Уряду. Лише в останню хвилину була розкидана така відозва:

«Громадяне Кубані! Ми: Кубанська Законодавча Рада, Кубанський Красний Уряд і Військовий Отаман Кубанського Козацького Війська, ми вирішили без бою покинути з урядовими військами Катеринодар — столицю Краю.

Ми примушені були це зробити під натиском більшовицьких банд, які поставили собі ціллю зруйнувати наш благодатний Край, нашу рідну Кубань, вносячи в її межі баламутство, криваву анархію й братовбивчу війну.

Ми це мусіли зробити, по перше, тому, що оборона Катеринодару на підступах до нього уявлялася справою дуже важкою, і, по-друге, тому, що ми не хотіли паранжати міське населення на небезпечну боротьбу на самій території міста, не хотіли допустити, щоб злотість більшовицьких банд, підігріта азартом боротьби, впадала на плічови ні в чім неповинного населення.

Ми пішли в Катеринодару. Але це не означає, що боротьба скінчена. Ні! Ми пероїшли лише на другі більш вигідні для нас позиції.

Ми вдуховлені ідеєю оборони республіки Російської і нашого Краю від загибелі, котру несуть в собою захватчики влади, що кличуть себе більшовиками. Ми знаємо, що тяжка хвороба державности, що зветься більшовізм, незабаром пройде, і народ скине з себе ярмо більшовицького страмовища, очевидячки побачивши, до чого ведуть його прова-

*) Серед них євидний українець фабричний інспектор Семенів, який ніякої ролі в місцевих більшовицьких колах не відігравав і ніщо тулявся до них, то більше тому, що гадан, що українцям можна буде здобути користі в своїй національній справі більше від більшовиць, ніж від російських соціалістів та демократів, не покучив вже про монархістів; не покладав він ніяких надій і на Кубанський Уряд та Раду, для котрих ніби-то ніякого українського національного питання не існувало.

дні боротьби. Суцільне страмовище, безправність, вубожіння, розор, грабунки, душегубство — ось що чекає вас, козаци, горці, інгородні. Затепає. Будуть в багню всі здобутки революції, всі свободи, ваша честь, ваша незалежність.

Ми давно вже казали про це, ми вас кликали до боротьби в апар-хію. Але на щасття, ви, козаци і інгородні, опутані зо всіх провокацій, одурені красивими, але отрутно брехливими фінансирів і людей підкуплених, ви своєчасно не дали нам належної допомоги і підтримки в справі святої боротьби за Установчі Зборя за урятування вітчизни і за наше право залюджувати долю рідного Краю.

Ми мали праве приматати від вас реальної допомоги, бо ви нам доуружили боронити Край від вступу насильників. Нам боляче казати це, але це так: ви не змогли боронити своїх вибранців.

Ми знаємо, що ви, козаци, позбавившись волі, землі в свого добра, ви згодом зрозумієте свої помилки й будете обплакувати їх.

Ми також знаєм, що ви, козаци й горці, не зможете внести страмовища в розор, ви підніметеся проти насильників і їх проженете. Але цю боротьбу вам буде вести важче, тому що ви будете зруйновані й дезорганізовані. Боги вам ставе дуже важко, коли ви будете примушені вийти за зброю, ви повинні пам'ятати, що ми існуєм, що ми з нашим відділом дамо вам допомогу.

Ви ж, одиначи, горді козаци, горці й інгородні, що не хочете лизати п'ятав тому, хто грабять вас, ви йдіть до нас, зступайте в наші відділи. Ми з вами зведемо силу, котра розжене й розоточе насильників, які посягнули на наш Край, на славу й волю козацьку, на волю всіх громадян Кубані.

Відділ Отаман Полковник Філімонов.

Голова Законодавчої Ради Рибовол.

Голова Кубанського Краєвого Уряду Бич.

М. Катеринодар 4 березня 1918 року».

Ця цілком лояльна до Росії відозва (на першому плані «зацита Республіки Російської», «свята боротьба за Учредительное Собрание, за спасеніє Родины») зайвий раз підкреслює несправедливість обвинувачування з боку росіян Уряду Бича в самотійності.

Похід до зустрічі з Добровольчою Армією. Вийшло з Катерино-ля 3.000 вояків і біля 2.000 різного не військового люду, що не хотів або боявся з тією або иншою причиною залишитися під большевиками і, прочувши, здебільше випадково, про евакуацію, похалцем виїшов і собі з міста (серед таких був, між иншим, і бувший голова Державної Думи Родзянко, що втік з Росії на Кубань).

З самого початку походу в Кубанському відділі запанувала не-за атмосфера заколоту і згов. Офіцерство було неспокойне. Такі випадки, як призначення командіром Кубанського стрілкового полку, куди було зібрано до купи всю піхоту відділу, полковника Тунсенберга, такого ж зайдя, як і Покровський, бентежили й хвилювали його. Н'який командуючий не подобався офіцерству, воно не вірило ні йому ні Військовому Отаманові, що чинявся за нього, бо хотіли мати свій вплив і значіння, а до того як перувала й сама думка, що почала набирати в їх очах характер якоїсь безцільної ідеї, що почала набирати в їх очах характер якоїсь безцільної ідеї, що почала набирати в їх очах характер якоїсь безцільної ідеї.

Вони по-за Кубанню (див. ману №1). Вони по-за Кубанню (див. ману №1). Вони по-за Кубанню (див. ману №1).

всі повтікали в гори, рятуючися від «кадстів», ворожість тих, що залишилися, відомості, що далі на шляху в ст. Саратовській міцні большевицькі частини, нагнали сум і вагання, що далі робити. На нараді проводирів чути було пропозиції (члена Ради Д. О. Філімонова) миритися з большевиками (певно, й голова Уряду Л. Л. Бич був не від того, бо ще з Катеринодару, він посилав у Москву до большевиків хоружного К. в листом, в якому запитував про можливість миру). Але черкеси, які прибули з аулія, що під Катеринодаром, розповіли, що на ехід від міста чути гарматну стрілянину. Покровський рішив, що це йде Корнілов, і повернув назад. Це настрою не підняло, бо людей почала охоплювати аневіра, деморалізація; почалася балачка про необхідність і неминучість розпорошення. Почали відділятися окремі люди, а потім подався геть і цілий відділ кращої кінноти на чолі з полк. Кузнецовим.

З Шенджію Покровський кидасться до Пашківської переправи через Кубань; 7 березня захоплює її і протягом двох днів утримує*). З'ясувати, де Корнілов, і вступити з ним в зв'язок не вдалося, і під натиском большевиків знову треба було повертати назад. Але шлях міняють: 9 березня на нараді у Отамана вирішили йти в Багадпашинський повіт через Лабінський і тієї ж ночі вирушили до аула Гатлукайт. Тут стрінули большевиків, яких протягом цілого дня не могли збити в переправ через річку Пескуп. Тоді на новій нараді ухвалили йти на Чорноморське побережжя. На цьому шляху на другий же день стрінули біля ст. Калужької великі сили большевиків. Важкий бій, яким керував полк. Туненберг (Покровський пролежав його в курені, загорнувшись в бурку), коли здавалося, що кубанцям прийшов кінець, був виграний атакою полк. Улагая і появленням несподіванно для большевиків густих лав піхоти — це в критичну хвилину пішли в атаку Уряд, Рада, обозне, ранилі. Під час цієї атаки з Шенджію прибігло декілька черкесів з звіткою, що наближається Корнілов. Це підбадьорило кубанців, що вже гнали ворога. Ввечері дійсно прибула від Добр. Армії чата полк. ген. штабу Барцевіча, а другого дня до ст. Калужької, де розташувалися кубанці, прибув значний відділ Добр. Арм. що зупинився в Шенджію.

Не станься цього, кубанці, мабуть, загинули б. Та ж участь спіткала б і Добровольчу Армію, як би вона продовжувала блукати по Кубані. Урятувати її могла лише негайна мандрівка до Грузії, але там її чекало обезброєння, і на цьому, мабуть би, розля і скінчалася б.

Доля судила інше...

*) Само під час цього маневру полк. Кузнецов, якому було доручено демонструвати з боку Тохтамузая, загубивши атаків з головними силами, щою частиною свого відділу подався через гори на Чорноморське побережжя, щоб пробратися в Грузію. Але, стрінувши між Туапсе й Сухумом великі сили большевиків, відділ мусів розпорошитися. Самого Кузнецова врятував тільки захоплені й розстріляні в Туапсе, а більшість загинуло — серед них полк. М. Бахпалі й козаків опинився в Майкопській тюрмі, де вони не мало часу пролихали.

Початок співробітництва з Добровольчою Армією.

«Живи, козак, поки Москва не довідається; довідається Москва — потапо буде».

(Стара козацька уральська приказка)

Добровольча Армія. Російська по духу донська інтелігенція й Донська Військова Отаман ген. Каледін, захоплені питаннями російського масштабу, можливо, не добачали добре, що робиться у них на Дону, не надавали великого значіння зросту большевицьких вистроїв серед донського населення, не передбачали домашньої збройної боротьби і замість того, щоб стягати до купи свої військові сили, вони, навіть після розвалу російського фронту, коли Рязань, Калуга, Пенза і т. д. побігли додому, не бажали боронити «Матушку Русь» — намагалися урятувати останню козацькими силами. Донські козацькі полки надсилали з фронту до Новочеркаську депутації з проханням відкликати їх до дому, а Отаман Каледін, вважаючи це шкідливим для інтересів Росії, умовляв їх залишитися на фронті і до кінця рятувати Росію. Козаки залишалися і «во имя спасенія Россіи» поволі втрачувалися й собі большевизмом.

Не уявляючи собі добре розміру своїх власних сил, в загалі російського патріотизму, донські проводирі не обмежуються обороною на фронті, а після большевицького перевороту ставлять своїм завданням урятувати Росію і від большевізма; тов. Військового Отамана М. П. Богасвєський закликає (телеграмою до ставки) Тимчасовий Російський Уряд на Дон.

Уряд, що був захоплений большевиками, на Дон не попав (згодом був з'явився Керенський, але, побачивши, що повітря тут для нього вже зник), генерали ж російські шлях сюди звайшли. Той відносний, порівнюючи з російськими губерніями, лад, який заховали у себе козацькі краї, непохитність козацьких частин на фронті, відсутність серед них дезертирства і, принаймні, зовнішні дисциплінованість і лад, а також запаси природних багатств, привели російських поміркованих політичних діячів і генералів до думки про те, що до большевиків і навіть лад в Росії, спіраючися на козацькі частини.

«Во имя спасенія Россіи», який заклад в лютий місяці 1917 р. в Росії, в лютий місяці 1917 р., вступив в згоду з генералом М. В. А. (бувшим начальником штабу Верховного Головнокомандувача, в потім де-який час і Верховним Головнокомандувачим Армією) і доручає йому «для спасенія Россіи», обіцяючи свого боку матеріальну й моральну підтримку. В листопаді Александро-Миколайович на Дон, де й розміщав «для спасенія Россіи». Трохи

згодом прибули сюди й пристали до Алексєєва генерали, що були заарештовані після корніловського виступу й сиділи в Бихові в тюрмі (Корнілов, Денікін*), Лукомзький, Романовський, Ельснер, Марков, Ерделі).

Дійсність з перших же кроків розчарувала генералів, що до можливості використати козаків. В розпорядженні Отамана Каледіна війська було дуже мало. Полки та батареї, що почали повертатися з фронту, були вже остільки хворі большевизмом, що спиратися на них зараз — не було чого й думати, і Алексєєв приступав до організації Добровольчої Армії. Що до контингенту її, то сподівалися, що до неї підуть з одного боку, найбільш здорові елементи козацтва й козацькі офіцери, що з розпуском частин, залишалися, так би мовити, без праці, а з другого — російське офіцерство і нечисленне вороже большевизмам рядове вояцтво, що почали після большевицького перевороту тікати на Дон — хто, рятуючи своє життя, а хто, не бажаючи коритися большевикам.

Донська інтелігенція, особливо не козацька, була настроєна дуже радикально. Почин Алексєєва вона вважала за «реакційну затію», чому не мало допомогло «політичне оточення» його (до якого один час належав, між іншим, і С. Мазуренко**), яке складало переважно втікачі кадетсько-октябристського напрямку з Петрограда й Москви (взагалі тоді Новочеркаськ став місцем осідку титулованого російського чорносотенства, що шукало захисту у «казачковъ» і «своихъ русскихъ генераловъ»), і з самого початку намагалася робити йому усякі перешкоди. Це тим легше було, що російські генерали якось не зуміли налагодити відповідних відносин з Отаманом Каледіним і його товаришем Богавським, хоча й бездоганними російськими патріотами, але всеж-таки козаками, які завжди, як каже Б. Суворін, мають—традиційне недовіріє къ русскимъ «изъ Россіи»***). — Уряд же Донський, на який впливала інтелігенція, ставився до Добровольчої Армії вороже. Взагалі утворився такий стан, що Добровольчу Армію на Дону лише терпіли†).

Положення було скрутне. Писали, оголошували, розповсюджували відозви з закликами вступати до Армії, і майже ніхто не відгукнувся. Донське офіцерство в більшості вважало за краще залишитися «без праці», ніж служити не в своїх козацьких, а якихсь добровольчих частинах, куди навіть російське офіцерство, що, здавалося, мусіло б хмарою посунути, йшло щось дуже неохоче. Ще гірше було з рядовим вояцтвом, як козацьким, так і російським.

Грошей не було. Обіцяли союзники, але поки-що дали дуже мало. Вони не хотіли дурно витрачати кошти на підприємство Алексєєва,

*) Де-який час після Бихова Денікин перебував на Кубані в ст. Славянській і Катеринодарі, по пасу на ім'я «Добровського» (див. Денікинъ, т. II, ст. 174).

***) Денікинъ. «Очерки Русской Смуты», т. II, ст. 191.

****) Б. Суворинъ. «За Родину». 1922. Париж, ст. 146.

†) Денікинъ, там же, ст. 173, 186.

як для них було остільки варто, оскільки могло утворити новий фронт. Вони самі ще не вирішили, хто краще це зробить, і, гримачи звязок з Алексеевим, одночасово робили заходи, чи не візьметься за це Україна, за що вони тоді згодні були визнати її незалежність від Росії (та фактично й визнали, призначивши своїх представників при Українському Урядові: Франція — ген. Тебуї, Англія — Батге); пізніше вони пропонували це й більшовикам. Москва одурвала й теж майже нічого не дала.

Зброї, амуніції, гармат не було.

Генерали, маючи в своїх руках «Положення о полезомъ управленіи войскъ», були не від того, щоб, користуючися надзвичайно широкими правами, які надані військовій владі це «Положення», взяти на Дону безпосередньо в своє розпорядження все, що було їм потрібне, але Донський Уряд не визнавав за ними цих прав.

Зі смертю останнього Верховного Головнокомандуючого ген. Духоніна і з захопленням ставки більшовиками, легальна спадковість військової влади увірвалася, і відродити її було нікому.

«Союзъ спасенія Россіи», що доручив ген. Алексееву справу порятунку Росії, був партійною або, вірніше, міжпартійною організацією і ніяких прав державного характеру ні Добровольчій Армії ні її проводирям надати не міг.

Щі з самого початку ні потім ніде ніяке народне зібрання, ніякий представницький орган будь-якої частини території бувшої Росії ніяким правним актом не визнали, що проводирі Добровольчої Армії мають якусь легальну не то що цивільну, а й військову владу.

Весь час Добровольча Армія була не державним органом, а військово-політичною організацією, без власної території, без власного населення; була організацією, яка розпоряджалася лише по праву сили, також як і більшовики.

В першу добу свого існування Добровольча Армія звертала увагу, головним чином, на питання військового характеру — відродження російської армії і відбудову протинімецького фронту. Питаннями політичного змісту вона цікавилася остільки, оскільки вони торкалися питань військових — здавалося, що як пощастить відродити армію, то тим самим уже наполовину, якщо не більше, буде вирішено й питання про заведення ладу в Росії. Питаннями цивільного керування майже не цікавилася тому, що з одного боку, були утисті на Дону, де був власний незалежний від них апарат влади, а з другого — сподівалися, що як прийде слушний час, то вистачить «Положення о полезомъ управленіи войскъ», щоб примусити вої

органи державної влади прокинутися на себе. Коли що приходилося мовчати про будь-які претензії наверхності над Донським Урядом і навіть користися його приписам і виконувати їх на загальних підставах, бо не було реальної сили, якою можна було б ці вимоги підкріпити. Доводиться ставати перед фактом, що і Урядом в реалі прохачи. Уряд не охоче до-що

Не влящавється нічого іншого, як іти на крадіжку, на гандлювання: добровольці починають викрадати та купувати у козаків за гроші та горілку гармати, рушниці, набої*).

Приїзд ген. Корнілова з одного боку, ускладнив положення Добровольчої Армії; він же в очах революційної демократії був втілюючою контр-революцією, а з другого — де в чому й допоміг. Як козакові, йому було легше, ніж іншим генералам, порозумітися в Каледінім — це рав. По-друге — серед молодого офіцерства він користувався популярністю більшою, ніж хто другий з добровольчих генералів. Не зважаючи на його ославлену контр-революційність, демократичне офіцерство не вірило в останню, покладалося на його чесність і сподівалося, що він дійсно доведе державу до Установчих Зборів. Та й для козацтва козак Корнілов був не те, що інші генерали з російських дворян, або з «крѣпкихъ мужичковъ — собирателей земли русской».

Генерали це добре розуміли, і хоча Корнілова й не терпіли, але й від себе не пускали, хоч і рвався він в Сибір, на свою батьківщину.

Ім'я Корнілова збільшило приплив добровольців. Молодь, що в большевицькому перевороті вбачала потоптання гасла Установчих Зборів, волі народу, стала до нього приставати. Зріст армії підготував і монархістів, що спочатку ховалися по кутках і не хотіли дуже ризикувати. Почали й вони в більшому числі записуватися в добровольці, зосереджуючись біля «своїх» генералів, тоді як республіканська молодь гуртувалася навколо Корнілова.

Між Алексєєвим і Корніловим існувала майже отверта ворожнеча**). Вона полягала не в особливостях їх вдач, як це поносять проводирі Добровольчої Армії, а в різниці їх світогляду, їх політичних ідеалів.

Перший — монархіст, другий — республіканець, перший централіст і російський націонал-шовініст, другий децентраліст і визнає право на самоозацнення, на автономію. Під натиском другого першому доводиться робити уступки й визнавати таке, що суперечить платформі «Союза спасенія Россіи», яку він прийняв.

27 грудня (ст. ст.) 1917 р. проводирі Добровольчої Армії проголошують, що її завданням є:

«1. Стати проти пімецько-большевицького нацпаду на південь і північний схід Росії поруч з лицарським козацтвом, по першому Круга, Уряду і Військового Отамана в спілці з краями і народами, що повстали проти пімецько-большевицького ярма. Всі сили, що зібрані на півдні зо всіх країв нашої Батьківщини, будуть використані останньою канці кромі самостійності країв, котрі дали їм притулок і опору російської незалежності, останньою надією на вільну Велику Росію».

2. Відбудова зруйнованої російської державності, згідно з рішеннями Росії до нових Установчих Зборів, перед рішенням яких мусять сформуватися всі класи, партії й окремі групи населення».

*) Денишинъ, там же, ст. 201—202.

**) Там же, ст. ст. 187, 188, 193, 196, 259.

А сам Корнілов, поєднувши трохи згодом своїх уновітованих до Сибіру, дає програму, підписану лише ним одним, в якій, між іншим, каже, що

...Мир треба заключити загальний і почесний на демократичних принципах, і який не повинен бути на самозначення поневолених народів.

...Зберегти незмінними Установчі Збори повинні бути скликані згоду.

...за умови, щоб всі народи, що входять в склад Росії, визнають право на широкі національні права під умовою збереження державної єдності. Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії, що перетворилися в окремі національно-державні утворення, мають бути широкі підтримані урядом Росії в їх змаганні до державного відродження, щоби цим ще більше скріпити вічний і незломний союз братніх народів*).

Революціонери Керенський, Чернов, Дан й інші, що боронили революцію від контр-революціонера Корнілова, ще й досі не доросли до остатнього пункту його програми.

Загострення відносин між проводирями відчувала вся організація і відповідно реагувала: не раз «корніловці» були наготові, щоб збройно боронити свого генерала від нападу «алексєвців», і навпаки.

Надії безпосередньо поживитися Доном, як би хотілося, завели. Спроба підійти до козацтва через Південно-Східний Союз теж кінчилася нічим.

Тоді щільно беруться за Кубань і Терек. До Катеринодару приїждить ген. Ерделі з дорученням «підготувати ґрунт для включення в склад Добровольчої Армії кубанських військових частин». М. Федорів їде до Владикавказу й Катеринодару, щоб добитися для Добровольчої Армії матеріальної допомоги. Але Кубанський Уряд рішуче відмовляє, кажучи устами свого голови Бича, що «помогти Добр. Армії це значить готувати втягнення Кубані Росією**)

Інакше думав Кубанський Військовий Отаман Філімонов, який передав був Добровольчій Армії декілька гармат. Але козаки, довідавшись про це, обезброїли на ст. Тимошівці офіцерський добровольчий відділ, що віз ці гармати, й останні відібрали.

Під натиском большевиків, бачучи повний розклад своїх частин, козаки котрих продавали за гроші своїх офіцерів большевикам***), Донецький Уряд становиться більш прихильним і, не міняючи своєї принципової позиції — невіддєльності Дону Добровольчій Армії, починає більше допомагати їй. Але вже ні донецькі урядові війська ні Добровольча Армія не в силі оборонити Дон від большевиків, і в кінці кінців лише власного порятунку, вони, залишаючи Новочеркаськ і Ростов, йдуть в З. доння.

Тут вирішується питання, що робити далі. Корнілов тягне на схід, а Денікин на захід, бо

* У статті про командирів н.д. Добр. Армії в Сибіру. Придодаток до «Вісника революції», т. IX, Берлін, 1923 р. № 1, ст. 160, 192.

** У статті про командирів н.д. Добр. Армії в Сибіру. Придодаток до «Вісника революції», т. IX, Берлін, 1923 р. № 1, ст. 220.

она Кубані, каже Денікін*), «ми сподівалися знайти не тільки багато забезпечений край, але противно Дону, спічувати влади, що бореться, і доброносні сили, котрі значно приближилися цуткою. Нарешті, здавалося, що центр влади, котрий зберігся від захоплення більшовиками — Катеринодар, давав можливість почати нову велику організаційну працю. Ухвалено було йти на Кубань».

Останни відразу пригарувала добровольців, для них вона була, як каже Денікін, «землею об'їтованою».

«Кубань — наша база», мріяли генерали, «тут ми знайдемо надійну підпору. Відціля можна почати серйозну і організовану боротьбу. Нас — захожих з півночі, дивували величезні багатства її безмежних ланів, повні хлібом скирди і комори, її стада і табуни. Ситі всі — і козаки, й інгородні, і схазяїно, і робітник. Нас прихилила до себе весела отверта удача кубанських козаків і козачок, яким, здавалося, був таким далеким, таким чужим більшовицький чад**).

Під час походу в кожній станиці Корнілов скликав збори й виотупав на них з промовами, в яких зазначає, що він сам сибірський козак, що він бореться проти більшовиків тому, що вони насилують волю народу, що він не є контр-революціонер, — не хто инший, а він, Корнілов, зарештував був царцю, і що його завдання — утворити можливість скликання Установчих Зборів.

Ніде козаки не чинили Добровольчої Армії опору. Лише в станиці Березанській розарітована більшовиками молодь спробувала було не пустити добровольців у станицю, та нічого з цього не вийшло, і покарана вона була своїми ж дідами та батьками, що з власної ініціативи переноролі її у станичному правлінні.

Залізна рука Корнілова стримувала добровольців; випадки насильства, грабунків траплялися надзвичайно рідко і жоретого каралися; — розстрілювали за курку, взяту без грошей. Тому козацтво Чорномор'ї, куди спочатку попала Добровольча Армія, знаючи, що на чолі її стоїть козак ген. Корнілов, не розшолопавши добре, що таке уявляє собою ця Армія, гестинно, але не гублячи гідности, приймає її***).

Вороже ставилася до Добровольчої Армії біднота інгороднього населення, але побіч з козаками виявити це в гострій формі не мала сили, тим наче, що більша частина її подалася в більшовицьку армію і не сиділа дома.

Цілком инше відношення, як каже Денікін†), стрінула Добровольча Армія в лінійських станицях за Кубанню, куди Корнілов звернув від Керононьської, дізнавшись про захоплення Катеринодара більшовиками.

«Перший раз в козацькій станиці (Ризанській) так не затишно, прямо важко. Починаючи зі стрінувкою Корнілова з білим прапором «депутатів»,

*) Там же праця, ст. 231.

**) Там же, ст. 243.

***) Про популярність серед козацтва імені Корнілова свідчать до певної міри факт прибуття до нього, коли він був під ст. Керононьською, цілого кінного відділу з козаками ст. Брюхановської, силою білих 400 душ.

†) Там же, ст. 263.

... всі являлися стати навколуюшки, во всій станиці в від-
... увається страх і рабська догідливість».

Навряд чи можна припускати, як це де-хто робить, що Корнілов
по Закубзнию навмання, без усякого плану й ціли. Звер-
таючи на Кореловську на ст. Усть-Дабинську, він мав відомості,
що в Катеринодару за Кубань. На кубанські ж
або свої добровольчі генерали покладали де-які надії, і тому
... ти, що вони свідомо шукали їх по-за Кубанню.

Нарешті, вони їх там знайшли.

... втрівська умова. Після бою 11 березня Кубанський від-
... везя в станиці Катузській. Тут відбулося засідання
Закон. Ради, на якому Уряд висунув питання про умови об'єднання
Куб. відділу в Добр. Армію. Рада одноголосно ухвалила доручити
... Отаманові, голові Уряду, голові Законодавчої Ради,
... ві Султан-Шахін-Гірею, яко представнику черке-
... оформити згоду з Добр. Армією.

... Покровський, якого Філімонов «за удачное соединеніе
... Корнілова»*) підвищив в генерал-майори, на підставі
... останнього, в супроводі начальника свого табуш
... сотні й сотні черкесів, їде на побачення з Корні-
... в аул Шенджій, де знаходилася тоді Добровольча Армія**).

Під час зустрічі з Корніловим й іншими генералами (присутні
були — Алексєєв, Денішин, Романовський, Марков, Ерделі, Гулига)
... Покровського, чи мав він уповноваження на па-
... з командуванням Добр. Армії. Одержавши відповідь,
... він висунув три пункти, на підставі яких мусіло відбутися
... Армії з кубанцями, а саме: 1) скасування Уряду
... 2) підлеглість Військового Отамана командуючому Добро-
... Армією і 3) влиття кубанських частин в Добр. Армію.

Умови, про які генерали на Дону не наслідувалися й закінчення
... вважали своїм завданням «стати поруч з лицар-
... по першому закликку його Круга, Уряду й Військо-
... »).

Що до Корнілова, то він, зовсім не торкаючися ні Уряду, ні
... , настоював лише на цілковитій підлеглості йому
... і влитті їх в склад Добровольчої Армії.

... змела, яка підписав також і голова Уряду.
... те, що Покровський не хотів їхати полюванням
... та й де-хто з проводирів шанав незручизн
... командуючого кубанськими вій-
... й начальник його штабу полк. Нау-

... суботи терпіння, чекаючи на повлон кубанців,
... штабу генерал І. П. Романовський
... в йому повідомив, що командуючий
... привбути в Шенджій. Нев
... до Шенджія.

«Покровський», як оповідає Денікин*), «скромно, але уперто відповідав: Кубанська влада бажає мати свою власну армію, що є згідним з «конституцією Краю», кубанські добровольці поріднилися зі своїми частинами, звикли до своїх начальників, і всякі зміни можуть викликати . . . т в військах. Він пропонував збереження самостійного Кубанського відділу і оперативну підлеглість його ген. Корнілову.

Алексеев скипів. — Годі, полковнику — вибачте, не знаю, як Вас і величати. Війська тут ні при чім — ми добре знаємо, як вони ставляться до цього питання. Просто вам не хочеться поступитися своїм самолюбством. — Корнілов сказав глушаючи й різко: — одна армія й один командувач. Іншого положення я не припускаю. Так і перекажіть своєму Урядові. —

Невідомо, як би розв'язалося це питання, якби доля не дала в руки добровольцям наочного аргументу на користь єдиного командування.

Корнілов тоді ж в Пенджії умовився з Покровським шляхом комбінованого наступу кубанців і Добр. Армії захопити ст. Новодмитрівську. Кубанці чомусь не виконали свої ролі, і добровольцям довелося самім в надзвичайно важких умовах брати станицю (ця операція відома під назвою «Ледяного Похода»).

Приклад небезпеки розрізненості дій був досить яскравий: якби большевики розбили були добровольців, то не врятувалися б і кубанці. До того ж і настрої в Кубанському відділі були сприяючі планам генералів.

Солидне офіцерство ненавиділо спеченого нашіздку генерала, не вірило йому і його начальникові штаба Науменкові. Порівнюючи в чисто військового боку Покровського та Науменка з Алексеевим, Корніловим, Марковим, Денікиним, Романовським, вони, звичайно, давали перевагу останнім і були згодні скорше підлягати старим випробованим військовим проводирям, справжнім генералам, а не зайді, вчорашньому невідомому капітанові-літуну. Своє відношення до Покровського вони посприявали й на Уряд в Радою, які в їх очах вивели його в люде й опиралися на нього. Той рядову масу захоплювало більше прізвисько Корнілова, ніж Покровського. Кращі елементи молоді вже розчарувалися в останньому, і його тримався лише авантюристично-бандитський гурток, якому давала простір аморальність, жадаба влади, впливу й надзвичайна жорстокість майже завжди напівп'яного проводиря.

Звичайно, що, маючи іншого командуючого й начальника штабу, кубанці не без успіху могли б захищати позицію лише оперативної підлеглості, але не на Покровського ж і Науменка можна було спертися, протиставити їх Алексееву й Корнілову. Тому можна сказати, що коли 17 березня кубанці поїхали в Новодмитрівську, до тоді вже знаходилася Добровольча Армія, умовитися в генералами, то справа повної підлеглості Кубанського відділу Добр. Армії була долею наперед вирішена.

Добровольчі генерали почували себе міцно, бо, як каже Денікин**),

*) Там же, ст. 273.

**) Там же, ст. 278.

... частини Кубанського відділу «з okazjiєю» (можливо, коли Покровський приїхав у Шелдкій, був уже там. ... стала доложити, що вони підлягають лише Корнілову, і якщо вони перейдуть до нас самовільно. Було вирішено, щоб не утворювати небезпечних прецедентів і не підривати принципів дисципліни, спонукати владу до мирної й добровільної згоди».

... в якій основі лежала тим же Денікін, «томляні, довгі, нудні базачки, в якій вимпшена була доводити елементарні основи військової організації. друга ж в протизавагу висловувала такі аргументи, як «конституція суверенної Кубані», необхідність «автономної армії», як пішпори Уряду і т. д. Вони (кубанці) не добаланували ще одного свого мотива — страху перед особою Корнілова; як би в купі з Кубанським відділом він не пресконтнув і їхню вільну владу, за яку вони так учеписто трималися. Цей страх просвічував в кожному слові.

... Недоладна суперечка продовжувалася. Корнілов заявив категорично, що він не згоден командувати «автономними» арміями, і цехай в такому випадкові вибирають другого. Кубанський Уряд погодився, нарешті, на з'єднання армій, але устами Бича заявив, що він усувається від дальшої участі в роботі й складає з себе всяку відповідальність*).

«Корнілов склав, стукаючи об стіл пальцем, з надітим на нього перстцем, — його характерний рух — сказав: — ну, ні! Ви не смієте ухилитися. Ви зобов'язані робити й помагати всіма засобами командуючому армією. —

... Кубанські представники попросили дозволу перебалакати між собою. Ми вийшли в другу кімнату і, накидавши там проєкт умови, послали його кубанцям**).

*) Таку заяву Бич мав право скласти лише перед відповідними органами місцевої влади, а не перед Корніловим, бо ні перед ним ні перд Добр. Армією Кубанський Уряд відповідальним не був і юридично від них не залежав. Авт.

***) Автор, який заховався під псевдонімом «Ник. Туземцевъ», малює в № 18 (1918 р.) «Донская Воля» цей момент трохи инакше:

«Корнілов заявив: — я влади не шую й не хочу. Бажаєте об'єднання обох армій під моім командуванням — чудово; а ні, так я не настоюю і зовсім не хочу стояти на чолі такої армії. Вибірайте, кого хочете. Після втечі з Кубані, я вібрався від'їхати до себе додому, на Сибір, і пілком усунутися на Сибір, але на Дону мене уживали залишитися, і я залишився. —

... сказався до ген. Покровського, ген. Алексєєва, що досі мовчав, сказав: — Ваша Бельмонність (Ваше Превосходительство), залишіть ваше самолюбство. —

Після цього ген. Корнілова і фрази ген. Алексєєва представник горців Сулейман-Шахм-Гірей заявив ген. Корнілову в імені черкесів, що черкеси всі, як і кубанці, пориваються під голову командування ген. Корнілова. Представники Куб. Уряду, беручи на увагу настрої Кубанської армії, що складалася, головним чином, з черкесів та добровольців не юзаків, незадоволеної до того ж головним чином, ген. Покровського, відчули, що у них все едно не залишиться потужної реальної сили, й погодилися на з'єднання армій під єдиним командуванням ген. Корнілова. Генерал Корнілов в свою чергу обіцяв Отаману і представникам Уряду, що зараз же після звільнення Кубані від большевиків буде створена «Красна Рада».

... ться в очі різниці поведінки Добровільної Армії на Дону і ... стукаючи на Уряд об стіл, там вони не настоювали ... об'єднання сил ім. Чи не тому, що донські козаки були ... ініціативності яких не боялися, тоді як кубанці ... справи не вважали за надійні. Ці ... Кубанського. Тоді як перше, не вважаючи авторитет добров. генералів, остільки захищує свою само ... в сиротному стані, коли протівя розрахунок піддачував

Після де-яких змін умова була підписана в такій редакції:

«Протоколъ Совѣщанія.

17 марта 1918 года въ станицѣ Новодмитріевской. На совѣщаніи присутствовали: Командующій Добровольческой Арміей Генераль отъ инфантерій Корниловъ, Генераль отъ инфантерій Алексѣевъ, Помощникъ Командующаго Добровольческой Арміей Генераль лейтенантъ Деникинъ, генераль отъ инфантерій Ордели, Начальникъ Штаба Добровольческой Арміи Генераль Маіоръ Романовскій, Генераль-Лейтенантъ Гулыга, Войсковой Атаманъ Кубанскаго Казачьяго Войска Полковникъ А. П. Филимоновъ, Предсѣдатель Кубанской Законодательной Рады Н. С. Рябоволь, Товарищъ предсѣдателя Кубанской Законодательной Рады Султанъ Шахимъ Гирей, Предсѣдатель Кубанскаго Краевого Правительства Л. Л. Бичъ, Командующій Войсками Кубанскаго Края Генераль Маіоръ Покровскій.

Постановили:

1. Въ виду прибытія Добровольческой Арміи въ Кубанскую область и осуществленія ею тѣхъ же задачъ, которыя поставлены Кубанскому правительственному отряду, для объединенія всѣхъ силъ и средствъ признается необходимымъ переходъ Кубанскаго правительственнаго отряда въ полное подчиненіе Генералу Корнилову, которому предоставляется право реорганизовать отрядъ, какъ это будетъ призвано необходимымъ.

2. Законодательная Рада, Войсковое Правительство и Войсковой Атаманъ продолжаютъ свою дѣятельность, всемірно содѣйствуя военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей.

3. Командующій Войсками Кубанскаго Края съ его начальникомъ Штаба отзываются въ составъ Правительства для дальнѣйшаго формированія Постоянной Кубанской Арміи.

Генераль Корниловъ, Генераль Алексѣевъ, Генераль Деникинъ, Войсковой Атаманъ Полковникъ Филимоновъ, Генераль Ордели, Ген. Маіоръ Романовскій, Ген. Маіоръ Покровскій, Г. Предсѣдатель Кубанскаго Правительства Бичъ, Предсѣдатель Кубанской Законодательной Рады Рябоволь, Тов. пред. Законодат. Рады Султанъ Шахимъ Гирей*).

Безумовно, що обставини, серед яких складалася ця умова були надзвичайно важкі й фізично й морально. Гуркіт гарматних випалів, стрекотіння скорострільів—поганий аккомпанімент для виконання всіх юридичних формальностей і тонкостей, але всеж-таки те повне нехтування правного боку справи, яке просвічує в кожному рядку «Протоколу», не може не зупинити на собі уваги всякого, хто серйозно зацікавився б історією взаємовідносин Добров. Армії і Кубані. Якщо це можна дарувати генералам, то ні в якому разі

корисність триматися купи з Добров. Армією, не ликається перспективи захищатися без неї, (з видатних донських військових пішов з Добров. Армією, після того, як донці на чолі зі своїм походним атаманом ген. Поповим подалися на схід, лише один А. П. Богачевскій, ген. адъютант Его Величества, бувшии начальником штабу походного атамана всіх козацьких військ Вел. Князя Бориса Вол.), кубанське ж випадково потрапило під її влиску руку, хоча Кубанський відділ був і більший від Донського (в останньому було 1.500 вояків, 5 гармат і 40 скорострільів).

*) Серед кубанців весь час ходили чутки, що крім цієї писаної умови, була ще усна, якою Корнилов зобов'язався не тайно висилати зацікавлених Катеринодору під більшовиків, авести кубанські частини до купи в окрему Кубанську Армію, але в той час як одні діячі стверджують факт такої умови, другі заперечують.

кубанцям, серед котрих було аж три юристи: Філімонов, Бич, Сул-
тан-Шехим-Гірей.

Дійсно:

1. З зовнішнього боку протокол має вигляд умови випадкових
людей, які випадково зішлись до купи. Важко сказати, що це в
умовах якихось двох організацій. Стрінулися собі люди, серед яких
цілком невароком опинилися і Командуючий Добровольчою Армією,
і Кубанський Військовий Отаман, і інші трохи менш значні персони,
і вони склали умову. Від чийого імені вони це робили, кого во-
ни зобов'язували цією умовою — про це ні слова; лише з зазначення
високих посад де-яких співучасників умови (були такі, участь
котрих навіть і таким шляхом не можна в'ясувати, бо за ними ніякої
посади не значиться: ген. Алексєєв, ген. Ердєєв, ген. Гулига; до речі,
останній чомусь і не підписав протокола, поставив літеру «Г» та й
зупинився) можна догадуватися, що змовлялися вої панове в імені
Доброї Армії та Кубанської Народньої Республіки і їх зобов'я-
зували. Але якщо воно й так, то не зрозуміло, чому це робиться так
урочисто з боку кубанців: тут і Військовий Отаман, і голова Уряду,
і голова Парламенту (Зак. Рад) зі своїм товаришем, і командуючий
кубанськими військами. Навіть в міжнародніх трактатах така помпа
не потрібна, а тут же не міжнародній трактат. Перед Кубанською
Народньою Республікою стоїть не держава, а приватна політично-
військова організація. Кубанська тодішня конституція зовсім не
вимагала участі всіх цих персон в складенні умови для того, щоб
вона була дійсною. Очевидно, ця участь була обумовлена великою
вагою цього акту й моменту, що викликав його, але в такому разі
треба було уважніше поставитися не тільки до зовнішньої форми
його, але й до змісту.

2. З боку змісту протокол також — акт далеко не бездоганний.

Які права й обов'язки поклали на себе цією умовою обидві сто-
рони й?

Кубанці свою військову силу (вона іменується не армією, а
«Кубанським відділом») віддали в повне розпорядження ген. Корні-
лова, не зазначаючи, на який час, для чого саме. Для чого Корнілов
мав право вживати Кубанський відділ, і коли це право кінчалось —
ні одного слова.

Законодавча Рада, Військовий (навіть не Краєвий) Уряд і Вій-
ськовий Отаман зобов'язалися великими способами допомогати вій-
ськовим виходом Командуючого Армією, щоб-то, виконувати все,
що буде вимагати для війни останній. Якщо в сумнів, чи мали право
голова Уряду і Отаман брати на себе такі зобов'язання, то зобов'я-
зувати на це парламент (Зак. Рад) навіть зкупі з головою його
його не можна, вони вже не мали абсолютно ніякого права. Та вони
і не мали ніякого права вимагати від Командуючого Армією, щоб
він виконував все-таки державу — Кубанську Народню Респу-
бліку, а не лише повітове чи губерніяльне земство, що «визмірно
виконує державні обов'язки». А генерали, здається, й дійсно тракту-

вали їх по їх функціям в такому розумінні: Філімонов — губернатор, чи повітовий справник, Бич — голова губерніяльної чи повітової земської управи, Рябовол — щось подібне до маршалка двора, що головує на земських зібраннях, Рада — земське зібрання.

В дійсній умові немає ніякого натяку на визнання панамі генералами Кубані, хоча би *de facto* не то що суверенною державою, а навіть автономним краєм.

Пунктом 3 умови кубанці ніби-то застерегли за собою право формування своєї постійної армії. Але це право було простим згуком при необмеженому обов'язку «всемѣрно содѣствовать необходимымъ военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей». І дійсно, як каже Денінін (там же, ст. 279), воно могло бути лише моральним задоволенням для Покровського. Кожну наново зформовану частину Армії Корнілов міг потребувати в своє розпорядженні для вжитку на фронті, і Кубанці не мали права відмовити в такій передачі; теж саме що до амуніції, зброї і взагалі всього, що потрібне для утворення армії.

Які права й обов'язки поклав на себе Командувачий Добровольчою Армією?

Одно, але необмежене право, право повного розпорядження військовими силами Кубані і всіма її засобами, потрібними для «воєннихъ мѣропріятій», і *ні одного обов'язку*.

Це цілком зрозуміло, якщо придивитися до того, як ставилася Добров. Армія до Кубані. Остання — щось значно менше від першої, щось підлегле їй. Тільки поки вони були в роз'єднанні, могла існувати якась самотійність Кубані. З прибуттям Добров. Армії на її територію, вона цілком підлягала їй. Ніяких самотійних власних завдань вона не має, вона мушить іти слідком за Добров. Армією, влізти в нею до купи свої сили й засоби.

Дійсно, як мотивується перехід кубанських збройних сил в цілковиту підлеглість Корнілову? «Въ виду прибытія Добров. Арміи въ Кубанскую область и осуществленія ею тѣхъ же задачъ, которыя поставлены Кубанскому правительственному отряду» (які «задачи» ставила собі Добров. Армія, про це мова була в пункті 1 в кожному разі, вони суперечили головному рішенню Зак. Ради — про незалежність Кубані) — так каже 1 п. умови (очевидно, що генерали рівняли завдання кубанського війська на завдання Добров. Армії, а не навпаки, і не припускали, що́б таким завданням могла бути боротьба лише за Кубань). Так міг починатися тільки наказ новоприбувшого в «звитержную губернію» на чолі карного військового генерал-губернатора в надзвичайними уповноваженнями, в губернію, де місцевий губернатор, не маючи зв'язку в центрі, вимушений був обетавинами тимчасово поширити свою компетенцію, спіраючися на «мѣстные платонадожные элементы».

Цією умовою було показано початок новому «поглощенію Кубані Росією» — тому, чого боявся Л. Д. Бич, коли відмовляв М. Федоріву в підтримці Добров. Армії. Мабуть, він так само вичинив цього

акту арозумів, про що свіднить його спроба усунутиє геть від келю м. Такого кроку вимагала, принаймні, послідовність. Але нарешті, він його не зробив. Чому саме? — Про це можна лише гадати. Важко припустити, що тільки тому, що знавшея генеральського стукання об стіл.

Генерал Денікин особливу вагу надає останнім рядкам п. 3 умови, кажучи, що вони «потім утворили великі ускладнення у взаємовідносинах головного командування й Кубані» (там же, ст. 279). Дійсно, в тій суперечці, яка вродом поветала між ними з приводу вимоги Кубані мати свою армію, кубанці обгрунтовували своє право на неї цими рядками. Оскільки такі суперечки розв'язуютьшея не реальним відношенням сил, а папірцями, можна лише пожалкувати, що кубанські політики не простудіювали, як слід, «Протоколу» й не вибрати кращої позиції.

Беручи на увагу зовнішню форму протоколу, відсутність зазначення, що добровольчі генерали вступають в згоду з кубанцями в імені Добров. Армії, і залишаючися на ґрунті буквального розуміння умови, треба прийняти, що контрагентом Кубані була не Добров. Армія, а ген. Корнілов. На підставі 1 п. умови Кубанський відділ підлягає командуванню Добров. Армії, а ген. Корнілову. Хоча в п. 2 говориться про обов'язок Ради, Отамана й Уряду «содѣйствовать военнымъ мѣропріятіямъ Командующаго Арміей», але це справи не міняє, бо цей пункт самостійного значіння не має і обумовлюється в. 1, в якому полягає центр ваги всієї умови. Слова «Командующому Арміей», будучи тодішньою прикметою Корнілова, вжиті, очевидно, щоб уникнути тавтології*), і означають не взагалі всякого командуючого Добр. Армією, а лише тодішнього — цеб-то, ген. Корнілова. Участь в умові інших генералів при тій формі, яка була її надана, формально ніякого значіння не має. Вони брали участь в розмові, вони навіть підписали протокола, але кубанське військо стало підлеглим не їм, не Добр. Армії, не її Командуючому, як інституту, а персонально ген. Корнілову. Умова ця мала для Кубані відносно контрагента її чисто персональний характер, і без спеціальної згоди Корнілова ніякої зміни в особі контрагента відбутися не могло. Генерал Корнілов по своїй волі не міг нікому передати прав, які давала йому ця умова відносно кубанців; також не могли ці права перейти до кого-небудь другого і як спадщина після його смерті. Зі смертю його Кубані звільнялася цілком вільною від всяких обов'язків, що покладалися на неї Новомигирівською умовою, і на підставі її ні Алексєєв, ні Денікин, ні хто инший не мали ніякого юридичного права вимагати від неї будь-чого для Добр. Армії, бо відносно неї вона ніяких обов'язків на себе не поклада, і відношення її до останньої були цілком лише фактичними.

Смерть ген. Корнілова і залишення Урядом Кубані. Заливши до військ. відділи (в момент об'єднання у Добров. Армії було

* Повторення одного в того ж слова

2.770 воєнків, а у кубанців — 3.150), переформувавши їх, Корнілов, знатно підсилений кубяндами, особливо їх кіннотою, якої бракувало весь час Добров. Армії, рушив з Новодмитрівської далі під Катеринодар.

Покровський ніякої частини в командування не одержав, йому залишили лише начальника штабу полк. Науменка та конвой, з якими він і плентався в обозі. Мабуть цей саме конвой і обернувся у ген. Денікіна в «радянський відділ в 160 здорових молодих кіннотчиків на прекрасних конях, що їздив в обозі навіть тоді, коли в бій шлі ранені» і тим викликав ворожнечу до Куб. Уряду і Ради*). В дійсності такого радянського відділу не було зовсім. Члени Ради й Уряду складали групу не більше як душ 50—60. Люде вони були різного віку, різного стану вдоровля, різних професій, їздили на конях різної якості, уявляючи собою взагалі те, що наземішкувато зветься «сборною командою», і крім того, завше поперед убою. Ніякими привілеями і пільгами члени Ради на поході не користувалися й були на рівні з «нижніми чинами», разом з ними й голодали й жолодали, самі й за кінями своїми доглядали. Конвой же Покровського на чолі з ним і Науменком дійсно їздив в обозі біля коляски в кубанською отаманшою**).

Переправа через Кубань біля ст. Близаветівської повернула Добров. Армію в гостинищу Черноморію. Станиця привітно стрінула свій Уряд і його «союзника» і бездоганно виконала наказ своєї влади про мобілізацію.

Від Близаветівської станиці Корнілов повернув на Катеринодар, і почався чотирьохденний бій з-за нього.

В штабі Добров. Армії панувала така упевненість в успіх, що вже в перший день бою (27 березня) намічені були відповідні заходи для негайного переведення їх в життя після захоплення Кубанської столиці. «Союзники» рішля, що до зміцнення військового положення «відновляти Кубанську владу не слід». А мабуть для того, щоб уникнути цього й після «зміцнення військового положення», зі штабу армії було наказано, щоб на чолі атакуючих рушили вперед Уряд і Рада (неймовірно, але це — один тільки з фактів, котрими багата історія Добров. Армії). Владу в Катеринодарі мусів обняти ген. Денікин, якого було призначено генерал-губернатором.

Оскільки відомо, Куб. Уряд проти цього не протестував. Лише,

*) Там же, ст. 315.

***) Що до обозних справ, то ген. Денікин міг би бути краще поінформований в них, бо, з одного боку, до бою під Катеринодаром він сам належав більше до обозів, а з другого — був помішником командуючого. — не то що в Кубанському відділі, а й в Добр. Армії мало хто знав про це, і фронтовики не бачили його до самої ст. Успенської. Очевидно, в фронтових і організаційних справах він великої участі не брав, про що свідчать і ті помилки, які він робить, як тільки торкається в своїй книжці цих справ. Наприклад, він не вірно зазначав склад сил в бою під Катеринодаром. В супереч його твердженню (т. II, ст. 290) ніякої батареї полк. Третякова не було — її розформували ще в Новодмитрівській.

коли Денікин звернувся до нього з проханням едати йому в допомогу
... цих громадських діячів, йому було вказано на вигнаного
... жимого поліцеймейстера, що ховався в обози,
... яку розвідку. Яку ще іншу відповідь можна було дати
... генерал-губернаторові, що бажав здивувати кубан-
ців своїм лібералізмом. Та тільки ліберальний генерал не роз-
коштував собі кубанської відповіді.

Спочатку бій ішов для Добров. Армії й кубанців успішно. Пе-
рші відділи їх вдерлися були уже в місто (29 березня ген. Кавано-
вич був на Сіній площі), як большевики почали евакуувати. Але до
... їх виступила підмога в Сорочанин на чолі, в окопах опинилася
... розбита солдатня, а мобілізовані большевиками пластунські
... о неспохитивість яких розбилися всі шалені атаки крапчих
частин Добров. Армії. Тей сили, порівнюючи, були дуже не рівні.
Корнілов міг ввести в бій 4—5 тисяч душ, тоді як у ворога були де-
сятки тисяч зброю з десятками гармат, що ураганним вогнем вали-
вали атакуючих. Бій набрав затяжного характеру, і атакуючі по-
чали знесилюватися; Корнілов за всяку ціну хотів здобути Катерино-
дар і вів його далі. Але 31 березня вранці його було вбито. В коман-
дування Добр. Армією вступив ген. Денікин, який того ж дня нака-
зував відступати.

Смерть Корнілова відчувалася Армією відразу й викликала в
її наглі зміни. Досі вся Армія під час походу що-дня бачила свого
Командуючого. Корнілов перший виходив з кожного перестанку,
пропускав мимо себе всю Армію, потім верхи обгоняв її, залазив в
коля і з цілком у руці йшов на чолі її до слідуючого перестанку.
Тут також знову пропускав її й останнім йшов відпочивати не в кра-
пці хату, а в ту, яка залишалася вільною. До самого Катеринодару,
в яких би тяжких умовах не доводилося бути Добр. Армії, він ніде
не залишив ні одного раненого ні одного хворого.

Починаючи від Катеринодару, Армія свого Командуючого вже
не бачить. Помітна була його присутність лише на перестанках,
де в першу чергу займалися під ставку й її охорону крапці хати.

Почали кидати також і ранених. Денікин каже, що в ст. Єли-
заветівській їх кинуто було через недостачу підвод, і що про це,
він дізнався лише на поході. Для Корнілова останнє було абсолютно
неможливе, а про недостачу підвод в данному разі навіть дивно ка-
зати: коли їх вистачало в Закубанні серед невеличких бідних аулів,
то як же їх могло не вистачити в великій, багатій Єлизаветівській,
... й друга не мала станиця Мар'їнська, та крім того,
на дельтах Катеринодару було захоплено чимало колів з гарбами?

Річ в тім, що генерали охороняли навіка, і вони думали про те, як
би самим з вірним офіцераством врятуватися (лише один Марков
... духу й сили, а загрожувала небезпека, був напереді). Від
... у протиположних а усібі сили: зупинилися на відносно
верет в невеличкій німецькій колонії Гродно. Тільки
... а ширші кола Армії про смерть Корнілова, про те,

що його наступив Денікин, про залишення ранених в Єлизаветівській.

Паніка почала поширюватися. Прізвисько нового Командуючого не викликало такого довір'я, як ім'я Корнілова, і не заспокоювало. Під час походу ніхто про його не згадував. Знали Кутепова, Маркова, Гершельмана, Богавського, Немішова; про нього ж не чути було. Мало де-хто знав, що ідучий в обов'язок товстий штатський в сірій шапці*), типовий буржуї, яких чимало еленталося за Армією, рятуючи своє життя, — це помічник Командуючого, ген. Денікин.

В повітрі було гасло: рятуйся, хто може; і окремі персони й цілі групи рішають відірватися від Армії, залишитися, розпорошитися. «Ставка» (досі цього терміну не було; казали: «Корнілов», «Верховний», «Командуючий») даєтується до дальшої втечі, переформовує частини (при цьому нищить усю кубанську артилерію, залишаючи доброзольчу), нашивидку ховає Корнілова. Ген. Денікин дає наказ кубанському полковникові Султан-Келеч-Гірею за всяку ціну, хоча б загинути до одного, прикрити своїм відділом, в склад якого входили черкеси й козакки, Добр. Армію й врятувати її від загибелі, й вирушує далі.

Султан-Келеч-Гірею пощастило без великих втрат (загубивши лише де-кілька чоловік та одну гармату, що під командою доцка осуала, М. І. Золотарьова, теж була призначена на загибель) звернути на де-який час увагу большевиків на себе й дати можливість Добр. Армії спокіно дійти до ст. Медведівської. Тут, дякуючи розпорядливості й особистій відвазі ген. Маркова та влучному пострілу з гармати ваводчика І батареї капітана Атрилер. Академії М. А. Шакозі**), Добр. Армія без втрат прорвалаоя через залізницю та ще захопила й набой.

В ст. Дядьківській вже одверто залишають ранених з медичним персоналом і гріними під опіку звільненого закладника большевика Леманського, що дав слово чести боронити їх від розстрілу (він совісно виконав слово, що не перешкодило Добр. Армії, повернувшись до Катеринодару, заарештувати і держати його в тюрмі весь час аж до евакуації). І далі, де тільки було відповідне помешкання, також залишали ранених. Це дуже вражало «фронтową» Армію, яка казала, що «хтось» лише рятується її життям. Ранять тебе, й будеш покинутий в першій станиці, як зайвий тигар — робився гіркий погляд тільки в тим, що було при Корнілові, коли люде не боятися бою, рани, бо знали, що їх не кинуть свої, а візьмуть з собою.

*) Свій глибоко штатський вигляд в поході Денікин попенює тим, що його відькове вбрання захопили большевикки в Батайську, куди він був на-діслан його з вищими речами ще раніш, коли гідали в Ростові, а потім в Ростові валишили Добр. Армія 9/11 (там жо, ст. 222). Також, ч. Денікин дуже хотів бути під час походу в військовоному одязі, то мав час, щоб набути його чи-то в Ростові чи в Новочерк.

**) Ген. Денікин ніяком безпідставно приписує це подв. Міовч (т. II, ст. 808)

Врагати безлична справа не в силі було у
метрій і лад. Уже в цей час почали писувати
овнаки однієї в тих хвороб, що загубили Добров. Армію — перші
дерства. Виникла, так вийшла, «смолочна кавалерія»; людям мало було
тієї гостинності, що стрівали по станицях, і от почали складатися
в тих, що не числялися ні в якій військовій частині, цілі загони,
котрі аскакують в придорожні хутора спочатку напиться дурно
молока, поїсти кнудяку та пиріжків, а потім і «виміняти» коняку.
Марков, що жив в гушні Армії, а не в «стаці», йшов з нею й пропу-
скав її, як раніш Корнілов, намагався навести лад, та один не міг
нічого зробити.

Починаючи від Дядьківської, щоб швидче рухатися, піхоту по-
садили на підводи (брали головним чином у іногородніх, бо вони
вісі були большевиками в очах і Денікіна й Куб. Уряду; коли на слі-
дуючому перестанку знаходили зміну, то відпускали, а ні, то гнали
й далі). За 9 днів від Катеринодара до ст. Іллінської, де був перший
2 денний спочинок, пройшли 220 верст.

Під час цього походу Добров. Армія утримувалася, головним
чином, коштом Кубан. Уряду. Він підкріпив і мільйоном карбо-
ванців казну Алексеєва, що розтала за час походу, і добровольці
почали одержувати кубанське срібло; за сіно, зерно, коней вони
розплачувалися з станицями й господарями реквізичійними квитками
Куб. Уряду (Денікин не називає: «т р о х и допомогли»^{*}). Допо-
могав Уряд і людьми, переводячи по дорозі по станицях мобілізацію
козаків.

«Між Кубанською владою», як свідчить ген. Денікин^{**}), «устано-
вилися відносини сухі, але цілком коректні. Отаман, Уряд і Рада
ні разу не зробили спроби порушити прерогативи командування».

В ст. Іллінській були одержані вісті про спроби повстання
козаків в Лабинському повіті. Уряд звернувся до Денікіна з прохан-
ням zorganizувати відділ, який був би ядром для повстанців. Де-
нікин був виділив в розпорядження Покровського де-кілька сотень
козаків і черкесів, але вони не захотіли йти за Покровським далше
ст. Росшеватської.

Суди ж, в ст. Іллінську, прибули дощі, які привезли перші вісті
про повстання на Дону й просили допомоги. Денікин, відправивши
на Дон для розвідки полк. Барцевіча, переводить Армію в ст. Успен-
ську. Тут вперше новий Командуючий знайомиться з Армією, пока-
зується їй. Під час параду він виступив впрому, зміст якої свідчав
про те, що попередні демократичні гасла Добров. Армії поховано
вкупі з Корніловим, що тепер не то що можна голосно промовити
про те, про що при Корнілові краще було мовчати, а навіть тільки
про це й слід говорити.

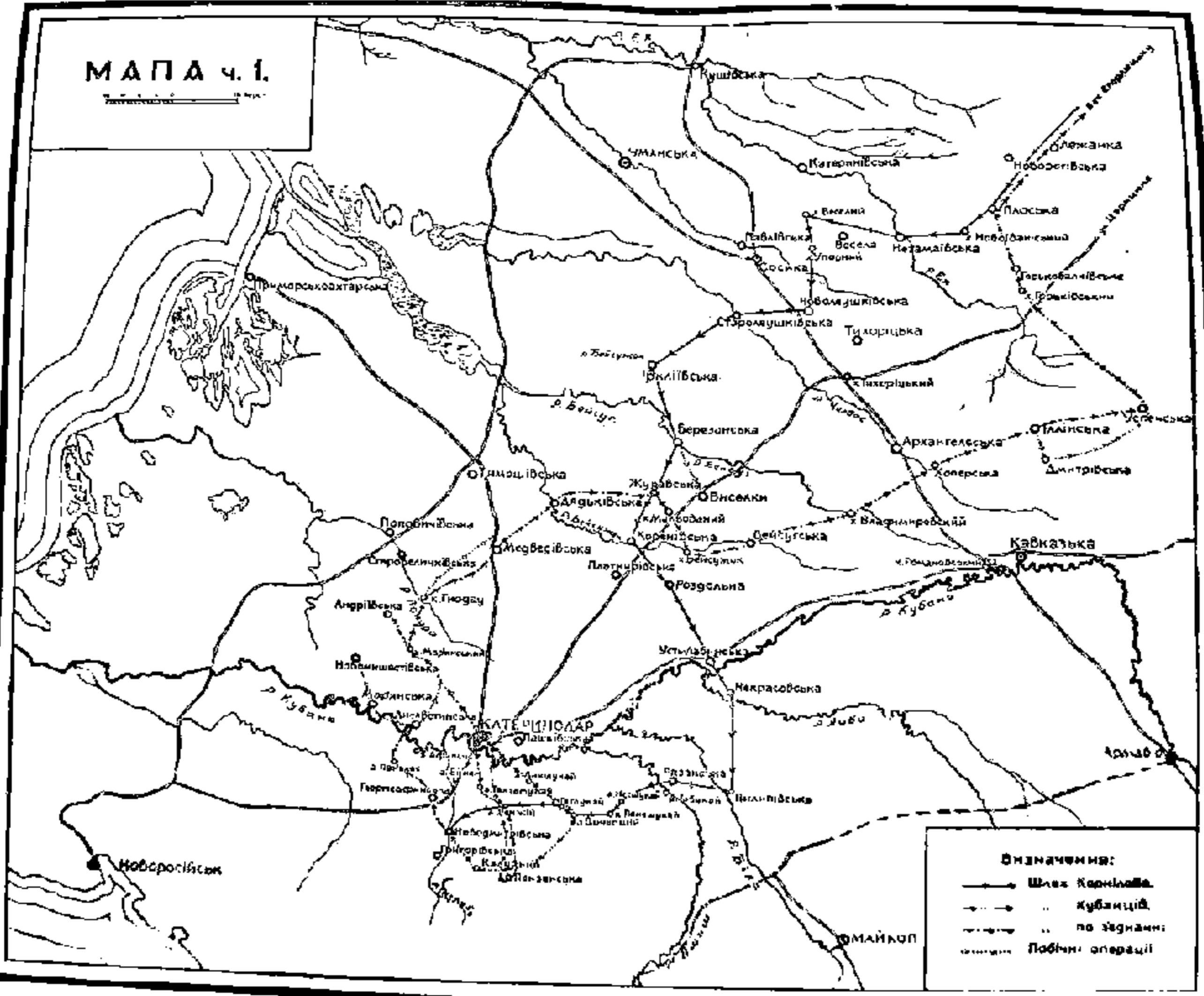
Повернувшись в Дону, полк. Барцевіч ствердив факт великого
протибольшевицького руху на Дону, і проводирі Добров. Армії ви-

* Там же, ст. 314.

** Там же, ст. 314.

МАПА Ч. 1.

1:100 000

- Визначення:**
- Шлях Корнілова
 - - - - - .. кублиць
 - по з'єднанні
 - Побли. операції

рішують податися туди. Денікин повідомляє про це представників кубанців, котрі, як він каже, вислухали по «я сумом, але без протесту» і висловили побоювання, як би вихід з Кубані «не випав в разі виведення рядів Армії кубанськими козаками й черкесами»...

...«Заспокоєння серед кубанців», оповідає Денікин, «внесла моя заява: Кубані не кину; військово-політична обстановка уявляється мені в такому вигляді, що армія в ближній час буде розсереджена безпосередньо поблизу від Кубані і, виконуючи загально-російське завдання, при першій можливості подасть збройну допомогу для звільнення Кубані*).

З Успенської Армія маївцями перейшла на Дон в ст. Єгорлицьку. Тут Денікин знайомить старших начальників з своєю першою політичною відозвою, яка лише розвиває думки, що були висловлені в промові в ст. Успенській.

Про Установчі Збори згадується, як про попереднє минуле, завдання Доб. Армії. Зараз перед Добров. Армією стоїть «боротьба за цілість розрізненої, урізаної, припущеної Росії, боротьба за російську культуру**).

Цю відозву надрукувала походна друкарня Кубанського Уряду, а штаб Армії, розповсюдивши в околицях, надіслав в великій кількості в Київ, Ростов, Москву.

Тим, хто проголошував Кубань незалежною Кубанською Республікою, хто голосував за федерацію з Україною, життя яскраво показало під час подорожі від Новодмитрівської до Успенської, з ким вони злигалися; але замість того, щоб обрізати поли та тікати геть, вони попленталися любісецько собі вкуні на Дон, щоб там ще міцніше прикувати Кубань до Московського воза. —

IV.

Кубань під владою большевиків.

«Северо-Кавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика». Захопивши Північний Кавказ, большевики в справі адміністративного устрою спочатку не виходили по-за межі старого адміністративного поділу і обмежилися лише приєднанням до Кубані Чорноморської губернії.

Кубанню правив свій «совдеп» і свій «ісполком» і досить незалежно від центральної радянської влади, чому сприяли відсутність ладу в центрі і погане сполучення з ним.

За цієї доби головну роллю на Кубані відігравали: Ян Полуян, Вагришова, Олена Полуян (жінка одного з братів Яна Полуяна, вчителька), Баян Мальцев (студент і курсу), Марочани (робітник), Дунін (лікар), Гумелний (фершал, бувший член Військового Правительства), Чирний (студент), Соржикін, Автономов (за шкільними кочешам останнього — донського козака, все кубанці — або козаки або горьковики).

*) Там же, ст. 321.

**) Там же, ст. 342.

Трохи згодом Кубань впаде до купи з Ставропольщиною в Північно-Кавказьку Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку, столицею якої було проголошено Катеринодар.

Поволі місцевий коруючий більшовицький елемент починає свій вплив і значіння, і наперед висовуються нові люди, чужі не тільки Кубані, але й взагалі Північному Кавказові. На ринті, вся цивільна влада опинилася в руках «пятерки»: Рубін (парикмахер з Керчі), Рожанський (студент з Ростова), Крайній, Дунаєвський (студент — син катеринодарського годинникаря й шихваря), Патвікер. В військових справах, окрім Сорокіна, а яким, де-який час, змагався за владу Автономов, почали відігравати поважну роль: Калтвін (латиш, підполковник), — начальником штабу у нього був донський козак, офіцер ген. штабу Балабін, військовий комісар Сілічов (морський офіцер, комуніст), «воєнрук» Сосновський (генерал ген-штабу).

Більшовицькі реформи. Все своє державне й адміністративне будівництво більшовицькі обмежили майже виключно скасуванням органів міського й станичного самоврядування (де-не-де попалили при цьому станичні архіви) та судових установ і утворенням судів, ісполкомів, комісаріатів, різних трибуналів, народних судів. Проте, що до судових установ, то за виключенням утворення трибуналів, котрі розглядали політичні справи, все новаторство відносно цих установ, особливо що до станичних судів, взагалі не пішло далі зміни назви, вноді персонального складу та поширення компетенції; при цьому вільної одноманітності у всіх цих реформах не було. Принцип — «вся влада на місцях», панував тоді скрізь, і кожне місце розв'язувало всі питання більш-менш самостійно, не дуже звертаючи увагу на інструкції й вказівки центру. Цілий ряд установ: Казенна Палата, Акцизна Управа і т. д. функціонували по-старому; тільки для догляду більшовицькі понасаждали скрізь своїх комісарів та поклали в нижчих урядовців комітети «внутрішнього розпорядку».

Звичайно, перейшли до нового стилю, ввели цивільне подружжя, проголосили скасування власності на землю, на фабрики, заводи, будинки; націоналізували банки, почали балакати про єдину трудову школу, — але це все було до певної міри більше декларацією. До реального переведення в життя проголошених соціальних реформ, до здійснення соціалізації й націоналізації також, як і до повної реформи державно-адміністративного апарату більшовицькі не встигали дійти. Та й всю увагу свою вони мусіли звертати, головним чином, на збройну боротьбу з одного боку, проти Добр. Армії та німців, а з другого, — проти місцевих повстань, що незабаром почалися й в різних кутках Кубані.

Реальні сили більшовицькі на Кубані. На Кубані, як і скрізь, де була більшовицька влада, опинилася у владі й стало командувати, всіма силами, все, що було найгіршого в громадянстві, примушувати тих, хто витяг його з низів суспільства на поверх життя.

Фактично она більшовиків на місцях полягала в злочинцях, котрих в свій час випустила на волю з каторги й тюрми безглузда амнісія Керенського, та в голоті як козацькій, так і городовицькій (остання була репрезентована, головним чином, заможним ремісником-росіянином), якій нічого було губити, і яку більшовики привабили до себе щедрими обіцянками.

Але були ще сили, які тимчасово йшли за більшовиками:

1. Хвилі солдатні кавказького фронту, що перекочувалися через Кубань на північ. Рязанський «Ванюха», Пензенський «Пятруха», поспішаючи в більшості на батьківщину, затримувалися на Кубані тимчасово лише для того, щоб вернутися додому не з порожньою кишенею;

2. Інородні, яких штовхнули в бік більшовиків не так злидні, як гіркі спомини про утиски й кривди, що раніш чинили їм козак, та нерозумна політика ура-козацьких проводирів, що, беручи владу в свої руки, не зуміли чи не захотіли злити до купи все населення Краю;

3. Козаки, які гадали, стаючи на бік більшовиків, вислужити тим собі збереження свого добробуту;

4. Люде, що їх самолюбство та честолюбство не раз боляче ображало ще при старому режимові чи представники влади чи середовище. Тимчасовий Уряд їх не задовольнив, і вони шукали тепер у більшовиків визнання і своїх талантів і блискучої кар'єри (яскравий приклад — Сорокин, до якого з погордою ставилося офіцерство, пам'ятаючи, що він в минулому фєршал і офіцером став лише під час війни).

Нейтральні й протибольшовицькі сили. Нарешті, було багато, особливо серед козацтва, такого елемента, який тримався нейтрально.

В супереч цьому рішуче були настроєні проти більшовиків заможні елементи городовицтва. Вони гадали, що більшовики або не зацеплять дуже козаків, поважаючи в них організовану військову силу, або, якщо вже нові господарі й дошкудять козакам, то останні вміють відбитися від них. Тоді як вони, городовики, без усякої не то що військової, а навіть і громадської організації, мусять стати в першу чергу здобиччю «товаришів». Ці городовики також, як і заможні козак, особливо старшого віку, осуджували нейтралітет, але й ті й другі відчували себе безсилим й лише прислухалися до чуток про Добр. Армію, яка на чолі в відомими генералами ніби весь час б'є скрізь більшовиків, про яких оповідали різні страхіття, в той час як серед тих, хто називав останніх не інакше, як «своліх» («ооь наши прийдуть»), розказували ще страшніші речі, про «кадетів», яким народни фантазія надала немождеві риси якихсь неситовиць.

Розчарування в більшовізмі й зрієт протибольшовицьких настроїв. Але дуже швидко після очанування більшовиками Кубанню ця картина поділу й населення в своєму відношенню до них по-вмінюватиме.

Уже перші дні господарювання нової влади в Катеринодарі викликали сум і жах не лише в столиці Краю. Протягом першого тижня сабатня вярбала й розстріляла на вокзалі по-над 300 душ людей різного стану. Тут були і буржуї, й пролетарії, і коваки, і селяни, і праві, і ліві, і військові, і цивільні, і катеринодарці, і ставаники. Людей хапали на вулицях і в помешканнях на підставі вказівок особистих ворогів чи випадкового підозріння в контр-революційності й вищали без усякого суду.

Дальший розвиток подій став все більш і більш розчаровувати в большевиках тих, хто був спочатку вважав їх за «своїх» і овлоблювати нейтральних.

Те зрівняння, яким туманили голови слухачам большевицькі агітатори, почало протверезлювати в першу чергу коваків. Виявилось, що буржуїв на Кубані не так уже багато, щоб можна було задовольнити й ошастливити їх коштом усею голоту. За буржуями прийшла черга просто пересічного по добробуту мешканця, і цим мешканцем опинився насамперед ковак.

З огляду на те, що з одного боку у всіх органах радянської влади переважають роллю відігравали іногородні, як свої кубанські, так і захожі, а з другого — що нова влада дивилася на ковацтво, як на контр-революційну силу, ворожу і політично й соціально городовикам, увесь тягар, уваги цієї влади до ваможнього чоловіка дїг, голловним чином на коваків: в рівних умовах ковакові приходилося гірше, ніж городовикові. Особливо не соромилися захожі елементи; вони невпинно грабували коваків і знущалися з них. З часом приплив цього елемента з кавказького фронту припинився; частина подалася геть додому, частина загинула в боях з кубанцями і Добр. Армією, але натомість з'явилися нові заїди — частини большевицької армії, що під натиском німців відійшли з України через Дон на Кубань. На Україні вони не встигли, як слід, попанувати й пограбувати й тепер надолужали тут.

Ковацтву в масі большевицькі обіцянки ніякої користі не дали. В наслідок нового ладу воно програло. Виграла лише незначна частина його, яка, з тих або інших причин, опинилася нижче пересічного рівня ваможности; вона взяла участь в «грабіжці награбованого», і їй де-що веррешало.

Завели також і обіцянки миру. На маючи надії подолати Добр. Армію силами однієї сабатні, большевики почали мобілізувати коваків. Спочатку останні не дуже упіралися: їм казали, що треба лише врябати останнє зуєлля — вигнати з Кубані або знищити «кадетів», які виступили проти спокою Краєві, і тоді «по домагъ». Коваки вірили, билися проти «кадетів» і, трапилось, рятували ситуацію (як це сталося в Катеринодарі). Знищити «кадетів» не довелось: вони відійшли на Дон, але тут утворився новий фронт — німецький. Коваки захищати Ніви́чно-Кавказьку Радянську Федеративну Республіку від нового шорюга, що, захопивши Го-

стов н/Дону, посувався далі на південь; і козаків не тільки не розпускають, а навпаки, поширюють мобілізацію.

Повстання проти большевиків. Козаки билися, а тим часом дома, по станіцях, їх майно грабували, ділили «товариші». Рідних, близьких людей без суда, або хоч і по суду але такому дивовижному, незвичному, що його й на суд ніхто не вважав, кидали в тюрми, вівчали, розстрілювали. Якоюсь чудною стала й військова служба. Попереднього ладу не було. Раніш козак знав, кого слухати; знав, якого наказу можна чекати від начальства, і як його виконати. Тепер же ніхто нічого докладно не знав. Козаків смикали на всі боки; їм не вірили, їх боялися і в той же час не могли від них відмовитися, обійтися без їх допомоги. Начальство давало іноді разом по де-кілька наказів, часто-густо цілком протилежних, погрожувало страшними карами за невиконання їх, і само не знало, як саме можна виконати.

Козаки почали ухилятися від такої служби в таких умовах. Це викликало з боку місцевої большевицької влади вибух лютости проти козацтва, і на нього посипалися масові репресії — конфіскації, ревізії, контрибуції, розстріли непокірних — і старих, і молодих, і чоловіків, і жінок, а іноді й дітей.

Козацтво почало ворохобитися: по ставіцях вибухають повстання, які большевики жорстоко здавлюють. Схаменулися й городовики, особливо середняки, і якщо де-хто з них і далі тримався большевиків, то більші з остраху козацької помети за все, що натворили чи при їх участі, чи без неї, «товариші». Заможні ж городовики, ті прямо стали приєднуватися до протестантів проти большевицького ладу.

З місцевих елементів вірними большевикам залишилися:

1. голота, що брала діяльну участь в «ярівнянні»;
2. незначна частина молоді, що ідейно підтримувала большевиків;
3. бездомні й безродні, для котрих війна стала ремеслом, а умови служби в большевицькій армії, з її тодішньою дисципліною й відносинами, приваблювали давно забутими пахощами буйного козацького гультяйства;
4. земляки главкома Сорокіна, що були під впливом його успіху й кар'єри.

Але вкупі з частинами, що залишилися від Кавказької Армії, і з тими, що прийшли в Україну, збройні сили большевиків на Північному Кавказі складали майже стотисячну масу, більша частина якої знаходилася на території Кубані.

Без об'єднуючого, керуючого центру, без допомоги зовні місцеві повстання ні до чого доброго не доводили, викликаючи з боку большевиків лише карні експедиції та обезброєння, а разом і грабівку, розлобним чином, козацького населення, як більш нещасного елементу (були випадки, коли у козачок відбирали великі ножі, кавчуки, що в козацьких руках і вони небезпечні). Ці експедиції, під час яких часто-густо терпіли люди цілком невинні й ні до чого непричетні,

лише поглиблювали ненависть козацтва до нової влади і її агентів та прихильників, а обеззброєння драгувало й ображало. Одібрані шаблі, кінжалі «товариші» чипляли на себе й хвасталися ними перед їх же власниками, викликаючи серед них гнів і жадобу помсти*).

Повстання вибухали не одночасно без усякого зв'язку між собою і мали чисто місцевий характер. Повстанцям не вдавалося ні організувати значних сил, ні захопити й звільнити від большевиків більш-менш явучий район. Так наприклад — виступи відділу А. Г. Шкура**) за весь час до приходу Добр. Армії не виходили за межі партизанських наскоків.

Зовсім іншого характеру були набрали події на Таманському півострові. Коли в квітні вибухло там повстання, то проводирі його араз же нав'язали зв'язки з німцями, що були в Керчі, і одержали від них де-кілька гармат з відповідною кількістю набоїв. Крім того, німецьке командування дозволило тим своїм людям, які того забажають, піти на Тамань воювати з большевиками. Спочатку у повстанців діло йшло гаразд. Але потім, скупчивши значні сили раніш, ніж повстанці добре організувалися й захопили проходи на півостров, большевики перейшли до наступу й відсунули їх майже до самої Таманської станції. Тоді козакі попросили у німців допомоги живою силою. Ті згодилися, висадили десант і протягом кількох днів звільнили увесь Таманський півостров. Але далі не пішли. На запити, чому вони так роблять, отверто відповідали: «Якби Кубанський Уряд проголосив незалежність краю і на вірець України попрохав нашої допомоги, ми охоче б протягли йому руку. Але

*. Між іншим, як добровольці, так і большевики, однаково хворіли на пристрасть до козацького вбрання й зброї. І ті й другі шукали випадків змінити картуз на папаху, шинелю на черкеску, звичайну армійську шапку на криву козацьку шаблю.

**). А. Г. Шкура, козак ст. Пашківської, молодий ще чоловік, в освітою Миколаївської кавалерійської школи, під час великої війни нічим особливо помітним кубанським офіцерством не визначився. Революція заскочила його в ранзі військового старшини на чолі партизанського відділу, партизаном уважався добрим. Коли Кубань захопили большевики, він організував в Баталпашинському повіті з козаків, що ховалися по лісах, невеличкий загін і почав нападат на червоних в районі кавказьких курортів. Безладдя, яке там панувало з одного боку, сприятливі умови місцевості з другого — обдарували його першими успіхами. Чутки про це пішли по станціях і до Шкури потягли козакі, в яких увійшли вперше козачі дивитися на звущання й свободу «товариші». Збіглими були в штабі був ставропольський (Слащов), Шкура переломив операції на Ставропольщині, де й с'єрівається з Добр. Армією. Командування останньої спочатку не визнало в ньому героя, і він деякий час був в її складі тільки офіційно, але незабаром генерали завоювали собі його повну слухняність і визнали його за справжнім чином. Спрощене українське прізвище — Шкура перекурило в російське — Шкурба, і м'єстний, руський, кирпатий партизан став зватися Шкурба, що війна це професія козака — на війні він сам собі заробить, що козак більше любить, наробоване ніж подароване, (див. А. Г. Емелянов, «Кубань в революції». Берлін, 1923 р., ст. 188. В. Микотинь, «Изъ жизни кубанских казаков с чужой стороны». XI. Прага, 1925 р., ст. 216).

кубанці ухиляються»*) (можливо, німці не знали про те, що Кубань проголосила себе незалежною республікою ще 16-ІІ. 1918 р., як не знали про це й у багатьох кутках Кубані, які тоді вже були відрізані більшовицькими військами від Катеринодару).

V.

Добровольча Армія й Кубанці на Дону.

Становище Добровольчої Армії. Коли, одержавши певні звістки про повстання донців проти більшовиків, Денікин в ст. Успенській вирішив податися на Дон, то вигляди Добр. Армії наближче майбутнє були ніби цілком ясні.

Було відомо, що після захоплення червоними Новочеркаську, Донузький Військовий Отаман, Уряд і Парламент (Круг) зовсім перестали існувати. Здавалося, що тепер ніхто і ніщо не перешкодить Добр. Армії стати на чолі боротьби з більшовиками, звільнити від них Дон і, маючи його в своєму повному розпорядженню, використати для здійснення своєї програми — відбудови єдиної невідомої Росії. Але дійсність утворила для Добр. Армії значно складніше становище.

Помежа повстання охопила весь Дон майже відразу, й справа вичищення його від червоних посувалася наперед дуже швидко й без допомоги частин Добр. Армії (останнім довелося звільнити від більшовиків лише частину Задоння, котре й без них було б звільнено німцями, що майже одночасово прийшли в Ростов).

Не потребували повстанці й проводу добровольчих генералів і офіцерів ген.-штабу, бо мали досить і своїх допущених. Не загубили вони смаку й до власної влади. Ще на початку квітня, одночасово з першими вибухами повстання відбуваються з'їзди, що пробують zorganizувати владу на місцях, а в кінці того ж місяця, коли Добр. Армія тільки-тільки що розташувалася в ст. Єгорлицькій і Мечетинській і, як слід, огляділася, — в Новочеркаську вже з'являються і «Круг опасенія Дона», і Військовий Отаман, і Уряд, які горячково працюють над упорядкуванням свого краю на взірць незалежної держави.

Добр. Армія розуміла, що здійснити власними силами своє завдання — скинути більшовиків в Росії, вона не може. Треба було на когось опертися, у когось знайти допомогу і людьми, і зброєю, і амуніцією, і економічними ресурсами.

Україна з її величезними природними багатствами, з великим військовим майном румунського й німецько-західнього фронтів була вже вільна від більшовиків, але вона ще раніш проголосила себе самостійною, незалежною від Росії державою. Зрозуміло, що не могли

*) К. Н. Соколов, «Історія генерала Денікина», Софія, 1921 р. Стр. 32.

сподіватися допомоги від неї ті, хто поклав собі за мету відбудувати Росію в колишніх кордонах.

Що до Дону, то відносини з ним були в минулому не дуже теплі, в сучасність обіцяла лише погіршення. Але Добр. Армія не лякається й пробує приборкати його.

Проводирів Добр. Армії весь час турбувало питання про збільшення своєї живої сили й матеріальних засобів. Поки-що вони поклали всі свої надії на козацтво. Хоча зі смертю Корнілова Новодмитрівська умова й загубила свою силу, але кубанці залишилися в їх розпорядженні. Що ж до донців, то була надія притягти їх до себе; здавалося, що вони будуть менш самостійними, ніж кубанці, і для того з самого початку до Новочеркаська було надіслано представників. Але розчарування надійшло дуже швидко.

Негайно після звільнення від большевиків Новочеркаську й сусідніх ставниць в столиці краю збірається «Круг спасенія Дона» (Коло урятування Дону). Уже на другий день ззові пресі (29 квітня) він виходить на шлях самостійництва, ухваливши приступити негайно до організації власної, постійної Донської Армії. Ця постанова ніби облила холодною водою проводирів Добр. Армії, до того вона була несподівана. Денікин робить спробу ще до утворення Донської Армії, покорила її собі й здійснити принцип єдиного командування: його представник в Новочеркаську висовує питання — хто мусить фактично командувати Добров. Армією і донськими військовими силами?

Не зважаючи на те, що тоді було звільнено навколо лише 10 ставниць, що в самому Новочеркаську, в помещканні, де відбувалися засідання «Круга спасенія Дона», чути було кулеметну стрілянину; що Добр. Армія, яка стояла на південь від Новочеркаська, простим перекодом на нові квартири, трохи на схід, могла відчинити шлях большевикам до Новочеркаську, — «Круг» знайшов в собі досить мужності й державної далекозорости, щоб на це запитання відповісти:

«Верхнє командування всіма без знятку військовими силами, що оперують на території Донського Війська, мусить належати Військовому Отаманові, або, як в даному разі, походному отаманові*»).

Ця відповідь не подобалася Денікинові; її можна було вважати навіть за образу, бо по змісту її, в випадку, якби він почав якісь військові операції на території Дону, йому, бувшому начальнику штабу Верховного Головнокомандуючого російською армією, довелося б стати під команду донського генерала, а не то що хоча б поруч.

А «Круг», як навмисна, своєю дальньою працею лише зміцнює свої попередні позиції. 4 травня він ухвалює основні закони — конституційні закони, які ще некрайові свідчать про те, що Дон рішив іти на шлях самостійного будівництва, не корисувати ні Добр. Армії ні її командуючому ген. Денікинові будь в якому відношенні.

* Ці закони були надруковані в «Віснику» в 1922 р., ст. 192.

«Ці постанови», як каже бувший Донський Отаман Краснов, «показали, що Дон не визнає Добр. Армію за Росію і ген. Денікіна за свого диктатора»^{*)}).

Такі постанови мали тим більшою значіння, що вони були не вигадками байдикуючих політиканів, не абстрактними формулами ідеалів місцевої інтелігенції, а відбивали правдиві настрої широких мас донського козацтва. «Круг» по своєму складу був сірий, і його члени принесли з собою з рідних станиць і хуторів правдиву думку й мрію тих, хто їх послав.

В додаток до всього «Круг» обирає тимчасовим Військовим Отаманом, якому надає всю повноту влади до зібрання нового «Кругу» — ген. П. Н. Краснова, людину темпераментну, ініціативну, самостійної вдачі, по переконанню хоча й монархіста, але такого, який, поки не буде царя, не хоче визнавати ніяких царських генералів, ніяких Денікіних і коритися їм; тай з царем він хоче на ншшу ступити, ніж це було за останніх царів; його мрія відродження старого козацького: «здравствуй, Царь-Государь, въ кременной Москвѣ, а мы, казаки, на тихомъ Дону».

Тодішнє відношення Донського Отамана й Уряду до Добр. Армії представник її в Новочеркаську ген. Кисляков в своєму листі до Денікіна характеризує делікатно так:

«Уряд і Отаман не вважають можливою підлеглисть Донської Армії Командуючому Добр. Армією. Мотиви такого рішення — надзвичайні побоювання, що така підлеглисть по своєму (козацькому) генералові може стати приводом до агітації, котра знайде сприятливий ґрунт серед козаків. Замість, що прибуття нашої армії на Дон дуже бажане, і що спільній дії з козаками послужать до зміцнення бойового духу останніх. Ство́м. од підлеглисти відмовляються, «уніи» дуже бажано»^{***)}.

Денікин пробує особисто вплинути на Донського Отамана.

15 травня в ст. Маничській стріваються Донський Отаман ген. Краснов, голова Донського Уряду ген. А. П. Богавський, що лише за декілька днів до цього валишив командування бригадою в Добр. Армії, ген.-кварт. Донської Армії полк. Кислов, Кубанський Отаман полк. О. П. Філімонов, генерали: Алексєєв, Денікин, Романовський, полковники: Расняєвський, Евальд, Бикадоров.

Бажаючи мабуть в самого початку поставити Донського Отамана «на своє місце», ген. Денікин повів з ним балачку в гоотрому тоні старшого, який не задоволений поведінкою молодшого, але стрінув рішучий опір. Краснов дав йому зрозуміти,

«що він (Краснов) уже більше не бригадний генерал, яким знав Отамана на війні генерал Денікин, а представник цятимільйонного народа, і тому балачка повинна вестися тріхи в иншому тоні»^{***)}.

Денікин мовчки проковтує і вже лагідніше й вчливіше

«забалакан про єдине командування, про те, що бажано, щоб донські частини вступили в склад Добровольчої Армії.

^{*)} Там же, ст. 198.

^{***)} Денікинъ. Т. II, ст. 338.

^{***)} Красновъ. Там же, ст. 201.

Отаман відповів на це, що здійснити єдине командування можливо тільки при умові існування єдиного фронту. Якщо ген. Денікин вважатиме можливим залишити зі своїми добровольчими частинами Кубань і податися до Царицини, то всі донські війська Нижньочиреського й Великокиляжеського районів будуть автоматично підлягати ген. Денікинові*).

— Я ні за що не піду на Царицину, — категорично сказав Денікин, — тому що там мої добровольці можуть стрівити німців. Це неможливо. —

«Але ручуся Вам», одказав Отаман, «що німці далі Усть-Білокалитвельської станиці на схід не пішли і без мого дозволу не підуть».

— Все одно, на Царицину я тепер не піду, — уперто сказав Денікин, — я зобов'язаний виволити раніш кубанців — це мій обов'язок, і я його виконаю**). —

Річ була не в зобов'язаннях перед кубанцями, — це тут же негайно розкрив необережно ген. Алексєєв, який, підтримуючи Денікина, ваявив,

«що напрямок на Царицину дійсно утворює єдиний фронт, але вся біда в тому, що кубанці з свого Війська ніхуди не підуть, а Добровольча Армія безсила будь-що зробити, бо в складі її усього біли 2.500 багнетів (штуків). Їй треба відпочити, зміцнитися, одержати постачання (снабженіє), і Військо Донське повинно їй в цьому допомогти. Кубань хоч і піднялася проти большевиків, але дуже потребує допомоги добровольців. Якщо залишити кубанців самих, то можна побоюватися, що большевики подолають їх, і тилу Донської Армії буде загроза з боку Кубані***).

На нараді було вирішено, що Добр. Армія піде вкуні в кубанцями на Катеринодар і тільки після звільнення його вона може допомогти донцям в операціях на Царицину.

«Кубанський Отаман», додає Краснов, «ніякої ролі на нараді не відігравав†).

Цікава відсутність на цій нараді голови Кубанського Уряду.

Важко припустити, щоб його не закликали: Краснов, який брав участь в ініціативі утворення наради, напевно, подбав би притягти до неї і Л. Л. Бича, котрий зі своєю славою самостійника міг лише підтримати його в обороні самостійницької позиції Дону. До того ж, якби дійсно було не закликано Бича, то він зробив би з цього факту належні висновки й реагував би відповідним чином. Отже ніби залишається припустити, що Бич ухилився від участі в цій нараді, не надаючи їй значіння. Але навряд чи це так: він не міг не знати, які питання будуть обговорюватися, а вважати ці питання неважкими для Кубані ні в якому разі було не можна. Найімовірніше, що з приводу всіх цих питань він уже раніш збалакався в командуванням Добр. Армії і, не чекаючи істотних змін і поправок в ухваленнях рішень під час обговорення їх в ст. Маничській, — гадав, що буде досить присутності одного Філімонова.

Сяк чи інак, але на цей раз Дон щасливо вислизнув з рук ген.

*) Рахуючися з самолюбством Денікина, Краснов робив йому уступ, погоджуючися на підлеглість йому в відповідних умовах донських частин навіть на території Дону, але замкненому москвині цього було не досить. Алт.

**) Краснов. Там же, ст. 201.

***) Там же.

†) Там же, ст. 202.

Денікіна. Натурально, що після цього Добр. Армія мусіла лише міцніше ухопитися за кубанців і за всяку ціну утримувати їх в сфері свого впливу й розпорядження, бо інакше ні з ким було б їти вга-мовувати Росію. Правда, в минулому вони не користувалися, подібно донцям, славою добрих умиротелів, але уявляли в себе серйозну військову силу, маючи яку в своєму розпорядженні, можна було розпочинати справу.

Без кубанців же залишалось тільки одно — йти на Волгу й за Волгу. Але з ким і в чим?

Адже-ж донці, очевидно, далі Царицина й кордонів Дону не пі-дуть; в кожному разі, поки на чолі їх стоїть ген. Краснов, про вільне розпорядження ними не можна й мріяти. А ряди добровольців за-часи мандрівки по Кубані дуже поріділи. А тут ще й Краснов зав-дав їм удару, виключивши несподіванно для командування Добр. Армії в її частин своїм отаманським наказом усіх донських козаків (Денікин свідчить, що це дуже розстроїло деякі його частини — див. т. III, ст. 122). До певної міри підселив Добр. Армію своїм від-ділом полк. М. Г. Дроздовський, але, коли буде проголошено похід в невідому далочину, чи багато встоїть перед спокусою залишитися там, де боротьба обіцяє бути більш легкою і успішною, де мирне жит-тя вже піби налагоджується, де у багатьох поблизу рідні, від яких вони протягом цілих років були відірвані. Добровольці переживали кризу, яка, як свідчить ген. Денікин*), набрала глибоких і небез-печних форм. Цілі невеликі частини кидали Добр. Армію й перехо-дили на службу в Донську (навіть джура самого Денікіна подався туди). Другі тікали до Ростову, де формувалися монархічні відділи «особаго назначенія».

Нарешті, за Волгою доведеться стрінутися не в одних больше-виками, а й в демократичною Росією, що також борється проти боль-шевиків під прапором Всеросійських Установчих Зборів, має свою армію, свій уряд, котрий претендує на значіння всеросійського. Добр. Армія спочатку теж була висунула гасло Установчих Зборів, але потім, після смерті ген. Корнілова, вона загубила його в степах Кубані. Перебравшись на Дон, Добр. Армія остаточно звільняється від цієї незручної спадщини козака-республіканця. «Переважаюча більшість командного складу й офіцерів», признається Денікин**), «була монархістами». В частинах були таємні монархічні організа-ції. Добровольці співали гіми, демонстративно носили романовські медалі. Сам ген. Алексєєв писав 5-VI. 1918 р. В. Шульгину:

«Відносно нашого гасла — Установчі Збори — необхідно мати на увазі, що висунути його нас примусили лише обставини. В першому ж огляденні, яке ми зробимо — атакуватимен про нього цілком вже не буде. Наші сим-патії повинні бути для Вас ясні, але визнати їх тут отверто, було б вели-кою помилкою, бо населення стрінуло б це вороже. Попереднього гасла ми ар-каємось. Для проголошення як нового потрібні відповідні обставини й на-

*) Денікинъ, т. III, ст. 130.

**) Там же, ст. 130—131.

... тільки нам територія. Це буде, як тільки ми перейдемо до своїх власних планів**).

Проводирі Добр. Армії не могли працювати вкуні чи поруч з тими, хто в їх очах мало чим відрізнявся від большевиків, хто, наприклад, не менше, ніж останні, був винен в розпаді армії. Очевидно, вони б боротися на два фронти, але сили на це могли й не вистачити тим паче, що селяни підс охотніше за тим, хто обіцяв йому землю дурно, ніж за тим, хто вагається, чи віддати її навіть «по справедливій оцінці».

Отже ніяк не можна обійтися без козацтва, в його виробленню в минулому психологією елементів державного ладу, з його звичками, дисциплінованістю — принаймні спочатку, поширеними масив роді сільського народу не почнуть віджужувати від хвороби большевізму (генерал не розуміє, що комуністичний анархізм не хвороба роді сільського народу, а одна з найміцніших рис його вдачі) і жалкувати за загубленим, зруйнованим ладом. Зараз з Добр. Армією тільки кубанці, але, може, з часом пощастить підпорядкувати собі й донців внаслідок відповідної праці над ними. Тепер центр ваги полягає в кубанцях, і їх не спускають з очей.

Становище кубанців. Не так складне, здавалося, було становище кубанців. Для них справа ніби була ясна: їм слід було відновити працю утворення самої Кубані в спільці з найбільш спорідненими протибольшевицькими силами, власне, продовжувати те, на чому зупинилися в лютому в Катеринодарі. Умови для цього були сприятливі.

Хвилі незадоволення й повстання проти большевицької влади піднімалися на Кубані все вище й вище. Населення вже почало шукати протибольшевицького об'єднуючого й керуючого центру, про свій Кубанський Уряд. На Донщину, в ст. Єгорлицьку, де розташувалися кубанці, почали прибувати цілі ватаги козаків. Їх кількість доходила, свідчать, наприклад, факт прибуття до ст. Єгорлицької 3-VI цілого полку кінноти, а через два дні ще 11 сотень. З таких втікачів та козаків, мобілізованих Куб. Урядом, складалася було й бригада Покровського, особистою ніби вилкву котрою призначає східно Демікині й утворення**).

Ніхто ще тоді по станицях Покровського не знав і ніякого впливу він там не мав. Уряд же й Рада дійсно користувалися пошаною, їх слухали. Не тільки виконували накази про мобілізацію, але й які стрівали вигуками «ура» (ст. Дядьківська), вийшли й добровільно (ст. Павловська). Відношення населення до Уряду й Ради показує характерні факти. В ст. Успенській, коли вийшли на Ден, скликається сход. Виступають Романовський, їх стрівають голосом промовляють голови Уряду й Ради, пояснюючи ніль народу. Сход просить показати йому весь Уряд і Раду

і стрівав їх оглушливим «ура». Про авторитет членів Ради свідчить такий випадок. Під час наскоку на Сосику в ст. Павловській було захоплено комісара однієї з сусідніх станиць. Член Ради від ст. Старо-Леушківської Ковган, що знав цього комісара за нешкودливого чоловіка, добився його звільнення з тим, щоб він провіз його в рідну станицю; той погодився. Пройшло де-кілька днів, і доля Ковгана почала вже турбувати. Коли ось він здогання вже на Дону й веде я собою 300 козаків — своїх станичників, що змобілізував іменем Отамана, Уряду й Ради*).

Залишалося лише приступити до діла: взяти в свої руки керівництво рухом в середині Краю, надати йому плановість і приготувати сили для рішучого удару зовні в слушну хвилю.

Серед маси кубанців панували настрої, які були не дуже оприяючі намірам і планам Добр. Армії.

По-перше, ця маса не поділяла негативного відношення Добр. Армії до німців. Першим питанням, яке ставили своїм землякам повстанці, що прибували з Кубані, було: «Ну, що? Як у вас справа з німцями? Скоро вони прийдуть нам на поміч?»

По-друго, на Чорномор'ї, з якої переважно тікали козаки на Дон, чекали й бажали допомоги з боку України. Там ходили цілі легенди про висадку в Ахтарях гайдамаків, що прийшли визволити Кубань від ворога; всіх охоплювала нетерплячка швидче побачити чубаті голови своїх збавителів.

Ці настрої, що приносили з рідних станиць в Єгорлицьку повстанці, захоплювали і урядовий відділ. Кубацьке офіцераство отверто балакало про необхідність порозумітися з німцями (між иншим, від германсфільських настроїв були не вільні й добровольчі офіцери, серед яких були особи, які самовільно їздили на розвідку в Ростов, де була ціла офіцерська германсфільська організація на чолі з одним капітаном первопоходником).

Проводирі Добровольчої Армії все це бачили й знали і дуже нервувалися та хвилювалися.

Проста, здорова логіка повинна була підказати кубанцям, що допомога німців їм буде користніша, ніж союз з Добр. Армією, у якої немає ні гармат, ні набоїв, ні амуніції, ні всього того, що потрібно для війни, і що можна дістати в потрібній кількості у німців. Крім того, геть від Добр. Армії відитовхувало кубанців це почуття крезного азязку в Україною, яке прокидалося в душі козаків чорноморців, а з останніх складався майже весь Кубацький відділ.

Цього особливо боялися генерали (ген. Марков не раз висловлював в балачках з добровольчими офіцерами побоювання, що кубанці залишать їх і підуть разом з українцями) і тому великою занепокоєніми цій небезпеці. Утворювали зібрання офіцерів, на яких проводирі Добр. Армії виступали з докладами про неможливість співробітництва з німцями. Щоб легше заволодити кубанцями й розпо-

*) Кубанець, цит. праця, ст. 28, 38, 34, 39.

ряджатися ними, їх розщеплюють в масі як офіцерській, так і ковацькій.

Безперечно, серед кубанців взагалі, і зокрібно серед офіцера, були люде, які принципово співчували Добр. Армії і її ідеалам. Були серед офіцерів і такі, котрі хоч і не дуже любили її, але дивилися на неї всеж-таки, як на організацію, де свій брат офіцер знає і має своє місце, де авантюристик не сідає поки-що на шию стробовому офіцеру. Куб. Уряд і Рада своєю поведінкою в приводу призначення зайди Покровського командуючим кубанськими військами відштовхнули їх під себе, образили, і вони всі невдачі, в яких, може, Покровський і не був виний, ставили в рахунок Урядові й Раді (не любили вони й Філімоноза і сміялися з нього, кажучи, що отаманську булаву возе Покровський). В тому, що люде цивільні чи напівцивільні (члени Уряду й Ради) брали иноді участь в розв'язанні питавь військового характеру та ще в умовах війни, вони вбачали глибоко неформальне й згубне ивище й гостро вилловлювалися проти них.

Добровольці підхоплювали й роздмухували ворожі настрої ріжними байками про Уряд, про Раду. Не минули вони можливости використати й «генерала» Покровського. Після смерти Корнілова відношення добровольчих генералів до нього змінилося. Вони його пригослбили, стали давати йому доручення, взагалі вигохувати в нього слухняне зваряддя проти його попередніх добродів. Коли Куб. Уряд зажадав усунення Покровського від командування куб. частинами, обвинувачуючи його в розтраті військових сум під той час, як він був командуючим куб. військами, то Денікин відмовив, вважаючи обвинувачення «не досить об'рунтованим». Будучи, непостійну душу лігуна генерали добре розгадали. Від кубанців він взяв усе, що можна було тоді взяти, до того ж виявилось, що де-які дари їх не безумовної вартости; наприклад, одержаний ним від них генеральський чин завдав йому чимало прикрости, поки був визнаний бувшим Верховним Головнокомандуючим і иншими не філімоновської продукції генералами. Краще служити там, де військова кар'єра більш певна; краще служити тому, хто може вірним виконавцем волі Добр. Армії серед кубанців, її слухняним, ревним агентом.

Як і у всякому середовищі, і серед кубанців знайшлися невірники й зрадники свого Краю, котрі пішли в прислужники до Покровського, допомагати йому на кубанській крові й кістках во славу Добр. Армії робити кар'єру. Не погидував посадою начальника у «генерал-капітана» Покровського й полк. ген-штабу В. Г. Науменко. Проте в масі куб. офіцера, було зовсім не на боці Добр. Армії. Як свідчить Денікин*), тільки «Отаман та Уряд трималися союзу з Армією, не бажаючи ризикувати нам для нових комбінацій».

*) Там же, ст. 204.

Добрим знаряддям в руках Добр. Армії для скріплення її зв'язку в Кубанню були п. п. Філімонов*), П. С. Супков, Д. Б. Скобцов і інші. Вони старанно роздмухували національний російський патріотизм, працюючи «не за страх, а за совість» над російською, а не кубанською справою. Вони згодні були покласти Кубань першим камнем тих кривавих сходів, по яким купка російських генералів мріяла вийти в храм «єдиної неділимої». Думка про те, що мусіла пережити Кубань під московським латем, ніби їх не турбувала; їх заціплювала ідея відродження Росії; затуманювала їм душу мрія під «малиновий звонь московських колоколов» потрапити в перші ряди її визволителів. І студенту Скобцову і полк. Філімонову однаково кортіло опинитися на сторінках історії діячами всеросійського масштабу. Що таке їхня мамонька, нещасна Кубанщина? Хіба це арена для їх талантів? — їм треба більшого простору, ширшого шляху. Психологію цих панів теж добре розгадали й обрахували проводирі Добр. Армії і їх агенти. Та тільки генерали не дуже бажали бачити поруч з собою провінціальних геніїв, і це подекуди захмарювало ідилію взаємовідносин «русскихъ людей», що, між іншим, не перешкоджало жвавій праці в напрямку розщеплення козацтва й поглиблення прірви між лінейцями та чорноморцями.

Досі для маси козацтва слова «чорноморець», «лінейць» були термінами скорше географічними, означаючи, хто з козаків де живе: чи на «Чорномор'ї», чи на «Лінії». Ніякої ворожнечі між ними не було, і всі однаково почували себе кубанськими козаками — дітьми одного Краю. Тепер же в наслідок праці Добр. Армії і її прихильників лінейці робляться «русскими людьми», а чорноморці — «хахлами», що хочуть продати Кубань Україні, яка продалася німцеві. Звичайно, чорноморці з більшим правом могли б сказати, що проводирі лінейців продають Кубань Росії. А який продаж шкідливіший, це ще питання? чи Україні, яка нічого злого не заподіяла ні козакам кубанцям, ні їх прадідам Запорожцям; чи Росії, що знищила Запорожців, а їх нащадків весь час визискувала, перешкоджаючи розвитку їхнього добробуту.

Настрої на Кубані виразно були за те, щоб покликати на поміч німців, і там, де була можливість, населення само робило це, як то сталося на Тамані. З більшовіками німці вели бої, але Кубансько-Донського кордону не переступали, вичікуючи закликання з боку Кубанського Уряду, який знаходився в ст. Мечетинській в декілька годинах їзди від Ростова, де була ставка німецького командуючого фон Анріма. Але Куб. Уряд, мабуть, вважаючи, що він досі перебуває в стані війни з німцями, нічого не робить в цьому напрямі, ніби

*) Про Філімонова Денікин каже, що він був центральною фігурою серед лінейців не в причини політичного свого впливу на останніх, а тому, що боровся за отаманську булаву. «З самого початку нашої сумісної діяльності на Кубані», свідчать Денікин (т. III, ст. 204), «отаман Філімонов грав не зовсім визначену роль. В своїй боротьбі проти чорноморської групи він шукав і навіть знаходив підтримку у командування, але в боротьбі командування проти тієї ж політичної групи займав часто нейтральне положення».

не знав, чого бажає й чекає населення Кубані. Нарешті, фон Анрім не витримав і сам запропонував посунути де-кілька німецьких дивізій на Кубань і звільнити її від большевиків. Але Уряд відмовив, що прийняти допомоги німецького війська він не може (більш того, в тому, що таманці звернулися були за допомогою до німців, він побачив державну зраду і, коли повернувся додому, всіх офіцерів, що брали участь в таманському повстанні, віддав під суд). А між тим про настроїв Краю Уряд знав. «Кубань чекати більш не може», казав Бич ген. Алексєєву, «Катеринодарська інтелігенція звертає погляди на німців. Козаки й інтелігенція звернуться й запросять німців»^{*}).

Не може бути ніякого сумніву, що коли німці велику Україну звільнили від большевиків протягом двох місяців, то для звільнення в десять раз меншої Кубані було б досить і двох тижнів. А якби це сталося, то не понесла б Кубань тих страшних жертв людським життям, якими вона заплатила за своє визволення не тільки убитими в боях, а й тисячами невинно замучених, повішених і розстріляних Покровським, Раздєршиним і иншими героями «завоювання» Кубані. Та й большевики менше встигли б перенівчити люду й знищити волюкого майна, бо панування їх значно було б коротше, принаймні, місяця на 3—4. Але Уряд пішов иншим шляхом; відмовляючися від допомоги німців, він надіслав в Ростов делегацію висловити німецькому командуванню протест в приводу десанту на Тамань.

Це цілком відповідало планам і поведінці Денікіна, який тепер хвалиться:

«Мушу признатися отверто, що нанесення більш серйозного удару в тил большевицьким військам, котрі перегрожували шлях походу німців на Кавказ, не входило тоді в мої плани (мова йде про наскок на Сосиску): переключена до неможливості російська дійсність одягала инді розбійників і зрадників в покрови російської національної ідеї»^{**}).

Те, що Кубань за кожний день перебування на її території «розбійників і зрадників, в покровах російської національної ідеї», розплачувалася кровю й життям своїх дітей, Денікинові не боліло, бо він поклав собі, що звільнити її мусить він, а не хто инший, щоб захопити в своє розпорядження.

Відношення Добровольчої Армії до Дону. Довго залишатися Добр. Армії на Дону було неприємно і навіть небезпечно. На її очах зростає організувався самостійний Дон. Отаман Краснов виявився талановитим, працюючим організатором, адміністратором і політиком. «Краснов», каже Денікин^{***}), «справив власно в своїй армії енергію і не розбіраючи засобів, виявляючи не абиякі сили й твердість волі». Він не тільки дав відповідний військовий наказ, що повстали проти большевиків і борюлися з ними, але й взявся до утворення й навчання, згідно принципам військової

науки, цілої постійної армії в осіб призивного віку без усякої різниці між козаками й не козаками. В звільнених від большевиків місцях відновив правний лад і дав можливість нормально функціонувати судовій й адміністративній владі і для відповідного контролю над ними й гарантії законності їх діяльності приступив до утворення свого Донського Сенату. «Обивательське життя області», признає вгодом Денікин*), «починало входити в норму, утворюючи потроху умови зовнішнього ладу й добробуту». Розуміючи, яке велике значіння мав для розвитку краю й успішної його оборони грошова незалежність, він відновляє друкування донських грошових знаків, що було ще розпочато за часів Каледіна. Щоб морально виправдати в очах населення боротьбу з большевиками, зміцнити силу його опіру й не обмежувати зміста її грубо матеріальним моментом оборони свого добра від грабунку комуністами, Краснов розбуджує місцевий, донський патріотизм, намагається утворити все своє донське**). В Новочеркаську поспішно друкуються свої військові устави, пишеться географія Дону, складається своя донська читанка для шкіл; розповсюджуються серед населення історія Дону, і цю історію вчать по школах, де що-дня слідом за молитвою співається донський гімн. Над отаманським двірцем має свій донський прапор. З Україною, з Німеччиною налагоджуються приязні відносини. Одним словом, бувається правдива держава.

Чи могла Добр. Армія спокійно все це бачити й терпіти?

Донський прапор колов добровольчим генералам очі, донський гімн був для них простою козацькою піснею, і вони глузували над «вгадками» Донського Отамана.

«Розлад між Довом і Добровольчою Армією», каже Краснов***) «почався з дрібниць, але набрав тяжких форм в наслідок крайнього самолюбства Денікина. Його постійно дратувала думка, що Військо... знаходиться в добрих відносинах з німцями, і що німецькі офіцери бувають у Отамана. Ген. Денікин не думав про те, що дякуючи цьому, Добр. Армія невідмовно одержує зброю, пабої, і офіцери йдуть до неї через Україну й Донщину цілком вільно, але він вбачав в цьому зраду союзникам».

Денікин добре знав це, але фарисейськи заплігсував очі, виправдуючи собою тим, що зрештою військовоє майна, яке німці дають Краснову, а той йому — не німецьке, а бувшої російської армії. Непримиримо настроєний проти німців і українців він не міг в них не хотів, але військового майна, яке було в їх розпорядженню, йому як раз бракувало, і він нічого не мав проти того, щоб, залишаю-

*) Там же ст. 65.

***) Констатуючи, що донські козак не мали нахилу до російського патріотизму і що у них була приязність до своїх ставиць, Денікин різко негативно ставиться до донського патріотизму («родныя станицы», «родныя станицы» і т. ин.) і осуджує запитання Краснова і його ставиць до патріотизму, вважаючи цей патріотизм шовінізмом. (Денікинськ., т. III, ст. 100). Це з більшим правом можна назвати шовінізмом той російський патріотизм, по ім'я якого Денікин весь час поборював і донських і українських патріотів.

***) Красновськ. Арх. Рус. Рев., т. V, ст. 204.

внеси зрадливістю, вірним союзником, незаплямованим шляхетним вношенням в ворогам і зрадникам, одержувати все потрібне через Донського Отамана. Хай той каляє собі руки зрадливістю з людьми, які йому, Денікині, не компанія, а він хоч з цього матиме користь, коли не можна розпоряджатися всім Доном. (Як свідчить бувший представник німецького командування на Дону, майор Кохенгаузен*), Добр. Армія дістала від німців через кубанців 20.000 карабінів і 10.000.000 набоїв, а Краснов одержав від них зброї й всього військового майна на 150.000 душ. За даними ж полк. Добриніна**), кількість вояків в Донській Армії не перевищувала 52.500 душ). Ставши істориком, Денікин тепер пише: «Назряд чи історія з точки погляду російської національної ідеї осудить ген. Краснова за те, що він р. 1918 визнав Донщину «невоюючою» проти німців стороною, скористувався забезпеченням німцями західних кордонів області й набував за їх посередництвом військові запаси бувшого російського південно-західного фронту. В тодішньому положенню Донщини иншого виходу не було***).

«Ген. Денікин», оповідає Краснов, «хотів, щоб Військо Донське було Донською Областю, з деякою автономією; він не погоджувався визнати Донську Армію, але бажав мати донські полки там, де вони будуть потрібні; він рішуче йшов до того старого режиму при якому в обставинах сучасного менту Отаман не міг і зайнятись, і Денікин став з ворожі відношення до Отамана, вважаючи його головним індуватором політичної волітики Дону. Але поки у Донського Отамана на фронті була 60.000 армія, а у нього зкупі з кубанцями вараховувалося 12.000, поки все поставання йшло через Донського Отамана, що взявся бути посередником між Україною й німцями з одного боку, й Добр. Армією з другого. Денікин мовчав».

Зате не мовчали добровольчі офіцери, які поділяли відносини свого начальства до Дону. «Що таке було Всевелике Військо Донське для офіцера Добр. Армії? Донська область, Донська губернія — і більш нічого. Козаки — четверті полки кавалерійських дивізій, штабна кіннота, захист обозів і конвой — словом, презирливо-ласкаве — «казачки»†). Маючи на Дону притулок, офіцетство не вважало себе будь-чим зобов'язаним, поводитися нечемно, нікого й нічого не соромлячися. Утворюючи само н'яні бешкети, воно глузливо прозвало «Всевелике Військо» «веселеселим».

Донці з свого боку не милували добровольців††). Коли один добровольчий полковник почав докорити за зносини з німцями, то командуючий Дон. Армією ген. Денісов відповів, що, маючи територію

* «Большевизмский рух в шведській Росії». Берлін, тижневик «Діє Woche», 1919 р., № 40.

† «Большевизмский рух в шведській Росії». Прага, 1921, ст. 111.

†† Там же, ст. 201.

... факт ворожого відношення козаків до добровольців, що для такої відмови були підстави в тодішній частині ... в їх всьому самозинці, в свідомі-призирливому ... в настирливих вихвалях монархі-

й народ, який її заселяє, Військо Донське не може піти від них, як робить це Добр. Армія, бо «Військо Донське не мандруючий музикант, як Добр. Армія». Про це донесли Денікіну, і пізніше, коли прибули союзники, то в його штабі їм так схарактеризували Донщину: «Військо Донське — це проститутка, яка продає себе тому, хто їй заплатить». Довідавшись про це, гострий Денісов, відповів: «Перекажіть Добр. Армії, що якщо Військо Донське проститутка, то Добр. Армія в кіт, який користується її заробітком і живе у неї її коштом»).

Атмосфера напружувалася, відносини все більш і більш похвалилися. Небезпечно було довго тримати й кубанців в такій атмосфері ворожнечі й самотійництва. Треба було йти на Кубань.

Відносини з Україною. Для організації походу на Кубань потрібні були гармати, рушниці, набої, амуніція і т. ин. Де-що давав Дон, але цього було мало. З Україною проводирі Добр. Армії не хотіли балакати. Вони були росіянами, для яких України «ніколи не було, немає і бути не може». Те, що Україна повернула собі незалежність, яку облудою й насильством одняла була у неї в свій час Москва, вони вважали страшним злочином, на українців дивилися, як на зрадників, і мріяли про те, щоб при першому сприятливому випадкові знову приєднати огнем і мечем Україну до Росії і відновити «порушені права» російського народу. До того ж на Україні були німці (вони прийшли туди на підставі договору Українського Уряду в Німецьким Урядом, щоб допомогти вигнати большевиків), зустріч з балачок з котрим не можна було уникнути, а панове добровольчі генерали заховували вірність союзникам і мріяли про відродження східнього протинімецького фронту (самі ж союзники з одного боку, трохи раніш пропонували Леніну й Троцькому виступити проти німців, а з другого — майже в цей час намовляли на те ж кубанських большевиків, обіцяючи їм свою підтримку). «В кожному разі, не спонування альтруїзму», як вірно каже ген. Денікин**), «а збіг обставин відкинув союзників до протибольшевицького табору».

Вирішено було використати Україну через кубанців. Правда, цей крок був небезпечний. Краще було б, якби кубанці зовсім не стрівались в українцями, але що ж робити? Треба лише вжити заходів, які б усунули до певної міри небезпеку зближення кубанців з українцями.

В ст. Мечетинській відбувається нарада генералів (Алексєєв, Денікин, Романовський, Марков, Богачевський) з Кубанським Урядом, Радою і командним складом, на якій ген. Алексєєв заявив, що йому відомо, що серед кубанців є «українофільські» течії, але на осямії України вони дуже слабі. Його приятель В. В. Шульгин ва-

*) Крассовъ, там же, ст. 205.

**) Т. III, ст. 75.

свідчив, що там «мавелінці» (теж «українофіли») складають лише 5% усього населення, та й ті підплатені німцями*).

Дісталось було від старого генерала й Донщині за її самостійність в пригоді доклада П. Макаренка про її державне будівництво; не забув він і про жидів згадати — большевізм, на його думку, був наслідком праці «всесвітнього жидівського кагалу» Не утримався був і від прямої погрози (що викликала надзвичайну своєю силою, мужністю й патосом відповідь М. С. Рябовола), а нарешті, кінчив улесливою заявою: «ми люде — військові, а ви, Рада й Уряд — політики, від яких ми чекаємо відповідних розважливих кроків».

Ці кроки було зроблено. На засіданнях Ради й Уряду опанувала така гадка:

«Законодавча Рада вже проголосила Кубанський Край державним формуванням — Кубанською Народньою Республікою. Але нема ніякої можливості говорити про утворення на Кубані самостійної держави. Тому на черзі стоїть питання про об'єднання в другий державний формування Росії при умозі тимчасового заховання незалежності внутрішнього управління й самоврядування на підставах, положених в основу декларації Краєвого Уряду, яку Законодавча Рада одноголосно ухвалила 28-го. 1918 р...

Для нас далеко не однаково, який державний устрій буде в Росії, частиною якої ми є. І ми будемо щасливі, коли південь Росії, а в тому числі Кубанський Край, стане підпором для відбудування в Росії справедливої розумної влади, що відповідала б волі всього населення держави, виявленій майбутніми Всеросійськими Установчим Зборами. Для того, щоб прискорити цей процес, щоб допомогти виявитися там незалежній і вільній народній волі, нам треба утворити на півдні міцний і тривалий союз звільнених країв.

Такий союз мусить бути утворений шляхом об'єднання всіх державних формувань Росії, що борються з большевиками.

Багато з цих формувань, в цілях збереження свого краю від панування большевиків, вийшли в згоду з Німеччиною.

Ми на такий шлях не станем і ніяких умов з німцями складати не будем, а розрахунки наші повинні будувати на самих собі і шукати підпоря для нашої спільної з Добр. Армією боротьби тільки в наслідки Кубані й Дону**).

2/15. травня Законодавча Рада ухвалила таку революцію:

«Кубанська Законодавча Рада гадла:

1. Що першим і основним завданням Кубанського Уряду мусить бути, щоб позбавити Куб. Краю від большевицьких банд і інших анархічних елементів, а також відновлення на його території твердого державного ладу.

* Не меншим героєм України був і ген. Деніцин, який ще в літі р. 1917, антималюючи південно-західного фронту, суворо заборонив німцям вступати на територію Кубанського Краю, а також вказав на них як на ворога українського Народного Руху. Цей наказ був виконаний Генеральним Комітетом (див. т. 1, стор. 100).

** Ця заява була опублікована в газеті «Свобода» 28-го травня 1918 року. Див. також: «Свобода», 1918, № 10, стор. 100.

Для цієї цілі необхідне продовження героїчної діяльності Добр. Армії, діючої в повній згоді з Куб. Урядом.

Беручи на увагу той факт, що оздоровлення й відбудова держави Російської неможливі без попереднього установа ладу на півдні, Рада висловлює побажання, щоб Добр. Армія вкуні з кубанськими військами приступила в першу чергу до звільнення від Советської влади Куб. Краю.

2. З приводу питання про відносини до Австро-Германії в зв'язку з окупацією м. Ростова на Дону германськими військами, Рада вважає, що в цей час збройна боротьба з центральними державами уявляється недоцільною, але разом з тим гадає, що во ім'я свободи й незалежності Кубанського Краю необхідно вжити всіх заходів, щоб запобігти можливості просування германської армії в межах краювої території без згоди на те Кубанського Уряду.

3. Для успішної боротьби проти анархії й установа загальних відносин з Україною й Германією необхідно повне відновлення з Доном і іншими південними країнами.

4. Для утворення союзних відносин з Доном, висвітлення цілей германського руху й встановлення відносин з Україною — Рада вважає необхідним ширшити в Новочеркаськ, Ростов на Дону й Київ делегації, надавши їм відповідні уповноваження*).

Дуже обережне відношення до України й досить заповідливо до Добр. Армії, союз з якою вже тепер принципово вирішується. Може від цього рішення залежить і те протиріччя, яке кидається в вічі в цій резолюції. З одного боку, говориться про незалежність Кубані, а з другого — в установа ладу на Кубані вбачається початок оздоровлення й відбудови Росії, чим саме й мотивується необхідність походу Добр. Армії в першу чергу на Кубань.

Можна гадати, що це обійшлося без впливу проводирів Добр. Армії та її приятеля отамана Філімонова (в кожному разі, як свідчить Денікін — т. III, ст. 139 — надсилка делегації викликала деякі побоювання і у Добр. Армії і у Отамана), і при обібранні делегації на Україну; кубанським українцям Рябоводу й Безкровному були протипоставлені російські патріоти Каплін та Скобцов, горцю Султан-Шахим-Гірею, котрий віддавав свої симпатії українцям — Омельченко Г., хоча й чорноморець, але гравший тоді на московській соціальці.

Побоювалися наближення до України не тільки добровольці, але й ураковики, вони боялися, як би Рябовод з Безкровним «не продали» Кубань, і один з проводирів їх І. Макаренко їде й собі слідком за делегацією до Києва.

Використовуючи незгоду між куб. офіцерами і Урядом та Радою, було зроблено ще один крок, щоб усунути небезпеку можливих неприсмих рішень Ради й Уряду в справі взаємовідносин Кубані з Україною. Добровольці підказують Філімонову, котрий підтримував то одну, то другу сторону, що треба змінити конституцію, — поширити права Військового Отамана й обмежити права Законодавчої Ради й Уряду. Використовуючи постанову Ради про посилку делегації на Україну, Філімонов збирає 30-У в ст. Мечетинській

*) Ген. А. С. Дукаменій. «Наша воєнна діяльність». «Архів Руської Армії», т. VI, Берлін, 1922 р., ст. 86.

офіцерів, яким жаліється на своє безправ'я, на те, що Рада й Уряд одняли у нього отаманські права. Але я цього нічого не вишло. Вся справа об'яснялась одинокими погрозами: «давно треба б їх перебити, переколоти»^{*)}; більшість офіцераства не підтримала. Одначе це вплинуло на Уряд. Як оповідає ген. Денікин^{**)} — «Пізно вночі до нього прийшли цілком змішані Бич — голова Уряду і полк. Саввадський — член Уряду по справах військових; вони заявили, що готові усунутися, якщо їх діяльність визнається шкідливою, але просили захистити їх від самосуду, до якого Отаман підштовхує офіцераство».

Неодностайність офіцераства значно ускладняла намічений державний переворот. Частина його могла отверто стати на бік Уряду і потягти за собою й козаків, а Уряд, спираючися на них, міг, вважаючи себе вільним від всяких обов'язків перед Добр. Армією, звернутися до німців і українців, що цілковито закривало шлях Добр. Ар. на Кубань. Зрозумівши це, Денікин тієї ж ночі пропонує листом Філімонову припинити акцію і ще ускладняти і без того серйозну кризу Добр. Армії (потім Філімонов не раз жаліється: «Я хотів ще в Мечотці покінчити з Урядом і Радою, та ген. Денікин не дозволив»^{***)}).

Делегацію Законодавчої Ради стрінули в Києві дуже тепло. Але тут вона побачила, що урядові українські кола зле поінформовані в кубанських справах і можливі взаємовідносини України й Кубані уявляють собі зовсім не вірно. Гетьман Скоропадський спочатку був не від того, щоб призначити на Кубань просто якогось генерал-губернатора. Відповідна інформація з боку делегації швидко усунула геть помилкові уявлення офіційних проводирів України, і ґрунт для обговорення можливих відносин було знайдено. Одні — представники Україн. Уряду — уявляли собі Кубань автономною, або хоча б і федеративною частиною України; другі — члени кубанської делегації — настоювали на федеративному зв'язку. Непримиримого розходження й суперечок по суті не було, й тому, незалежно від остаточного формального визначення форм співжиття України з Кубанщиною, не вимагаючи ніяких гарантій, Український Уряд тепер же, негайно давав кубанцям відповідну кількість гармат, набоїв, рушниць і обіцяв допомогу живою військовою силою (шляхом висадки десанту на Тамань). Лінським делегатам, Капліну та Скобцову, Київ прийшовся не до смаку, й вони поспішили повернутися на Дон, де повели серед кубанців агітацію проти спілки з Україною й за союз з Добр. Армією.

Крім делегації Законодавчої Ради, прибула трохи пізніше до Києва ще одна делегація — безпосереднє з Кубані. Свідомі кубанські українці, що залишилися під більшовіками, мали можливість добре спостерігати розвиток подій і відносин в Краю. Вони ясно ба-

*) Г. Попровський. «Деникинщина», ст. 27.

***) Денікинсь, т. III, ст. 140.

***) Денікинсь, т. III, ст. 141.

чили її розуїяти, що поворот на Кубань Добр. Армії надто загострить антагонізм між кубанськими росіянами й українцями, зміцнить ура-козаську партію, й якщо не задавить, то значно затримає процес пробудження національної свідомости місцевого українського насе-лення. Беручи на увагу ті надії на визволення від большевиків, які населення покладало на Україну, те нетерпляче очікування до-помоги з її боку, яке тоді панувало в масах, що перехворіли вже на большевізм і не знали, як його позбавитися, Кубанська Українська Національна Рада послала в Київ просити допомоги делегацію на чолі в присяжним адвокатом Т. О. Левницьким, бувшим до при-ходу большевиків особистим секретарем голови Уряду Л. Л. Бича*).

Делегація Кубанської Української Національної Ради висту-пила цілком незалежно від делегації Законодавчої Ради. Їй також було обіцяно надіслати допомогу Кубані.

Новочеркаська постанова кубанців. Ознайомившись з положенням на Україні і з'ясувавши, що вона може дати Кубані, делегація Ради повідомила про це Уряд і радила йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаську, де б можна було, не підпадаючи впливам Добр. Армії, остаточно вирішити справу, з ким Кубань мусть в'язати свою долю надалі. Щоб не залишити козаків одних з Філімоновим і його ото-ченням, що могли сказати, що Рада й Уряд кинули козаків, та повто-рити спробу державного перевороту, Рада уповноважує розв'язати це питання київську делегацію і ще де-кількох своїх членів на чолі з головою Уряду.

Зібралися в Новочеркаську вирішити долю Кубані делегати, що повернулися з Києва: Безкровний К. Я., Каплін П. М., Омель-ченко Г. В., Скобцов Д. Е. (Рибовол і Султан-Шахим-Гірей зали-шилися ще там), представник голови Уряду при Донському Отама-нові Макаренко П. Л. і прибувші з Мечетинської: Бич Л. Л., Білий Г. А., Білий С. Г., Манжула С. Ф., Номітоков А. А., Настрої більшої частини членів наради схилилися в бік Добр. Армії. Проти спілки з Україною вони були ніби тому, 1) що Украї-на, на їх думку, «мало давала» Кубані в політичному відношенні (сподівалися лише на автономію), 2) що треба було «йти під німця», 3) що на Україні була не демократична влада генерала Скоропад-ського, 4) і, нарешті, тому, що Україна негтайно допомоги живою силою не давала і, здавалося, сама не мала її досить, а Добр. Армія була під рукою наготові вирушити в похід кожної хвили (командування її вимагало від кубанців негайного рішення, щоб знати, в який бік йому поєхати свої сили). Крім того, де-хто знову таки боявся Філімонова, що залишився був з Радою і козаками і на цей раз на-певно вже, при активній підтримці Добр. Армії, учинив би «пере-

* Т. О. Левницький — народився, родом з Поділля, оселився на Кубані після свідчення Харківськ. Університету, працював в кубанській кооперації; ранше брав діяльну участь у всіх національно-українських починках на Кубані; у 1917 р. репрезентував останню в Українській Центральній Раді. Р. 1921 в Катеринодарі його розстріляли большевики за «контр-революційну діяльність».

порот». Не обійшлося й без спроби Добр. Армії безпосередньо вплинути на учасників наради.

З'явившись на нараду (10/23 червня), ген. Алексєєв виступив в рішучою заявою, що не допустить об'єднання Кубані з Україною, і якщо це станеться, то це буде зрада. Навіть ставши приватним чоловіком, в разі справа Добр. Армії лянула б, він ніколи цього не забуде. Об'єднання Кубані з Україною примусить Добр. Армію податися геть на Волгу, де союзники сподіваються утворити новий східній фронт, і боротьба проти німців все одно буде продовжуватися на російській території, тому він не радить кубанцям вступати будь в які балачки з ними. Якщо ж того будуть вимагати обетвину, то слід обмежитися лише торговельною умовою, але ні в яким разі не торкатися питань політичних або територіальних. Що до Добр. Армії, то вона ні за яку ціну не стане балакати з німцями.

На це відповів Бич, кажучи що кубанці — не зрадники, що вони також дбають про відбудову Росії тільки иншим шляхом, ніж думає це зробити Алексєєв. На їх думку, треба відбудувати й об'єднати спочатку Кавказ, Кубань, Україну, потім ще які частини Росії і т. д., поки не повстане вона вся.

При голосуванні тільки три чоловіки — козак — К. Я. Безкровний, С. Ф. Манжула та черкес — А. А. Номітоков стали на бік України, більшість на чолі з Л. Л. Бичем голосувала за союз з Добр. Армією*).

Певно, якби Л. Л. Бич з його тодішнім авторитетом і впливом висловився за Україну, то наслідки голосування були б зовсім инші. Здавалося, більш докладний не поверховий розрахунок мусів птовхнути в бік України. Вона всеж-таки була державою з урядовим апаратом, власною територією, населенням, грошми, великим військовим майном і власним, хоча й невеликим, але в де-кілька раз більшим від Добр. Армії військом, яке годилася послати проти большевиків на Кубань (крім того, в залежності від обставин можна було легко одержати допомогу німецької армії). Добр. Армія ж була

*] Кубанський Уряд, як пояснював Л. Л. Бич, був проти приєднання до України тому, що, на його думку, автономія, яку пропонував Україн. Уряд Кубанщині, давала ніби можливість німцям поширити й на останню умову, складену з Україною зо всіма її наслідками. Безперечно був ще й страх залишитися без Добр. Армії. Погрози останньої кинути кубанців самих, якщо вони підуть на зближення не то що з Україною, а навіть і з Доном, примушують керуючі кубанські кола хитрувати: їм хочеться й Добр. Армії не загубити й Україну з Доном використати. Звідціль подвійність політики: Бич особисто доводить Краснову необхідність і користь федеративного зв'язку Дону й Кубані в формі Дону-Кавказського Союзу, а його уповноважений при Донецькому Отаманові П. Макаренко за всяку ціну гатяє реалізацію цього Союзу і тим часом пропихає через Дон набір гармат й инші грози, що йдуть для кубанців з України. Рабонол і Бич, як і всі, виступають проголошують, що «Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною», а Бич в Новочеркаську єднається з Добр. Армією і українськими вояками та румунцями, що во ім'я зв'язку з Україною відпускаються йому, обирає не тільки кубанські, а й добровольчі частини.

невеликою мандрівною політично-військовою організацією, яка не мала ні власної території (як раз гостювала у донців), ні населення, яке збільшувало б її ряди, ні грошей, ні військової бази, ні майна, ні урядового апарату.

«Мало давала Україна» — автономію, — але це остаточно вирішено не було, і можна було погодитися й на федерації. А Добр. Армія досі не обіцяла навіть і автономії. «Недемократичність генеральської влади Скоропадського», — це так, цього не заперечували й прихильники спілки з Україною, і це було слабим місцем їх позиції. Але хіба демократизм добровольцьеских генералів був вже таким безсумнівним?

«Йти під німця». — Приклад Грузії, Литви, Естонії показав, що це було лише тимчасово й коштувало не так уже й дорого.

«Філімонов». — При відповідній підготовці його «переворот» можна було паралізувати чи стрінати в залежності від обставин контрпереворотом і при тій на законних підставах.

Не слід було забувати й лютишої постанови приватної наради Законодавчої Ради про федерацію з Україною.

Але... ступили не в той бік, і вся історія Кубані пішла зовсім іншим шляхом, чим це могло б бути. Все, що потім сталося, було лише логічним наслідком новочеркаського голосування.

«Ой, москалю, ой, москалю,
Ой, що так худо робиш,
А що наше Запорожжя
Уже в кінець переводиш?
Ой, не жалуйте, запорожці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте запорожці,
Да на свої вражі пани.
Бо вони пани — пребісові сини,
А все вони нарobili:
Що всі степи, усі шявні
Москалеві уручили»

(Народня пісня*),

співали колись Запорожці...

Спроба самостійної організації південного сходу. «Донско-Кавказский союзъ». Ще раніш, після вищезгаданої постанови Ради (2/15 травня), Донський і Кубанський Уряди порозумілися між собою; вивнали взаємно існуючий між Кубанню і Доном кордон і зобов'язалися допомагати один одному. Своім завданням вони ставили боротьбу з большезизмом, яка мала ціллю «відновлення на територіях Дону й Кубані твердого державного ладу й забезпечення на майбутнє політичної та економічної свободи народів, що заселяють Донську й Кубанську Области». Для здійснення цього завдання мусіла бути

*) М. Драгоманів, цит. праця, розділ I, ст. 132.

утворена спільна рада, яка розробляла б план боротьби з більшевизмом і керувала б підземними операціями. «Щоб гепер же розрізняв частини Росії могли уявити більші могутню політичну силу» визнавано було необхідним «утверення на півдні Росії міцного державного формування, на федеративних підставах», в склад якого повинні були ввійти і Дон і Кубань, як повновласні члени федерації*).

Але коли Отаман Краснов реально поставив питання про утворення цього формування, то кубанці почали хитрувати й зволікати.

28 червня (н. с.) Краснов скликає нараду в складі: від Дону він, Краснов, Богасвеський, Сніфанов, від Кубані П. Л. Макаренко, від горців Коцев, від Астраханщини князь Тундутов і його поміщик. На нараді він викладає ідею утворення козацького союзу. Але де-хто з членів наради заявив, що складання про це договору зайве, бо існує договір Дону з Кубанню з приводу боротьби з більшевизмом; особливо проти утворення союзу був представник Кубані, в наслідок чого Краснов отверто заявив, що організувати південно-східний союз не можливо, бо цього не бажать кубанці. Нарада ця скінчилася нічим. П. Макаренко зібрався було завітати до Краснова й скласти заяву, що «кубанці — не вороги ідеї південно-східного союзу, але на поспішне втілення його в життя в сучасних умовах не можуть погодитися», проте візит не відбувся, бо Краснов «від'їхав».

Через декілька днів (4 липня н. с.) Краснов знову скликає нараду під своїм головуванням в складі: проф. Овчинников, ки. Тундутов, Добринін, П. Макаренко, голова Астраханського Уряду Криштофович, начальник штабу Астраханського Війська Решетін, Коцев.

Тримуючися зовсім тактики зволікання, Макаренко робить в самого початку заяву, що

«яого присутність не санкціонує від імені Кубані тих рішень і постанов, які може ухвалити зібрання», і що він може «взяти участь в дебатах про південно-східний союз, якщо вся дальша праця є розвитком переговорів і рішень з приводу цього ж питання, які велися й були прийняті Кубанським і Донським Урядами».

Нарешті ж, коли було заслухано першу частину проекту декларації, він офіційно заявляє, що

«Кубанський Уряд і Отаман застерігають собі право погоджуватися чи не погоджуватися з текстом декларації в цілому, чи внести в неї ті чи інші зміни й поправки, як по суті, так і в деталях».

Більшість присутніх зажадали, щоб зобов'язати Куб. Уряд подати протягом певного часу свою думку по суті питання, яке обговорюється. Краснов висловився за тижневий строк і навіть давав Макаренкові авто, щоб той скорше міг дістати остаточну відповідь на це питання Уряду. Але Макаренко ухилився, заперечивши, що «Кубанський Уряд також, як і Донський, є горьким прихильником організації

*) Повноескія. «Демократическая», ст. 25.
Денизинъ, т. III, ст. 62.

на півдні Росії міцного державного формування*¹). Він мусив за всяку ціну не допустити справи до остаточного вирішення, бо це висувало перед кубанцями неприємну необхідність розвизувати слизьке питання, а ким рвати — чи з Добр. Армією, чи з Доном. Річ в тім, що 21/VI в селі Писчаноконському, вже біля кордонів Кубані, Куб. Отаман в приєднаності Уряду заявив Денікинові, що Краснов уже двічі викликав телеграмою його, Отамана, й голову Уряду для підпису умови про Доно-Кавказький Союз. Денікин на це відповів:

«Проти Доно-Кубанського об'єднання і Доно-Кавказького Союзу в принципі нічого не маю, але звільнити Кубань для того, щоб вона стала в васальну залежність під Германією, я не згоден. Якщо хочете — ідьте. Але тоді завтра ж я зверну Добр. Армію з Катеринодарського напрямку на Царицину**²».

Кубанці не поїхали...

Через декілька днів було вироблено проект конституції союзу, що мусів називатися «Доно-Кавказьким Союзом» (див додаток. №2). У вступній декларації говорилося, що

«з огляду на державну необхідність Отамани Всевеликого Війська Донського, Війська Кубанського, Війська Астраханського, Війська Терського й представники Союзу Горців Північного Кавказу, беручи на себе всю повноту державної влади — цим проголошують суверенність Доно-Кавказького Союзу».

Союз цей складався з самостійних держав: Всевеликого Війська Донського, Війська Кубанського, Війська Терського, Війська Астраханського, Союзу Горців Північного Кавказу й Дагестана та земель, які не мали власного державного устрою й не брали участі в уряді Союзу — це Ставропольська й Чорноморська губ., Сухумська й Закатальська округи та частини Воронізької й Саратовської губ.; очевидно, вони мусіли бути поділені між вищезазначеними повновласними членами Союзу.

На чолі Союзу стоїть верховна Рада, що складається з Отаманів і голови Союзу Горців. При Раді функціонує сейм, що виробляє загально-державні закони, які затверджує Рада. Союз має спільну армію й флоту, гроші, марки й тарифи, свій прапор, свою печатку, свій гімн, а також відповідних спільних міністрів. Союз є держава нейтральна і бореться лише проти большевників на своїй території, не допускаючи на неї ніяких чужих військ.

Проволюкаючи справу, кубанці замість Доно-Кавказького Союзу висувували свій торішній витвір — «Південно-Східний», але проти останнього був Краснов, котрий не вірив в його життєздатність***³). Звичайно, річ була не в авторському самолюбстві, а в чомусь іншому.

Південно-Східний Союз в Росію не зривав; його метою було перебудувати Росію на федеративних підставах — кожний член його

*1 Покровській. «Денікинізм», ст. 28—30.

**2 Денікин, т. III, ст. 69.

***3 Краснов. «Казачья самостоятельность». «Двухглавый орелъ». Берлін, 1/14 лют. 1922 р., вип. 25, ст. 23.

мусів увійти в склад її, як окремий штат, а ближчим завданням — була допомога центральній російській владі в боротьбі як з зовнішніми, так і внутрішніми ворогами.

Донско-Кавказький же Союз мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федеративною державою. Про Росію й зв'язок з нею нічого не згадує й відбудовою її не турбується, кажучи, що він бореться лише проти тих большевицьких військ, які знаходяться на його території, і відносно всіх держав перебуває в стані нейтралітету.

Крім того, кубанців, відносно питання про прилучення до Донско-Кавказького Союзу, в'язала поруха і по ногах їх союзниця, Добр. Армія, котра не хотіла випустити їх з своїх рук. Якби Кубань вступила в склад Союзу, то Добр. Армії нічого не залишилося б робити на Північному Кавказі. Не йти ж російським генералам і офіцерам в найми до козацьких самостійників. Довелося б мандрувати кудиінде. Зараз Кубань була для них усе, й вони міцно тримають її біля себе, не пускаючи її в Союз, тим паче що є й підходячий мотив: «Союз», який утворює Краснов — це німецька вигадка, він потрібний німцям. Офіційні ж проводирі Кубані хворіли на ворожнечу до німців і «близли вѣрность союзникамъ».

Одержавши (28/VII н. с.) проект декларації й конституції Донско-Кавказького Союзу, Кубанський Отаман поспішив передати їх Денікінові «для ознакомленія», заявивши «вѣрноподданно», що коли Денікин заперечить, то він їх не підпише. Звичайно, що той заперечив*), і Донско-Кавказький Союз залишився на папері.

Між иншим, для розуміння Денікіна й дійсної ролі Краснова та його поведінки цікавий лист Денікіна до голови Донського Уряду ген. Богаєвського з 10/23 серпня 1918 р., в приводу проекту декларації Донско-Кавказького Союзу, й уваги Краснова до нього.

«Утворення в жовтні 1917 р. Південно-Східнього Союзу в дійсності залишилося на папері», пише Денікин**).

«Успіхи большевиків, розвал козацтва на Дону й Кубані, а також боротьба, що виникла на Тересі, не дали можливості перенести в життя утворення Південно-Східнього Союзу. Нині обставини знову дозволяють вернутися до думки утворити міцний і дужий союз, який міг би відвернути нові істоти».

*) На думку Денікіна (т. III, ст. 247—248.), ще які тези цього акту були цілком не сумісними з ідеологією Добр. Армії. Утворення «суверенної держави» в корні суперечило ідеї єдиної Росії. Утворення збройних сил «на певних територіях», позбавляло кенної рачії жертви добровольців, які приїжджали на територію Росії... Добр. Армія повинна була або стати інкассатором сумісної області політики, яку творили Рада, Круг і насамперед Добр. Армія, або залишити територію Союзу», повертавши на свій бік всі сили й зусилля.

**) Лукомов. Арх. Рус. Рев. т. VI, ст. 99.

Зміною обставин Дон і Кубань зобов'язані в значній мірі Добр. Армії, при допомозі котрої вигоняються більшовики й вишвитається влада черні.

Добр. Армія, котра має своїм завданням відродження єдиної великої Росії, крив'ю своєю спариднилася в Доном і Кубанню й далі, передвигнувшись свого основного історичного завдання, вона допоможе в Тереку звільнитися від більшовиків (увага Краснова — «армія по-за політикою»).

При утворенні Південно-Східного Союзу в жовтні 1917 р. ніхто не мав ніяких сепаратистичних змагань, і автори ідеї Союзу гадали, що утворення Союзу необхідне лише тимчасово, до відбудови єдиної Росії.

Складена нині урядова декларація Дону-Кавказького Союзу викликає найсерйозніші заперечення:

1. Перш за все, утворюється вражіння, що мова йде про утворення постійної федеративної держави, цілком самостійної на зразець «самостійної» України. Авторі цієї декларації ніби думають про узаконення розщеплення Росії, а не про її об'єднання (увага Краснова: «це не вірно»).

2. Цілком ігнорується Добр. Армія, котра допомагала Дону й Кубані в боротьбі з більшовиками. Навіть більше: т. XIII дає право думати, що й Добр. Армія, яка перебуває на території Союзу, може бути визнана ворожою (увага Краснова: «при чім тут Добр. Армія?»).

3. Включення в склад Дону-Кавказького Союзу Ставропольської губернії, в якій уже заведено лад на підставі розгордженя Командування Добр. Армії, без особного представника від губернії являється недопустимим.

Ця губернія може бути включена в Союз лише якщо повноправний член Союзу, бо й по розмірам і по значінню вона являється значною, і інтереси її й Добр. Армії мусять бути цілком забезпечені особним її представником в Верховній Раді.

4. Т. IV устанавлює особний прапор держави в той час, коли навряд чи допустимо мати будь-який інший, поміж рідного Російського (увага Краснова: «згоде»).

5. Декларація не може включати в собі такі точки (пункти), як XII, XIII і XIV, котрі зв'язують дальшу політику держави, провадження якої покладається на Верховну Раду.

6. Точка XV особливо підкреслює змагання до «самостійності» й до дальшого ррощення Росії (увага Краснова: «нічого подібного»). В наслідок всього, що викладено, не заперечуючи користи утворення Дону-Кавказького Союзу, вважаю необхідним:

1. Виразно зазначити, що Союз утворюється *тимчасово* до відбудови Росії (увага Краснова: «само собою розуміється»);

2. Включити в склад запроєктованої Верховної Ради представника з Добр. Армії й воєнного генерал-губерн. Ставропольської губернії (увага Краснова: «можна»);

3. Командуючим збройними силами Союзу признати Командуючого Добр. Армією (увага Краснова: «ніколи»);

4. Остаточна редакція декларації мусять бути вироблена після скликання великого Круга на Дону й Раді на Кубані, при участі представників Добр. Армії, ігнорувати котру недопустимо (увага Краснова: «цілком вірно, але при чім тут Добр. Армія?»).

Денікин — отвертий єдинонеділимець до дріб'язку. Самостійність, навіть тимчасова, для нього — зло, яке треба ослабити й знищити, щоб розділяти великими засобами. В справі відбудови Росії першу роль мусять відіграти він і Добр. Армія, все останнє повинно бути в їх руках лише інструментом.

Краснов не безумовний і небезоглядний самостійник. Певна самостійність — лише переходова фаза. Але він не хоче бути знаряддям

в руках Денікіна й Добр. Армії і не визнає за ними права на першество в цій справі, не відмовляючися працювати з ними поруч.

Досить влучно характеризує поведінку Краснова ген. Лукомський:

«Донський Отаман ген. Краснов, вступаючи в згоду з німцями, вів водійну гру й, страхуючи Дон від усяких випадковостей, лише «тимчасово», «за стратегічних (як він висловився) міркувань» хотів приєднати до Дону частину сусідніх губ.... почувалося, що він в решті решт не відділяє Дону від Росії й на боротьбу з Радниським Урядом до краю піде й поїде за собою Дов»^{*}).

Дійсно, сам Краснов каже про себе:

«Отаман знав, що всі козаци на Москву не підуть. Отаман підчував, що у нього нема сил примусити їх піти, і тому робив усе можливе, щоб вони пішли самі»^{**}).

Старші Алексєєв краще від Денікіна розумів Краснова й намагався стримувати свого упертого самозалюбленого співробітника від загострення відносин з Доном, доводячи йому сучасну залежність Добр. Армії від нього.

«Мушу отверто сказати Вам», писав він 30 червня Денікінові, «що загостреність (між Красновим і командуванням Добр. Армії), яка доходить до крайньої межі й менш усього основана на суті справи, ніж на характері зносе, на тоні паперів і телеграм, паралізує цілком усяку працю. Ми залежимо від Дону ще багато де в чому... Якщо не одержу грошей (від союзників), то єдине джерело — знову звернутися до Дону, бо Ви знаєте, що на Кубані нічого не можна одержати. При наших відносинах не знаю, яким шляхом доведеться мені йти, щоб збезпечити існування ще на місяць, необхідний для обов'язкового виходу нашого на Волгу. Тільки там я можу сподіватися на одержання засобів. Залишаючися в глухому кутку Кубані, ми мусимо через 2—3 тижні поставити безповоротно питання про ліквідацію Армії. Мій особистий висновок такий, що заглиболення наше на Кубані може привести до загибелі, що обстановка зличе нас на Волгу»^{***}).

Між иншим, цікаво, що сам Алексєєв, очевидно, придивившись до кубанців під час походу, не покладав на них великих надій, що до повної слухняності й безумовної підтримки Добр. Армії. Свого погляду він не змінив навіть під час успіху.

2/15 серпня, на передодні захоплення Катеринсдари, він в приводу походу в глиб Кубані, висловлює ген. Лукомському

«сумнів, чи вірно обібраво напругою. Один час він невідступно відмовляв від цього гми. Денікіна, настоюючи на необхідності вийти на Волгу. Тепер, звичайно, балакати про це важко, бо з огляду на обстановку, що утворилася, Доб. Армія надовго буде прив'язана до півдня Росії, але він особисто, мабуть, незабаром переїде до Сибіру»[†]).

Якби не було серед кубанців, що опинилися на Дону, діячів, які хвилювалися за поли Денікіна, то можливо, що Добр. Армія під впливом авторитету Алексєєва пішла б собі геть в протилежний від Кубані бік.

* Лукомський. Арх. Рус. Рев., т. VI, ст. 87.

** Краснов. Арх. Рус. Рев., т. V, ст. 223.

*** Лукомський. Арх. Рус. Рев., т. VI, ст. 84.

† Лукомський, там же, ст. 84.

Так, чи сяк, а справа Добр. Армії на Північному Кавказі була урятована новочеркаським голоуванням кубанців, і вона того ж дня (10/23 червня) вирушила на Кубань*). Треба було поспішати, поки не посунуло туди українське військо, що також, як і перша військового майна, мало статися незалежно від початку переговорів про спілку між Кубанню й Україною. Українське командування призначило для десанту на Кубань дивізію ген. Натієва, і вже було наказано стягати її до залізниці для посадки. Це дуже занепокоїло Добр. Армію. Чи з Азовського чи з Чорноморського побережжя ця дивізія могла скорше дійти до Катеринодару, ніж Добр. Армія від ст. Мечетинської й Странницької. Настрої, що панували серед населення Кубані, вичікування ним допомоги з боку України не могли не бути відомі Добр. Армії. Не було ніякого сумніву, що коли ген. Натієв зі своєю дивізією приїде на Кубань першим, то Добр. Армії там нічого буде робити; знову доведеться їй мандрувати, пошукуючи бази й плацдарму, або ліквідуватися.

Добров. Армії допоміг в цій справі один з високих урядовців українського військового міністерства. Чи через саботаж чи через зраду його, але справу десанту дивізії Натієва було так зтримано, що коли дивізія, нарешті, одержала можливість вирушити, то Добр. Армія брала вже Катеринодар і Новоросійськ, чому намічену операцію й було скасовано**).

Всі підкреслення в книжці належать авторів.

*) На початку походу сили Добр. Армії складалися з 5 полків піхоти, 8 полків кінноти й 3 $\frac{1}{2}$ батареї — разом коло 9 тисяч багнетів та шабель і 21 гармата; не менше 75% Добр. Армії складали кубанці.

** Д. Доровенко, «Де-що про затардонку політику Української Держави в 1918 р.», «Хліборобська Україна», р. 1920—1921, аб. II—IV, ст.

ДОДАТКИ.

1-й.

Резолюція педагогічної секції I Кубанського Вчительського Вільного З'їзду в літі р. 1917.

«1. Принципово погодитися з потребою негайного заведення в Кубанському Краю навчання рідною мовою, але російська мова лишається яко державна. Увага. По людних пунктах Краю, де крім українського, є й великоруське населення, повинна бути й російська школа. Взагалі в кожному людному пункті число шкіл українських і російських повинно бути пропорційно числу людей, які говорять тією чи іншою мовою. 2. Прохати дирекцію народних шкіл за допомогою Кубанської Української Ради, Тов—ва «Просвіта» та Т—ва «Шкільна Освіта» організувати влітку біжучого року курси для підготування потрібного числа вчителів, які могли би навчати й викладати українською мовою. 3. Вчителі станиць з українським населенням повинні зараз же подбати про реалізацію ідеї українізації школи. 4. З осені 1917 року навчання українською мовою завести по всіх селах краю з українським населенням — у перших класах. 5. Курс навчання в початковій школі повинен тягтися чотири зими. Увага. Якщо буде з наступного року й не буде заведений в школі чотирьох-річний курс, то це не повинно бути перешкодою заведення навчання українською мовою. 6. Перший та другий рік навчання проваджаться виключно українською мовою. Навчання російської мови, яко мови державної починається з третього року вчення; всі предмети викладати до кінця курсу українською мовою. 7. З осені почати викладання української мови в школах початкових, вищих початкових та середніх. 8. Дуже потрібно, щоб на початок шкільного року було видано багато підручників для 1 класу. 9. Потрібно негайно приступити до найпершого видання української дитячої літератури. 10. При Кубанському відділі Всеросійської Вчительської Спілки утворити комісію для широкої розробки педагогічних питань та для найскоршого здійснення постанов З'їзду з приводу українського питання».

2-й.

Проект Доно-Кавказського Союзу*).

1. Доно-Кавказський Союз состоит из самостоятельных управляемых государств: Всевеликого войска Донского, Кубанского войска, Терского войска, Астраханского войска и Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана, соединенных в одно государство на началах федерации.

2. Каждое из государств, составляющих Доно-Кавказский Союз, управляется во внутренних делах своих согласно с местными законами на началах полной автономии.

3. Законы Доно-Кавказского Союза разделяются на общие для всего союза и местные, каковыя каждое государство имеет свои.

*) Цюковскій, «Действительность», Берлін, 1923, ст. 31—33.

4. Доно-Кавказский Союз имеет свой флаг, свою печать, свой гимн.

5. Во главе Доно-Кавказского Союза стоит верховный совет из представителей (или их заместителей) Донского, Кубанского, Терского, Астраханского и Главного Союза Горцев Северного Кавказа и Дагестана, избирающих на своей среде председателя, который и приводит в исполнение постановления верховного совета.

6. При верховном совете периодически собирается не менее раз в год сейм представителей от населения государств, входящих в Доно-Кавказский Союз.

7. Сейм собирается распоряжением верховного совета, объявленным через его председателя и вырабатывает общегосударственные законы, утвержденные верховным советом.

8. Доно-Кавказский Союз имеет общую армию и флот. Командующий всеми вооруженными силами Союза назначается верховным советом.

9. Доно-Кавказский Союз имеет следующих общих министров, назначаемых верховным советом: иностранных дел, военного и морского, финансов, торговли и промышленности, путей сообщения, почт и телеграфов, государственного контролера и государственного секретаря.

10. Временной резиденцией правительства Доно-Кавказского Союза объявляется г. Новочеркасск.

11. Доно-Кавказский Союз имеет общие: монетную систему, кредитные билеты, почтовые и гербовые марки и общие тарифы: железнодорожные и портовые, а также почтовые и телеграфные.

12. Доно-Кавказский Союз, провозглашая себя самостоятельной державой, объявляет вместе с тем, что он находится в состоянии нейтралитета, не будучи в положении войны с какой либо державой мира, борется лишь с большевистскими войсками, находящимися на его территории.

13. Доно-Кавказский Союз намеревается и впредь поддерживать мирное отношение со всеми державами и не допускать вторжения на свою территорию никаких войск, хотя бы для этого пришлось отстаивать интересы свои и своих граждан вооруженной силой.

14. Доно-Кавказский Союз настоящим извещает свое намерение вступить в торговые и иные сношения с державами, которые признают его державные права.

15. Границы Доно-Кавказского Союза очерчиваются на особой карте, при чем в состав территории входят: Ставропольская и Черноморская губернии, Сухумский и Закатальский округа и по стратегическим соображениям часть Воронежской губернии со станцией Лиски и городом Воронежом, а также часть Саратовской губернии с городом Камышином, Царицыном и городом Сарыта.

16. Доно-Кавказский Союз выражает уверенность, что образование его будет благоприятно принято всеми державами, заинтересованными в его существовании, и что они не замедлят признать своих представителей, равно как и Союз не замедлит послать свои дипломатические миссии к признавшим его державам.